

ONDER
REDACTIE VAN

Marita Mathijssen

Boeken onder druk

*Censuur en pers-onvrijheid in
Nederland sinds de boekdrukkunst*

AMSTERDAM
UNIVERSITY
PRESS

Boeken onder druk

BOEKEN ONDER DRUK

*Censuur en pers-onvrijheid in Nederland
sinds de boekdrukkunst*

Onder redactie van
Marita Mathijsen

Amsterdam University Press

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van de Faculteit der Geesteswetenschappen, Universiteit van Amsterdam

Afbeelding omslag: *Censuur 2006*, Pieter Jonker, conceptueel kunstenaar, Oosterhout en Titelblad van de *Index Librorum Prohibitorum*, versie Paus Benedictus XIV, 1758.

Ontwerp omslag: Kok Korpershoek, Amsterdam

Ontwerp binnenwerk: ProGrafici, Goes

ISBN 9789089643063

e-ISBN 9789048513727

NUR 615

© Marita Mathijsen / Amsterdam University Press, 2011

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

INHOUD

<i>Marita Mathijssen</i>	
Inleiding	7
<i>Herman Pleij</i>	
Literatuur en censuur in de zestiende eeuw	17
<i>Olga van Marion</i>	
Verboden in de Gouden Eeuw.	
Schrijvers, drukkers en hun strategieën	31
<i>Inger Leemans</i>	
Censuur als onmacht. De omstrepen Nederlandse publieke ruimte 1660-1760	45
<i>Marita Mathijssen</i>	
Manuscriptkeuringen en boekverboden. Censuur rond de Franse tijd	59
<i>Lisa Kuitert</i>	
Censuur in Nederlands-Indië in de negentiende eeuw.	
Kranten, boeken en het drukpersreglement	75
<i>Boudien de Vries</i>	
De leenbibliotheek als instrument van informele censuur, 1850-1920	89
<i>Cecile van Eijden-Andriessen</i>	
Idil, 'richtingwijzer in een labyrint'. De geschiedenis van een katholieke recensiedienst in vogelvlucht	105
<i>Hans Renders</i>	
Gecensureerd door de burens. De invloed van het nationaalsocialisme op de vrijheid van drukpers	121
<i>Klaus Beekman</i>	
Overheidsensuur en zelfcensuur in de twintigste en eenentwintigste eeuw in Nederland en Vlaanderen	137
Noten	153
Gebruikte literatuur	177
Lijst van illustraties	195
Over de auteurs	197
Personenregister	201

INLEIDING

Met het boek verborgen onder de bank lazen drie meisjes tijdens de handwerkklas in *De metsiers* van Hugo Claus. Ze waren net bij een heftige vrijscène gekomen, toen de handwerknop iets in de gaten kreeg. Met wapperend habijt, gehinderd door de kap die geen volle kijkvrijheid gaf, stevende ze op hen af. Conchita en Dolores, twee Antilliaanse zusjes, zagen haar aankomen. Zonder een woord te zeggen schoven ze eendrachtig twee banken tegen elkaar aan, zodat de non niet kon passeren. De lezende meisjes zagen op dat moment kans het boek uit het raam te gooien. De afgeleide non zag het niet. Conchita en Dolores kregen strafwerk, maar de drie ontliepen de schorsing die op het lezen van dergelijke boeken stond.

Deze scène speelde zich af rond 1960 op de katholieke Limburgse meisjesschool die ik toen bezocht. Er heerste een nogal schizofrene benadering van moderne literatuur. We hadden een leraar Nederlands die W.F. Hermans, Gerard van het Reve en Harry Mulisch aanprees, en ook toestond op de leeslijst. In 1961 wees hij ons op iets heel nieuws en bijzonders: *Serpentina's petticoat* van Jan Wolkers. Maar van de nonnen die huiswerkbegeleiding deden en de schoolbibliotheek bijhielden, mochten we dat soort boeken niet lezen. De leraar Frans stond geen Jean-Paul Sartre of Albert Camus op de lijst toe. In de schoolbibliotheek waren katholieke auteurs oververtegenwoordigd. Tot de canon behoorden daar Marie Koenen en Antoon Coolen.

Een dergelijke vorm van morele censuur zullen veel scholieren in die tijd meegeemaakt hebben, en niet alleen op katholieke of protestantse scholen. Ook openbare bibliotheken hielden zich aan ongeschreven regels wat de aanschaf van al te libertijnse boeken betrof. De katholieke bibliotheken hadden een speciale dienst om uit te maken of een boek geschikt was voor een heel kleine groep gevorderde lezers of verboden moest worden. In de moralistische benadering van de literatuur is een grondige omslag gekomen tegen het einde van de jaren zestig. Toen ik ging studeren in Amsterdam brak de literatuur naar twee kanten open: niet alleen werd allerlei triviale literatuur toegelaten in het hoge domein van de letterkunde, ook de seksualiteit werd een gewoon thema in de literatuur. Wat bijzonder was geweest en uitzonderlijk, zoals Anna Blaman's *Vrouw en vriend*, werd gewoon. *Ik Jan Cremer* en Anja Meulenbelt's *De schaamte voorbij* hoorden bij de literatuur, en *Ollie B. Bommel* moest ook op de lijst kunnen. Dat was de boodschap die studenten die toen leraar werden meenamen naar de scholen waar ze gingen werken.

Maar de totale persvrijheid die rond 1970 gepropageerd werd, hield niet lang stand. Met de mondialisering van de maatschappij drongen ook allerlei stellingnamen door in de media die beledigend waren voor groepen van de bevolking. Kan een democratische maatschappij tolereren dat er via drukwerk opgeroepen wordt tot jodenhaat, homofielenjacht, islamdemonisering? Is het voldoende daar *repressieve censuur*, dus een veroordeling achteraf, op toe te passen? Of zou *preventieve censuur* hier toch noodzakelijk zijn? Of moeten we vertrouwen op zelfcensuur van schrijvers of uitgevers?

In dit boek staat censuur op drukwerk centraal. De term is breed opgevat: alles valt eronder wat met verboden op, processen tegen of het tegenwerken van openbaarmaking of verspreiding via druk te maken heeft. Ook zelfcensuur ter bescherming van de eigen positie kan hieronder vallen. Censuur laat zich omschrijven als de praktijk van sociale controle met betrekking tot het ontstaan en de distributie van geschriften en de daarmee gepaard gaande verspreiding van ideeën.¹ De censuur kan komen van de kant van de kerk, bijvoorbeeld omdat er naar haar idee ketterse ideeën verspreid worden. Ook kritiek op het zedelijke gehalte van geschriften kan van de kerk komen, maar die komt vaak genoeg ook van conservatieve groeperingen in de maatschappij. Politieke censuur is er in periodes van een streng centraal gezag. In de lezenswaardige bundel *100 Banned Books* waarin verboden op literaire boeken beschreven staan, onderscheiden de auteurs vier groepen censuur: 'literature suppressed on political grounds', 'on religious grounds', 'sexual grounds' en 'social grounds'. De enige Nederlandse titel in *100 Banned Books* is *Het dagboek van Anne Frank*, dat om sociale redenen censuur onderging. De vader en de uitgever verwijderden passages waarin personen hatelijk afgeschilderd werden. Voor de eerste Duitse vertaling werden aanpassingen gemaakt waardoor die minder beledigend voor Duitsers zou moeten zijn. Sommige scholen in Amerika verboden het boek nog in de jaren tachtig van de vorige eeuw, niet alleen vanwege de seksuele vrijmoedigheden, maar ook omdat het 'a real downer' zou zijn.²

Behalve het onderscheid naar de beweegredenen voor censuur kan er ook nog verschil gemaakt worden tussen soorten censuur. Bijvoorbeeld tussen *repressieve* en *preventieve* censuur, termen die te maken kunnen hebben met de juridische kant van de censuur. Van preventieve censuur is sprake als een instantie vóór het drukken van een werk toestemming moet geven voor verspreiding ervan. Dit kan een kerkelijke of politieke instantie zijn. In de katholieke kerk moesten tot in de jaren zestig boeken van geestelijken voorgelegd worden aan bisschoppelijke commissies die het 'nihil obstat', oftewel 'niets staat in de weg' konden uitspreken, waarna 'imprimatur' volgde: het worde gedrukt. Tijdens de Duitse bezetting moest elk boek voorgelegd worden aan een censuurcommissie. Repressieve censuur is censuur achteraf: na de druk wordt dan beoordeeld of een boek verspreid of aangekocht kan worden, of dat er misschien zelfs een proces gevoerd moet worden dat tot een verbod kan leiden. De katholieke Index was een geïnstitutionaliseerde vorm van repressieve censuur: daarin werd

aangegeven welke boeken door katholieken niet gelezen mochten worden, en die katholieke bibliotheken dus niet mochten aanschaffen en katholieke boekwinkels niet mochten verkopen. Een vorm van repressieve censuur is ook de rectificatie, die via een proces afgedwongen wordt. Zo werd *Privé* gedwongen tot rectificatie van het bericht dat prins Willem Alexander niet de hele Elfstedentocht gereden zou hebben, en *De Telegraaf* moest na een proces rectificeren dat prinses Máxima een kindermisje een tik had gegeven.

Bodo Plachta maakt in zijn studie over de Duitse censuur onderscheid tussen ‘formele censuur’ en ‘informele censuur’, en dat maakt een verdere onderverdeling van censuur mogelijk. De formele censuur manifesteert zich in processen, inbeslagname, lijsten van verboden boeken, en kan zowel repressief als preventief zijn. De informele censuur oefent druk uit op de auteur, de lezer of de algemene mening. Die leidt vaak tot zelfcensuur, die formele en informele censuur kan voorkomen. Informele censuur kan zover gaan dat een bepaald boek doodgezwegen wordt in de media, waardoor de invloed ervan beperkt blijft.³

In Nederland is maar in twee periodes sprake geweest van echte preventieve nationale overheidsensuur, namelijk in de Franse tijd van 1811-1813 en tijdens de Tweede Wereldoorlog vanaf 1942 tot 1945. Maar dat wil niet zeggen dat buiten die periodes elk geschrift gedrukt of verspreid kon worden. Vanaf de uitvinding van de boekdrukkunst is er controle uitgeoefend op de verspreiding van gedachtegoed dat gevaarlijk geacht werd voor de zeden, de godsdienst of de politiek. Er zijn door de eeuwen heen voortdurend processen geweest tegen schrijvers, uitgevers, drukkers of boekverkopers.

Nederland heeft de naam een libertijnse instelling gehad te hebben ten opzichte van de boekdruk, en er zijn hier vooral in de achttiende eeuw heel wat boeken gedrukt en van hieruit verspreid, die elders een verbod zouden hebben gekregen. Verschillende titels van Blaise Pascal, René Descartes en John Locke zijn hier in het Frans gedrukt, om vervolgens naar Frankrijk gesmokkeld te worden. Desalniettemin blijkt er hier vanaf de uitvinding van de boekdrukkunst een stevige controle op de verspreiding geweest te zijn, en van heel wat publicaties werd de verkoop verboden of de teksten moesten veranderd worden voordat ze verspreid werden. De verspreiding van Jean-Jacques Rousseau's *Emile* bijvoorbeeld werd door de Staten van Holland en West-Friesland verboden.⁴

Onder invloed van de Verlichting groeide het idee dat vrijheid van meningsuiting een recht van de mensheid is. In de ‘Verklaring van de rechten van de mens en de burger’ die al in de begindagen van de Franse Revolutie (1789) aangenomen werd, vormt vrijheid van meningsuiting een van de axioma's. In Nederland werd deze in de grondwet opgenomen in 1789, in de tijd van de Bataafse Republiek. Maar repressieve censuur bleef bestaan, en de grondwet liet daar ook mogelijkheden toe open. In 1798 luidde de tekst: ‘Ieder Burger mag zijne gevoelens uiten en verspreiden, op zodanige wijze, als hij goetvind, des niet strijdig met het oogmerk der Maatschappij. De vrijheid der Drukpers is heilig [...]’.⁵

Die tekst is in twee eeuwen nauwelijks veranderd. Tegenwoordig zegt artikel 7, lid 1 van de grondwet: ‘Niemand heeft voorafgaand verlot nodig om door de drukpers gedachten of gevoelens te openbaren, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.’ Juist die laatste toevoeging geeft ook nu de juridische vrijheid om toch in te grijpen als een boek de ‘verantwoordelijkheid volgens de wet’ aantast.

Dat geldt ook voor de tijd na de Tweede Wereldoorlog. Preventieve censuur en repressieve censuur hebben in die tijd een grotere rol gespeeld dan vaak wordt gedacht, zowel in Nederland als in België, zowel met betrekking tot literatuur als semiliteratuur, al lijken repressieve en preventieve vormen van censuur steeds meer terrein te verliezen aan zelfcensuur. Toch meenden enkele juristen enkele jaren geleden nog dat ‘overheidsensuur met gebruikmaking (misbruik) van auteursrechtelijke instrumenten [...] bijna 60 jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog en bijna 15 jaar na de val van de Berlijnse Muur thans vrijwel geen praktische betekenis meer [heeft], gelukkig’.⁶ Maar op dit moment is de censuurkwestie weer actueel. Juist nu de maatschappij zich aan het verharderen lijkt te zijn en er vanuit bepaalde kringen fors aangedrongen wordt op intolerantie ten opzichte van niet-overheersende culturen, is censuur weer in de aandacht. Bovendien is er met internet een geheel nieuw medium ontstaan dat het mogelijk maakt voor letterlijk iedereen om zijn mening openbaar te maken. Censuur, hoe broodnodig hier ook voor alle uitwassen, is onuitvoerbaar, omdat het medium te massaal en te gecompliceerd is geworden. Weliswaar zijn er totalitaire regimes die de toegang tot internet bemoeilijken, maar hoezeer men ook soms in de vrije wereld een vorm van censuur op internet zou willen, deze censuur is in democratische landen ongewenst. Het verlichtingsideaal van de vrije meningsuiting is weliswaar moeilijk te verdedigen wanneer het gaat om internetsites waarin racisme gepredikt wordt, of wanneer de pers opzweept tot harde confrontaties tussen bevolkingsgroepen, maar toch leert de geschiedenis ons dat we het recht moeten blijven verdedigen, zelfs als dat soms tegen ons gevoel ingaat. We moeten *Fitna* toestaan, anders zouden anderen het recht hebben *Submission* te verbieden.

In dit boek is gekozen voor een historische invalshoek van de censuur, en voor een focus op de literatuur, omdat deze vaak een centrale positie inneemt in de boekcensuur. De literatuur heeft een januskop: ze kan direct, maar ook indirect kritiek uitoefenen op een dictatuur of meer algemeen op de inrichting van de maatschappij. Literaire schrijvers bezitten vaak de scherpe pen en kennen de finesses van de retorische en literaire middelen om aan te vallen wat aangevallen moet worden. De auteurs van deze bundel vragen zich in de verschillende bijdragen af hoe censuur functioneerde in de Nederlandse boekproductie in periodes van werkelijke censuur, en hoe deze werkte in andere periodes in vormen van zelfcensuur of in processen achteraf. Welke vormen van censuur zijn er als men geen wettelijke censuur vooraf heeft? Op welke gebieden weegt de

censuur het zwaarst: op politiek, maatschappelijk, religieus of zedelijk terrein? Verschilt dat per periode? Welke middelen worden gebruikt om aan de censuur te ontsnappen?

Niet al deze aspecten komen aan de orde. De bundel geeft inzicht via deelstudies, die elk op een bepaald aspect inzoomen. Maar voor een compleet overzicht van de censuur in Nederland moet er nog heel veel onderzocht worden. Voor slechts enkele korte periodes en enkele plaatsen is er een gedetailleerd onderzoek beschikbaar naar processen die gevoerd zijn tegen bepaalde boeken of periodieken.⁷ Voor de periodes van preventieve censuur is er nog een groot gebrek aan archiefonderzoek. Over katholieke en protestantse repressieve censuur zijn er slechts enkele deelstudies.⁸ Een historisch overzicht ontbrak tot nu toe helemaal, en aan dat gemis proberen de bijdragen een einde te maken. Dat einde is weliswaar nog open, maar het zet wellicht aan tot verder onderzoek van het onderwerp.⁹ Het boek komt voort uit een collegereeks die aan de Universiteit van Amsterdam in Spui 25 gegeven is onder auspiciën van de Illustere School, voornamelijk door docenten van de Amsterdamse Faculteit der Geesteswetenschappen.

Herman Pleij gaat in op de weerstand die boeken al direct na de uitvinding van de boekdrukkunst opwekten. Geletterdheid en geleerdheid waren zonder meer verdacht. De paus was de eerste die beseftte dat de nieuwe uitvinding een groot gevaar inhield. Hij stelde censuurvoorschriften op, die echter moeilijk uitvoerbaar bleken te zijn. De overheid maakte pas later een front met de kerk. Met het optreden van Luther werd de censuur steeds feller. Zijn invloed bleek juist door de drukpers enorm gegroeid te zijn. De Reformatie zou nooit zo om zich heen hebben kunnen grijpen als de boekdrukkunst er niet geweest was. Niet alleen de snelle verspreiding van zijn eigen geschriften hielp Luther aan zijn faam, ook de literaire adaptaties werkten daaraan mee. Lieder en op Luther bijvoorbeeld profiteerden van de drukpers en vonden een rappe, anonieme verspreiding. Ook toneelspelen verspreidden het gevaarlijk geachte gedachtegoed. Met censuur probeerden kerkelijke en wereldlijke overheden de epidemie te bedwingen.

Olga van Marion ondergraaft het idee van de vrijheid van drukpers in de gloriejijd van de Republiek. Amsterdam werd het drukkerscentrum van Europa, maar juist daar hield het stadsbestuur de drukkers streng in de gaten. Talloze plakaten van stedelijke en gewestelijke overheden en van de Staten-Generaal waarschuwden producenten van subversief drukwerk voor boetes, gevangenneming en verbanning. Auteurs probeerden middelen te vinden om de censuur te omzeilen. Zo vermomde de Amsterdamse activist Jan Zoet zijn schimpdichten op rijke stadsgenoten als nuttige liefdeslessen, wat hem desondanks op een verbanning kwam te staan. Ook Joost van den Vondel kwam herhaaldelijk in botsing met justitie en kerk. Hij verwerkte het conflict tussen prins Maurits en Oldenbarnevelt in een allegorie, maar evengoed kreeg hij er een boete voor. Zelfcensuur werd een veelgebruikt middel, zoals in het geval van de kritische

tragedie over de moord op Johan en Cornelis de Witt in het rampjaar 1672. De tekst kon tijdens het bewind van stadhouder Willem III alleen in handschrift circuleren en niet worden uitgegeven. Van Marion beschrijft censuurmaatregelen in steden en gewesten, en de strategieën die auteurs en drukkers gebruikten om censuur te omzeilen.

De verlichtingsideeën en hun gevecht om in de publieke ruimte terecht te komen, en de strijd van kerk en overheid om dat te verhinderen, staan centraal in de bijdrage van Inger Leemans. Smokkel van verlicht drukwerk naar het buitenland werd vooral vanuit het buitenland met lede ogen aangezien, en er werd aan de overheid gevraagd hier een eind aan te maken. Ook de gereformeerde kerk drong herhaaldelijk bij de overheid aan op maatregelen tegen godslasterlijke boeken, sommige Bijbelvertalingen en onkuise boeken. Omdat de overheid niet meewerkte, stelde zij een eigen informeel censuursysteem in, maar de kerk was te zeer verdeeld om tot een eenduidig beleid te komen. Toch controleerden de Staten overal het drukwerk, vooral in politiek onrustige tijden. Ook in deze tijd gebruikten de schrijvers literaire vermommingen om de censuur te ontlopen. Maar daarmee konden zij niet voorkomen dat boeken met verlichtingsideeën verboden werden en dat de auteurs of uitgever een veroordeling tot langdurige gevangenisstraf konden krijgen.

Marita Mathijssen legt uit hoe de Franse tijd werkte. Rode draad is de op- en neergang van het ideaal van de Franse Revolutie: de vrije drukpers. Dit leverde een dilemma op: de revolutionairen waren wel voor vrijheid van drukpers, en die stond ook in de wet, maar in de praktijk leverde die toch te veel problemen op. De oplossing was: geen censuur vooraf, maar achteraf. De Franse bezetting maakte een eind aan deze repressieve censuur. Toen moest elk boek toegestuurd worden aan een directeur-generaal in Frankrijk, via een ingewikkeld systeem van auditeurs en prefecten. Een drukker moest vergunning hebben om te mogen drukken. Dat betekende een enorme inkrimping van het aantal uitgaven. Opnieuw probeerden schrijvers allerlei literaire technieken uit om te ontkomen aan de verboden. Het nationale verleden werd ingezet als oproep tot verzet. De censoren kregen dat echter al snel door, en ook historische romans en dichtwerken werden daarna spiedend gelezen. Sommige literaire werken mochten na aanpassingen verschijnen, andere werden geheel verboden.

Lisa Kuitert schrijft over de boekencensuur in Nederlands-Indië. Daar golden voor de drukpers andere wetten dan in Nederland. Slechts in Nederland gedrukt werk viel onder de Nederlandse wetten. Aan de hand van het drukpersreglement werd door de overheid een hardere lijn gevolgd dan in Nederland mogelijk was. Het drukpersreglement gold alleen voor Indische drukkers en ging uit van preventieve censuur. Drie exemplaren van elk werk moesten voor de verspreiding gekeurd worden. Dit had tot gevolg dat de Indische pers gecensureerd werd, terwijl Nederlandse titels zonder keuring beschikbaar waren. Veel lezers lieten daarom hun boeken opsturen vanuit Nederland, waardoor controle onmogelijk was. De censuur had vooral te maken met de positie van de kolonie,

waar veel kritiek op was. Uitgaven in het Javaans of een van de andere talen van de archipel vielen ook onder het reglement, maar in de praktijk kregen zelfs politieke pamfletten vaak geen verbod, omdat er niemand was die de betreffende taal kon lezen.

Hoe de bibliotheken zich verhielden tot boeken is het onderwerp van de bijdrage van Boudien de Vries. Confessionele bibliotheken werkten op twee manieren. De protestantse gingen uit van een vorm van zelfcensuur, waarbij volwassenen verantwoorde lectuur voor kinderen bepaalden en voor hun eigen lectuur moesten zij hun eigen geweten volgen. De katholieke bibliotheken hadden steun aan de Index, die bepaalde auteurs of bepaalde boeken verbood. Daarnaast waren er algemene voorschriften die hele categorieën, zoals ‘socialistische geschriften’ verbooden. De achterliggende angst van alle confessionele bibliothecarissen was dat verkeerde lectuur tot geloofsafval zou leiden, tot verkeerde politieke overtuigingen of tot zedenbederf. De katholieken en de protestanten stelden dus eigen bibliotheken met gecontroleerde titels samen. Daartegenover stonden de Nutsbibliotheken, commerciële leesbibliotheken en leesmusea, die veel minder strenge keuzes maakten. De leesbibliotheken deden het minst aan censuur. De Nutsbibliotheken waren milder dan de confessionele bibliotheken, vooral wat de aanschaf van spannende boekjes of liefdesromans betreft, maar hielden toch een scherp oog op de moraliteit. De particuliere leesmusea onderscheidden zich van de goedkope leesbibliotheken doordat ze geen triviale literatuur aanschafte, maar juist prestigieuze literatuur ter beschikking stelden.

Vanaf 1937 hadden de katholieken naast de Index ook nog een eigen Nederlands censuurorgaan, vooral voor bibliotheken bedoeld. Cecile van Eijden-Andriessen neemt deze katholieke beoordelingen in Idil onder de loep. De katholieke bisschoppen ondersteunden de Informatie Dienst Inzake Lectuur. Idil beoordeelde via een cijfersysteem of bepaalde boeken door de beugel konden of niet voor de katholieke bibliotheken. Ook katholieke boekhandelaars kregen die informatie. Er waren twee categorieën die niet (I) of zeer beperkt (II) aangeschaft werden, afhankelijk van de stellingname van de betreffende censor van de bibliotheek. Categorie I was bestemd voor boeken die op de Index stonden, door de kerkelijke wet verboden waren of verderfelijk geacht moesten worden. De tweede categorie (II) betrof ‘streng voorbehouden lectuur’ die slechts bij uitzondering om gegronde redenen aan gevorderde lezers toevertrouwd mochten worden. Idil bestond tot 1970. Het orgaan beoordeelde gemiddeld 1500 boeken per jaar en was zeer gezaghebbend onder katholieken.

Hans Renders volgt de moeilijke weg van boeken in de Tweede Wereldoorlog. Vóór de oorlog paste de Nederlandse overheid al repressieve censuur toe, vooral op morele gronden. De censuur tijdens de Tweede Wereldoorlog werd ingebed in regels en wetten, en was vooral politiek van aard. Er is veel zelfcensuur en bovendien werkt de toewijzing van het schaarse papier als censuurmaatregel. Kranten werden in de oorlog pas achteraf gecensureerd, maar er kwam preventieve censuur voor boeken. Ook het *Joods Weekblad* werd preventief gecensu-

reerd. Er werd een lectoraat ingesteld met 150 lectoren en elke uitgever moest boeken daaraan voorleggen. Elke drukkerij kreeg een K-nummer toegewezen. Het beruchte K-nummer was een identificatienummer dat exclusief toebehoorde aan een drukkersbedrijf. Vaak is het K-nummer foutief geannoteerd als Kulturkamernummer. Illegaal drukwerk heeft dat nummer dus niet. Opvallend is dat de Nederlandse ambtenaren én uitgevers op vrijwillige basis meewerkten aan de preventieve censuur op boeken. Renders maakt duidelijk dat tussen alle preventieve en regressieve censuur door een heftige machtsstrijd woedde tussen de Duitse en de Nederlandse cultuurinstituten.

Klaus Beekman gaat in zijn bijdrage in op preventieve en repressieve censuur en op het steeds vaker voorkomende fenomeen zelfcensuur. Hij beschouwt censuur als een praktijk van sociale controle, die door verschillende instituten wordt uitgeoefend. Hij laat zien dat bij die controle, of die nu in Nederland of in België plaatsvindt, geen onderscheid werd gemaakt tussen hoge en lage literatuur. Hij analyseert casussen, waarbij W.F. Hermans en Gerard Reve, respectievelijk Hugo Claus, Jef Geeraerts en Herman J. Claeys betrokken waren en geeft daarnaast voorbeelden van sociale controle op cabarettteksten in de jaren vijftig en op pornografie in de jaren zestig en zeventig. Uit de analyses komt naar voren dat de verschillende partijen die een publicatie wraken of juist verdedigen dezelfde maatstaven gebruiken en vaak een beroep doen op de *exceptio artis*-regel. Dit blijkt trouwens ook te gelden voor de filmkeuring. Net als in de jaren dertig doet de verzuiling ook na de Tweede Wereldoorlog haar invloed gelden. Dat blijkt onder meer uit het kunstbeleid van de overheid, waarbij deze zo nu en dan haar morele literatuuropvatting als beleidsinstrumentarium inzet, zoals bij het weigeren van een reisbeurs aan Gerard Reve en het niet toekennen van de P.C. Hoofdprijs aan Hugo Brandt Corstius.

De rol van de overheid in de controle op de pers en de media lijkt aan het eind van de twintigste eeuw kleiner te zijn geworden. Maar in de nieuwe multiculturele samenleving is zij, na de moord op Theo van Gogh in 2004, begonnen kunstenaars tot voorzichtige omgang met de vrijheid van meningsuiting te manen, zodat bepaalde bevolkingsgroepen niet nodeloos worden gekwetst. Zelfcensuur is nu wat de overheid van publicisten eist. De fatwa die uitgesproken is over de Deense cartoonist Kurt Westergaard zal tientallen politieke tekenaars bedachtzaam hebben gemaakt, en terughoudend. Daarentegen heeft internet tot een explosie van meningsuitingen zonder enige vorm van zelfcontrole geleid. Tot nu toe lijkt deze vorm van meningverspreiding echter nogal op die in het café. Men luistert naar de mopperaar en gaat over tot de orde van de dag. Bij het medium van het boek lijkt de kracht ervan echter nog niet in het minst ingeboet te hebben. De censuurgeschiedenis laat zien dat er door de tijden heen altijd onverschrokken personen door blokkades van kerk en politiek heen gebroken zijn, en ook nu geldt dat nog. Met het gevolg dat, internationaal gezien, censuur nog steeds actueel is, en als overheidsinstrument gebruikt wordt tegen vrije me-

ningsuiting onder de vele dictatoriale regimes. De geschiedenis leert ons ook dat censuur het op den duur toch aflegt tegen het principiële en algemeen menselijk recht op vrijheid van meningsuiting.

Herman Pleij

LITERATUUR EN CENSUR IN DE ZESTIENDE EEUW

De drukpers als instrument van de duivel

Anna Bijns, dichteres te Antwerpen, beveelt enthousiast het verbranden van boeken aan. Tenminste, als het om de werken van Luther en zijn kompanen gaat. Voor hun verderfelijke arbeid maken die duivelsknechten gebruik van de drukpers, en met succes: 'Noyt en hadt de duvel beter instrument!' Dat schrijft ze in 1527, maar al eerder toont ze zich bewust van de desastreuze effecten van drukwerk. Al in 1523 voltooit ze een even lang als machteloos ABC-gedicht, waarin ze zich beklagt over de ketterse propaganda op straat. Eigenlijk leeft men dan te Antwerpen in een volmaakt omgekeerde wereld. Brave priesters die Gods boodschap verkondigen worden openlijk uitgemaakt voor apostelen van de Antichrist. Juist zij die het land moeten zuiveren van dwalingen heten nu helse honden en aardse duivels. Elke schoenlapper meent de waarheid in pacht te hebben, alsof geleerde priesters er niet meer toe doen. En roept een trouw gelovige 'men sal dees boecxkens verbranden' om het ketterse gif uit te roeien, dan wil de meute hem kruisigen.¹

Elders laakt Bijns het gedoogbeleid van de jaren twintig. Het stadsbestuur laat oogluikend toe dat 'ketterlijcke boecken' gratis uitgedeeld worden op straat. De boze geest heeft tot het schrijven daarvan aangezet en stimuleert ook om pamfletten aan kerkdeuren te bevestigen. Geleerde werken van de kerkvaders raakt men aan de straatstenen niet kwijt. Alsof daarin niet de hoogste waarheid staat... Dergelijke boutades worden voortdurend herhaald, temeer daar ze moet constateren dat eerdere verbrandingen geen noemenswaardig succes hebben gekend. Daarom beveelt ze steeds de brandstapel aan voor die 'valsche boecken', tezamen met de auteurs ervan: 'Een volle dosijne Mutsaerden [takkenbossen] aenden eers.'²

Maar soms kan ze een defaitistisch cynisme nauwelijks onderdrukken:

Laet der doctoren boecken int vier al smacken,
Want Luthers boecken die sijn veel netttere,
Die salmen ghelooven (...)³

De hoeveelheid kwaadaardige woorden in druk is onvoorstelbaar, overal vliegt de ketterij je op straat om de oren, nog wel in alle talen. Zelfs de bijbel heeft men met dit venijn durven bevelken:

De heilige scriftuere wert gecorrumpeert,
 Duvelsce glosen laet men daer bij prenten.⁴

Anna Bijns schaart zich met haar vlammeende refreinen tegen de ketterij aan de kant van de overheid, die een offensief begonnen is tegen het gedrukte propagandamateriaal van de hervormingsgezinden. Dat smetgoed moet metterdaad uitgeroeid worden, en liever nog in de kiem gesmoord. Ze zit boven op de actualiteit, zelfs die van de straat en het publieke leven, want een eerste bundeling van haar literaire wapentuig verschijnt in 1528. Daarbij is het goed mogelijk dat sommige van deze strijdrefreinen al eerder in pamfletvorm verspreid zijn of zelfs aan deuren gespijkerd: in de late Middeleeuwen is dat een geliefde manier van polemisch communiceren.⁵

Zo'n vurige stellingname is in die tijd niet alleen bijzonder voor een vrouw, maar ook voor rederijkers. Die maken over het algemeen nog maar weinig gebruik van de drukpers, en zeker niet als het om actuele conflicten als deze gaat. In hun voordrachtslyriek en toneelspelen gaan ze wel tekeer tegen de leer en praktijken van de moederkerk, soms in zuiver reformatorische zin, maar veel meer in de geest van Erasmus.⁶ Actieve rederijkerspolemie in druk van een vrouw gedurende het heetst van de strijd mag dus om meerdere redenen uitzonderlijk heten. Maar daar blijft het niet bij. Anna neemt niet alleen de 'lutherie' onder vuur, maar richt haar afkeer ook op meer literaire en artistieke uitingen die zij heidens en wellustig vindt. Ook die hebben geen bestaansrecht. Daarmee brengt ze naast de schismatieke theologie eveneens de zedelijkheid in het geding, die evenzeer door de drukpers in verval is geraakt:

Maer al dat tot onsuerheden verweckt,
 Wert gheschildert, gheprint, men siet hoe ondiere,
 Naecte vrouwen, naecte mans, ja afgoden schiere.⁷

Hiermee gaat ze verder dan de overheid, die pas later fatsoen als criterium bij het uitoefenen van censuur zal betrekken. Maar voor Anna is het nu al één pot nat. De losbandige praktijken van de lutheranen komen voort uit het goddeloze paganisme dat de klassieke wereld heeft beheerst en vernietigd, en dat nu weer furore maakt onder schilders en schrijvers. Meermalen legt ze een verbinding tussen kettters, antiek heidendom en ongeremde lustbeleving. Van de 'Paus van Wittenberghe' en zijn trawanten mag immers alles, 'Al doen sij figuren schilderen oft prenten / Teghen tgheloove'. Daarom kunnen collega-rederijkers die zich achter Luther scharen ook uitgescholden worden voor 'Griecxsche poeten'. Er mag niet getwijfeld worden aan de vervlochtenheid van al dit kwaad. Weg ermee dus, op de brandstapel, als ondubbelzinnig antwoord ook op de redeloze vernielzucht van de kettters, die kloosters met de grond gelijkmaken en heiligenbeelden in het vuur werpen.⁸

Dit literaire offensief ligt in het verlengde van de overtuiging dat lekengelet-

terdheid en boekdrukkunst de favoriete wapens van de hervormingsgezinden zijn. En dat besef is eerst en vooral door Luther in daden omgezet. Zijn Bijbelvertalingen met bijgevoegde uitlegging zijn bepalend geworden voor de kennis van de Heilige Schrift onder de massa, terwijl een stortvloed aan overige publicaties geen mens onberoerd heeft gelaten.⁹ De Gentse kroniekschrijver Marcus van Vaernewijck, gematigd katholiek en met veel inlevingsvermogen als het om dissidenten gaat, heeft daar een halve eeuw later het nodige begrip voor. De nieuwlichters zijn dermate overtuigd van hun gelijk dat ze uit idealisme hun teksten schrijven, laten drukken en zelf weer langs de weg slijten zonder daar ook maar een cent voor te vragen. De katholieken daarentegen – Marcus heeft het over ‘wij’ – hebben weinig meer te bieden dan zo nu en dan een klein boekje, waar de auteur voor betaald wil worden, terwijl hij de hoogste lof verwacht. Maar op die manier krijg je het volk niet mee.¹⁰

De geletterdheid van leken legde men in het katholieke kamp graag uit als het werk van de duivel. Dat leverde een model op voor zogenaamd waargebeurde verhalen, die echter de nodige argwaan wekken, omdat ze zo op elkaar lijken. Pastoor Christiaan Munters uit de omgeving van Roermond meldde in zijn dagboek onder het jaar 1535 dat een vrouw boodschappen moest doen in Maastricht en onderweg aangesproken werd door een man. Die bood aan om haar te leren lezen – ze kon nog geen a van een b onderscheiden. Aldus geschiedde en binnen de kortste keren bleek zij met ‘luthers boecken’ die hij haar als lesmateriaal had toevertrouwd uit de voeten te kunnen. Maar thuis vertrouwde haar echtgenoot deze abrupte geletterdheid van zijn vrouw allermintst. De pastoor dwong haar de spontane ‘lutherye’ op te biechten, legde een boete op en gaf haar absolutie: meteen kon ze geen letter meer lezen.

Daarna volgen nog meer bizarre verhalen over deze ketters die volwassenen doopten. Het ging kennelijk om wederdopers maar anno 1535 heette alle heterodoxie nog ‘lutherye’. De bekeerlingen werden gedwongen om ten minste drie vrijdagen (de traditionele vastendag) vlees te eten, op de belofte dat ze zich nadien alles konden permitteren. Tevens kregen ze andere namen zoals ‘vliegennet, stuver, blanck’, geïnspireerd door de wereld van heksen en hebzucht, onder de verzekering dat ze niets hadden aan apostelen of heiligen en dat alles op aarde draaide om geld – daar zouden ze binnenkort in zwemmen.¹¹

Dit format is ook te herkennen in de *Mariken van Nieumeghen*, een gedramatiseerde vertelling van enkele decennia daarvoor en evenzeer gepresenteerd als waar gebeurd. De onschuldige ogende Mariken heeft boodschappen gedaan in Nijmegen, om daarna in wankelmoedige toestand ook slachtoffer te worden van een passant. Deze Moenen, uiterst charmant, maar naar zal blijken een personificatie van de duivel, belooft haar van alles in ruil voor haar ziel, in het bijzonder geletterdheid in de vorm van fundamentele kennis van de zeven vrije kunsten, het universitaire leerprogramma.¹²

Geletterdheid en geleerdheid waren verdacht. Die prijkten immers aan de Boom van de Kennis van Goed en Kwaad, waarvan Eva en Adam op aanstichten

van Satan gesnoept hadden. Daardoor moest de mens sinds de Zondeval voortploeteren op een besmette aarde vol duivelse verleidingen. Kennis was riskant, alleen priesters konden deze uit de Bijbel destilleren. Dit vroegchristelijke stramien werd in verhevigde mate geprojecteerd op de zestiende-eeuwse protestanten. Hun hang naar teksten in de volkstaal kwam voort uit diezelfde hoogmoed om de wereld naar de eigen hand te zetten, in het voetspoor van hun voorganger Luther. Zelfs Erasmus gebruikte dit duivelse kunststukje om de spot te drijven met de brallende volkspreken van de franciscanen. In zijn *Lof van de geneeskunde* uit 1499 vertelde hij over een beroemde arts, Algenezzer geheten, die een zekere Raaskaller uit Spoleto (!) van zijn bezetenheid had genezen. Diens gekte bestond er onder meer uit dat hij ineens vloeiend Duits sprak. De arts wist de boze geest te verdrijven, en van het ene op het andere moment kon Raaskaller geen woord Duits meer uitbrengen.¹³

Overheidsensuur

Populisme en lekengeleerdheid tastten de orde aan die door de moederkerk bewaakt werd. Telkens probeerde de duivel de massa op te zetten tegen de door God gewilde ordeningen en instituties. En zijn nieuwste wapen heette drukpers. Vanaf 1520 werden de eerste censuurmaatregelen getroffen door kerk en staat voor de hele christenheid. Dat gebeurde direct in het voetspoor van Luthers verdoeming door de moederkerk.¹⁴ Voordien was er op lokaal niveau wel eens rumoer over de verspreiding van lasterlijke teksten, waarbij stadsbesturen soms hard ingrepen, maar even zo vaak de boel op zijn beloop lieten. Daarbij ging het om het zingen van insinuerende liedjes en het verspreiden van strooibrieven met opruiende taal of het aanplakken daarvan op kerkdeuren. Favoriet waren spreuken, liederen en refreinen, aangezien met literaire middelen de diepste emoties werden losgemaakt.

In vele steden en ook kleinere gemeenschappen bleek het een moeilijk te bedwingen plaag, die vooral schade aanrichtte op het persoonlijke vlak. Maar aangezien het (nog) niet om oplagen van eenzelfde tekst ging, pakte de beroering vooralsnog lokaal uit.¹⁵ Dat werd anders toen het gedrukte boek als voertuig van gevaarlijke ideeën de aandacht begon te trekken. Al in 1487 liet paus Innocentius VIII weten dat drukkers hun teksten eerst aan een kerkelijk onderzoek dienden te onderwerpen. Reeds gedrukte werken moesten door de bisschoppen onderzocht worden en verbrand als ze niet deugden. Boekenbezitters kregen de opdracht een inventaris te maken van hun bezit en deze aan de kerkelijke overheid voor te leggen. De straf op elke overtreding bestond uit excommunicatie.

Duidelijk is dat de paus het moderne distributiesysteem van ideeëngoed niet overzag, want zijn geboden bleken onuitvoerbaar. Hoe dan ook was daarvoor de hulp van de wereldlijke overheid nodig, maar die zag daar nog niets in. Pas in 1512 manifesteerde keizer Maximiliaan zich met een boekencensuur voor

zijn hele rijk, naar aanleiding van een polemiek over antisemitische publicaties. Maar ook dit gebod ontbrak het aan werkelijkheidszin. Paus Leo X probeerde het weer in 1515, onder de verzekering dat de boekdrukkunst weliswaar een geschenk uit de hemel was, maar dat het misbruik daarvan inmiddels veel kwaad had gesticht. Vandaar weer de verplichting tot visitatie vooraf, waarvan opnieuw niets terecht kwam door gebrek aan enthousiasme van de wereldlijke overheden.¹⁶

Pas in het spoor van Luthers veroordeling zou een algemene boekencensuur een serieus karakter krijgen. Daarbij bleef de bewondering voor de boekdrukkunst op zichzelf intact, want het ging om 'den misbruycke der lovelicker conste van prentene' zoals een plakkaat van 1521 volhield.¹⁷ De pauselijke bul *Exsurge Domine* uit 1520 gaf de aanzet. Hierin werd Luther veroordeeld, wat tot de verplichting leidde om al zijn boeken te verbranden. Daaraan gaf Karel V opmerkelijk snel gevolg door een algemene inbeslagname van dat werk af te kondigen en boetes uit te vaardigen voor het verspreiden van Luthers teksten. Al in datzelfde jaar vond een boekverbranding plaats in Leuven, na een opzweepende preek van de op kettters jagende karmeliet Nicolaas Baechem (Egmondanus) en een dito toespraak van de pauselijke nuntius Hieronymus Alexander, op weg met Karel naar Aken voor diens kroning tot keizer. Voor hun tribune was een brandstapel opgericht met een tachtigtal boeken, vooral uitgebracht door de plaatselijke drukker Dirk Martens, vriend van Erasmus. De boekenbrand kon echter allerminst op warme steun van de verzamelde toeschouwers rekenen. Er was veel gemor. En zelfs zou een monnik zich zo geërgerd hebben aan Baechems getier dat hij eerst op de vlammen geplast had, om daarna de volksprediker te achtervolgen en neer te steken.¹⁸

Het edict van Worms uit 1521 concretiseerde de censuurmaatregelen door te eisen dat voor het drukken van elk godsdienstig werk eerst de goedkeuring van de kerk verkregen moest worden, en dat voor andere werken toestemming van de vorst noodzakelijk was. Nu de dreiging van een schisma in de kerk zich duidelijk aftekende, bleek er eindelijk een draagvlak te zijn voor de effectivering van een dergelijke politiek.¹⁹ Een houvast werd geboden door de al sinds 1512 gevestigde praktijk van het verlenen van octrooien aan drukkers op hun eigen verzoek. Daarmee zochten zij bescherming tegen plagiaat en roefdrukken. In 1515 werd zo'n verzoek door de Antwerpse drukker Jan van Doesborch ingewilligd met een octrooi van drie jaar, op voorwaarde dat hij het bedoelde werk zou tonen aan de pastoor van de Onze Lieve Vrouwenkerk ter plaatse. Dat kwam wel meer voor, waardoor min of meer stilzwijgend een brug geslagen werd van drukkersbelangen naar boekencensuur.²⁰

Tussen 1520 en 1550 vertaalde het landelijke bestuur de kerkelijke geboden in een twaalfstal plakaten van algemene aard, met allerlei regionale en lokale derivaten. Ze golden voor alle gedrukte boeken overal in het rijk, met speciale aandacht voor het werk van Luther en andere reformatoren. De ordonnantie van 1525 formuleerde het al heel scherp. Luthers teksten, die van zijn verwan-

ten en volgelingen, alle werken die naar zijn ideeën zweemden en elk boek dat geen titel droeg dienden in het openbaar verbrand te worden. Verder mochten er vanwege de ‘dwalingen ende errueren die uuyt die menichfuldicheyt vanden geprenten boucken’ verspreid waren geen boeken meer gedrukt of verhandeld worden zonder toestemming van de regionale instanties.²¹

De uitvoering van dergelijke plakkaaten liet echter te wensen over. Dat vormde dan de motivering voor nieuwe ordonnanties, die bijgevolg steeds scherper en gedetailleerder maatregelen in het vooruitzicht stelden. In 1529 werd toegevoegd dat het naast drukken en verkopen ook verboden was om dergelijke boeken aan te schaffen, te kopiëren, uit te delen, in ontvangst te nemen, te lezen of te verbergen. De juristerij in deze omschrijvingen verklaapte ongewild dat er in de praktijk kennelijk vele mazen in het net zaten om deze overheidsensuur te omzeilen. Ketters kregen in dit plakkaat voor het eerst de doodstraf aangezegd. Voor overtreders van de boekencensuur bleef het nog bij opsluiting, geldboetes en verbanning, maar dat veranderde al in 1531. Vanaf toen konden schrijvers en drukkers die de censuur negeerden rekenen op lijfstraffen, variërend van het brandmerken met een kruis tot het uitsteken van een oog of het afkappen van een hand. In 1540 kwamen zij ook voor de doodstraf in aanmerking, evenals gewone ketters. En hoewel er allerlei neigingen tot gedogen waren onder de lokale overheden, bleek de letter van deze wet wel degelijk in praktijk te kunnen worden omgezet: vermaarde drukkers als Adriaan van Berghen (1542) en Jacob van Liesveldt (1545) vonden de dood op een Antwerps schavot.²²

Dit hele proces van repressie vond zijn voltooiing in het beruchte bloedplakkaat van 1550. Boeken en prenten mochten niet gemaakt, gedrukt, verhandeld, besproken en bekeken worden. Of in de finale bewoordingen van het plakkaat zelf: niemand ‘sal mogen printen, scryven, uuytscryven, copieren noch zyns wetens onder hem hebben, ontfangen, dragen, bewaeren, receleren, verzwijgen noch onder hem houden, vercoopen, coopen, geven, distribueren, saeyen oft laten vallen in kercken, straten oft ander plaetsen eenige boucken oft scriffen’ van Luther en andere hervormingsgezinde auteurs. Op elke overtreding stond de doodstraf.²³

Bij deze zich verscherpende censuur viel een groeiende aandacht voor literatuur waar te nemen. Dat werd al duidelijk bij de eerste boekverbrandingen. Waren die gericht op typisch reformatorisch drukwerk, dan bleken er in de praktijk toch associaties met rederijkersliteratuur te zijn. Bij een boekenbrandstapel in 1521 op de Gentse Vrijdagmarkt, weer georganiseerd door Aleander en Van Baechem en opnieuw aanschouwd door Karel V, brak eenzelfde rumoer los als voordien in Leuven. De protesten werden aangevoerd door bakker Lieven de Zomere, die de spot dreef met de gedweë hulp van de plaatselijke minderbroeders en uitdagend opmerkte dat hij thuis nog menig in Luthers geest geschreven boek had, ‘t welck waren zo hy meende boucken van retorycken.²⁴

De rederijkerij toonde zich inderdaad al vroeg betrokken bij hervormingsgezinde gedachten. Aanvankelijk werden die geuit in scherpe satires tegen de

praktijken van de moederkerk, die al een lange traditie in de literatuur kenden, maar na 1500 in omvang en heftigheid toenamen. Veel toneelspelen en refreinen ademden een erasmiaanse geest die zich wars toonde van loze liturgische tierelantijnen, het vastenregime, het strakke celibaat en vooral de kerkelijke ondernemingslust bij de heiligenverering, de aflaathandel, de bedelcultuur en de afkooptarieven bij biecht en boete. Nog aan het einde van de vijftiende eeuw leverde dergelijke kritiek weinig problemen op. Een rederijkerswerk als *Van nyeuvont, loosheit ende practike*, rond 1500 in druk verschenen, bestaat integraal uit keiharde aanvallen op de sluwe trucs van de kerk om mensen geld uit hun zak te kloppen – dat wordt regelrecht aangekondigd in de titel. Daarbij is deze gedramatiseerde satire ook nog eens verpakt in aanhoudende spot met de heiligenverering.²⁵

Maar er was een Luther nodig om zich op regeringsniveau te realiseren dat het gedrukte boek een veelvoud van mensen gelijktijdig kon ophitsen tot wat steeds meer schismatieke trekken begon aan te nemen. Gedrukte teksten werden namelijk niet in de eerste plaats in afzondering gelezen. Dan zouden de effecten vooralsnog tamelijk beperkt geweest zijn. Oplagen in deze tijd variëren van 500 tot 1000 exemplaren. Ook bij gebruik door familieleden en vrienden kon er na de publicatie van een uitdagende tekst toch moeilijk binnen korte tijd massale opstandigheid ontstaan. Maar zo werkten deze gedrukte teksten niet. Ze gaven aanleiding tot publieke behandeling en beleving in voorlees- en zelfs voordrachtssessies onder elkaar. Daardoor werd niet alleen een ruimer publiek in korte tijd bereikt, maar ontstond tevens een geëmotioneerd klimaat waarin snel gevoelens van solidariteit en actiebereidheid konden groeien en niet zelden de vlam in de pan sloeg.²⁶

Deze informele lees- en discussieclubs, als literaire verwerkingsinstituten al eeuwen bekend, hadden veel succes in de kringen van hervormingsgezinden en vonden daar een eigen vorm. Men begon in gezelschappen van zo'n vijf tot twintig mensen bijeen te komen bij iemand thuis, in een herberg, op een schip of ergens buiten, om voor te lezen en te discussiëren. Onder de gebruikte boeken nam het Nieuwe Testament de eerste plaats in. Daarnaast waren de werken van Luther en andere reformatoren favoriet, en ook elke tekst in de volkstaal die leer en praktijk van de kerk aan de orde stelde.²⁷ Door dergelijke bijeenkomsten, die zeker in de jaren twintig van de zestiende eeuw een grote populariteit kenden, kwamen de effecten van de boekdrukkunst pas goed aan het licht. De drukkers leverden ammunitie die gelijktijdig op tal van plaatsen kon ontbranden. Het aantal drukkers dat in het geheim, onder pseudoniem maar ook wel openlijk van de vraag naar bruikbare teksten profiteerde, is opmerkelijk hoog. Lang niet altijd werden hun ambities gestuurd door gedrevenheid voor de reformatische zaak, want menigeen bleef gezien zijn fonds de moederkerk een warm hart toedragen. Het was eerder zo dat heel wat drukkers eenvoudig profiteerden van deze nieuwe afzetmarkt, ook al bracht dat groeiende gevaren met zich mee.²⁸

Deze conventikels, zoals men in protestantse kringen zei, vormden de sleutel

tot het succes van de reformatie. Ook hiervan toonde Anna Bijns zich meteen op de hoogte. Antwerpen was al vroeg een brandhaard van hervormingsgezindheid, in het onmiddellijke voetspoor van Luther. Er zaten veel Duitse kooplieden in deze internationale handelsmetropool, die ook het transport van ideeën bevorderden. Verder bevond er zich een actief augustijner klooster dat eveneens een actieve rol speelde: Luther was van oorsprong een monnik uit die orde en bovendien leermeester van de Antwerpse prior Johan Praepositus. Dan waren er vele winstbeluste drukkers, van wie menigeen internationale handelscontacten onderhield: in ieder geval waren er tussen 1520 en 1522 al minstens twaalf Latijnse en tien Nederlandse drukken van werk van Luther in de stad uitgebracht. Ten slotte lag er een aantrekkelijke voedingsbodem in de competitieve discussietechniek van de rederijkers, die toch al veel sympathie hadden voor de nieuwe ideeën.²⁹

Herhaaldelijk stelt Anna deze volksuniversiteiten in haar stad aan de kaak: 'Leeke menschen houden heymelijcke scolē'. De normale scholing is volgens haar in diskrediet geraakt – nota bene dat ze zelf ook in het onderwijs zit, want nu geeft men onderricht 'in bosschen, in hagen'. Meermalen verwijst ze naar bijeenkomsten 'int groene' of 'achter de hage' waar valse profeten hun evangelie uitkraaien in duivelse nabootsing van de hagepreken van Johannes de Doper. Deze waanwijze leken, onder wie ook quasigeleerde vrouwen, menen heimelijk zo te kunnen opereren maar 'Daer vier es, men altijd roockende colen siet'. Bij al deze bijeenkomsten zijn het vooral 'duytsce doctoren' die hun snater roeren, om overal waar zij de kans krijgen hun dwaalleer rond te strooien.³⁰

Zoals steeds bleek Anna Bijns goed geïnformeerd. Overal vonden zulke bijeenkomsten plaats vanaf de jaren twintig, van rederijkersdispuut tot aan reformatorisch conventikel. En het kon er zeer emotioneel toegaan. Een deelnemer aan een vergadering in Veere anno 1529 verklaarde dat 'ghy en zout u niet connen onthouden sonder screyen' als men hoorde wat daar gezegd werd. De overheid raakte snel bewust van de invloed van deze samenscholingen en besloot rigoureuus in te grijpen. In het plakkaat van 1525 werd ten eerste vastgesteld dat leken naar hun eigen gerief de Bijbel interpreterden en daarover in groepsverband disputeerden. Daarom gebood de vorst dat het voortaan verboden was om teruggetrokken dan wel in het openbaar het Nieuwe Testament of andere godsdienstige geschriften te behandelen, in welke taal dan ook. Verder was het evenmin toegestaan om het binnen of buiten te hebben over de kerkelijke leerstellingen, ceremonieën en praktijken alsmede over de geestelijken zelf.³¹

De literatuur in het geding

Dat de vrees voor de werking van literatuur en literaire technieken bij deze verboden meespeelde of zelfs een hoofdrol vervulde lijkt onmiskenbaar. De voordrachten, de discussiedrift, de betrokkenheid van rederijkers en vooral het

emotionerende en opzwevende potentieel van literaire middelen gaven daartoe alle aanleiding. Zo werd de Kortrijkse speelman Loy de Velare [vedelaar] in 1528 vervolgd, omdat hij liedjes zong in de ‘scole van rethorick’ waarbij hij de spot dreef met de geestelijke stand. En op straat namen overal de conflicten toe rond literaire vertoningen met een opruiend karakter. In Holland en Friesland werden in 1528 in het openbaar spelen vertoond die grote opwinding veroorzaakten, terwijl men vier jaar daarvoor in Amsterdam ‘diffamatoire cantilenen’ zong voor de huizen van geestelijken. En in Ieper hing in 1538 een rederijker een refrein op met als thema de schande van het aanbidden van beelden. Maar overal vielen dergelijke incidenten te melden.³²

In de plakaten groeide het besef, dat allerlei literaire genres als vehikel voor verdacht ideeëngoed werkten en dus aan banden gelegd moesten worden. Daarbij viel de aandacht niet alleen op de reformatorisch getinte schimpliederen, maar ook op literatuur die de goede zeden zou aantasten. De waarschuwingen daarvoor werden in alle toonaarden geuit. Typerend is het signaal in een catechetisch prachtboek als de *Oorspronck onser salicheyt*, in 1517 te Antwerpen gedrukt op folioformaat, vol houtsneden en rijmpjes. Literaire teksten over aardse geneugten leiden regelrecht tot de ondergang en het schrijven daarvan is een doodzonde. Bij de behandeling van *luxuria*, de wellust, wordt die stelling onder woorden gebracht: ‘Die refreynen of liedekens maect of leest of scrijft met onsuver woerden met delectacie om hem selven of eenen anderen te verwecken tot oncuysheit doet een dootsonde.’³³

De verwantschap met de plakaten daarna zit ook in de juridisch aandoende formulering. Benoemd worden twee courante genres, refreinen en liederen, die telkens aanleiding geven tot lokaal rumoer. Ze zijn zeer geschikt voor schimp en laster, zodat er nadrukkelijk gewaarschuwd wordt voor elke vorm van betrokkenheid, van vervaardigen tot ten gehore brengen en verspreiden.³⁴ De samensteller van een stichtelijk liedboek uit 1539 brengt de gevaren van juist deze tekstsoorten nog eens nadrukkelijk in herinnering:

onder veel ander dingen die den mensche tot boosheyte ende sonden trecken, dat sonderlinghe periculoes ende hinderlic sijn veel ontamelike, oneersame weerlike liedekens ende refereynen, die dagelijcx inde handen van den iongen lieden sijn ende heel ghemeyn (...)³⁵

In 1540 kwam de literatuur voluit in beeld in de landelijke verbodsbepalingen. De vanaf 1520 geconstateerde misstanden rond boekdruk en samenscholingen bleken alleen maar toe te nemen ondanks de steeds strenger wordende verboden. Daarbij intensiverde het kwaad van de in het openbaar opgevoerde toneelspeelen zoals ‘die cortelinghen gespeelt sijn gheweest in onze stadt van Ghent bi de negenthien cameran’. Dat sloeg op het grootse rederijkersfeest in Gent van 1539, waar vijftien Vlaamse rederijkerskamers, drie Brabantse en één Henegouwse een spel opgevoerd hadden naar aanleiding van de vraag wat de mens

de meeste troost zou verschaffen op zijn sterfbed. Diverse kamers vulden deze vraag in met naar het oordeel van de kerk dubieuze antwoorden, bijvoorbeeld door alleen God te noemen als verzoener en genadebrenger, en niet meer te repen van de kerkelijke genademiddelen. Toch was er bij de voorgaande visitatie door de plaatselijke dominicanen geen aanleiding gezien voor een speelverbod. Pas de uitgave in druk wekte argwaan. De boeken vlogen over de toonbank en waren voor de marskramers niet om aan te slepen. Ook nu bleek het de overheid hoezeer drukwerk benut werd voor de opstandige lees- en discussieclubs, en dat vooral gedramatiseerde teksten daaraan nog een extra attractie toevoegden.³⁶

Het lijkt er zelfs op dat de overheid de aandacht meer gaat richten op het bestraffen en onderdrukken van literatuur dan van de eigenlijke teksten van de reformatoren zelf. Rederijkers en drukkers worden vanaf 1540 bloedig vervolgd. Menigeen sterft op het schavot, anderen weten tijdig weg te komen naar het buitenland. Deze penibele situatie wordt ruim twintig jaar later nog in herinnering gebracht door een Engelse gezant in Antwerpen. Na het bijwonen van het landjuweel in 1561 merkt hij op hoezeer men hier verzot is op toneelspelen, ook al brengt dat enorme risico's met zich mee. Daarbij denkt hij aan de Gentse spelen van 1539. Die zijn 'veel strenger verboden dan om het even welk boek van Maarten Luther'.³⁷

Het is in die geest dat een Gentse ordonnantie van 1542 verbiedt:

dat niemant van nu voorts an en vervoordere [zich beijvert] uut te stellene, ver-tooghene ofte uut te ghevene eeneghe spelen, refreynen, liedekins, loven of andere dichten van rethoricquen, of andersins in eeneghe maniere, anders dan de ghone van heere ende wet weghe ghevisiteert ende gheconsenteert.³⁸

Hierbij valt het streven waar te nemen om de gewraakte literatuur steeds meer te specificeren, opdat niemand zal menen nog met enige tekstsoort weg te kunnen komen. Zo heeft men het in een ordonnantie van 1550 over 'boucken, referey-nen, baladen, liedekens, epistelen, pronosticaten, almanacken' en nog zo wat, alle geschikt voor het kunstzinnig formuleren van ontoelaatbare gedachten.³⁹ Toneelspelen worden niet genoemd in dergelijke opsommingen, aangezien het hier niet om opvoeringen gaat maar om de gedrukte teksten: drama valt onder de 'boucken'.

Het brandpunt van de censuur verschoof van de eigenlijke ketterij naar be-kommernissen om het fatsoen. Literaire teksten konden aanzetten tot zonde en opstandigheid. De vervolging hiervan lag in het spoor van pogingen om ket-terse teksten uit te roeien, maar was op zichzelf een uiting van de veel bredere onderdrukking van volksvermaak in de loop van de zestiende eeuw. Massacul-tuur werd verdacht gemaakt als voedingsbodem van aanslagen op de door God gewilde orde. Angstaanjagend voorbeeld waren de carnavalsvieringen in het Duitse land, die naar algemene overtuiging het succes van de reformatie bevorderd hadden. De elite begon zich meer en meer van het grauw te distantiëren en

probeerde alle volksgebruiken te onderdrukken, te verbieden of in te kapselen. Deze beweging luidde de nieuwe tijd in, met nieuwe ordeningen binnen kerk en staat.⁴⁰

De uitbreiding van ketterse teksten met onfatsoenlijke literatuur kreeg in de index van verboden boeken uit 1546 een toelichting van de Leuvense theologen, die de lijst hadden samengesteld. Ze wezen erop dat er heden ten dage ook bedrieglijke auteurs waren die weliswaar niet openlijk Luther aanhingen, maar heimelijk er wel op uit waren 'die simpele te verleyden'.⁴¹ De onnozele massa

Int paradys

Van Venus dpe amoreuse vraghen der liefden. Ende noch meer ander vraghen van Venus discipule/ghemaect bi eenē edelē iōc heere/ en ēē edelionffrouwe.

Int paradijs van Venus. Gedrukt omstreeks 1530 te Utrecht door Jan Berntsz; liefdesraadsels, op index van 1546 vanwege de ordeverstoringende inhoud in het spoor van Luther.

werd in dubieuze richtingen gedreven door de belofte op ongelimiteerd genot van aardse verrukkingen. Dat was ook wat Anna Bijns Luther voor de voeten wierp. Hij beloofde het volk immers gemeenschap van goederen, vrije seks en onbeperkt schranzen, zonder de lasten van biecht, boete, vasten en een gelimiteerde bijslaap.⁴²

Een onfatsoenlijke literatuur werkte even ordeverstoring als de openlijk beleden opvattingen van Luther en consorten. Dat moest dan volgens de theologen verklaren waarom er enige boeken op de lijst stonden 'daer die zommighe

Die ewāngelien

**Vanden spinroche metterglofen bekrachten ter
etren vanden vrouwen.**

Die evangelien van den spinroche. Omstreeks 1520 gedrukt te Antwerpen door Michiel Hillen van Hoochstraten; satire op vrouwenwijsheid die op de index van 1570 voorkomt als onfatsoenlijk boek.

hemlieden af moghen verwonderen by aventuere'.⁴³ Naast alle bijbels en ketterse geschriften bevat de lijst met 'Duutsche boucken' inderdaad enige titels die niets met Luther of enige andere ketter van doen hebben. Dan gaat het om drukken als *Int paradijs van Venus, Eenen schoonen liedekens-bouck* en *Refereynen int zotte, amoureuse ende wyse*, alle drie ook nu nog bekend, de laatste twee eerder als *Antwerps liedboek* en de *Refereinenbundel van Jan van Doesborch*, de samensteller en drukker.⁴⁴

Deze teksten behandelen vertier, wereldse liefde en genot, overigens op zeer gevarieerde wijzen. Carnavalsvermaak en vleselijke lusten worden evenzeer bejubeld als bespot en bekritiseerd, terwijl een behoudende moraal over het algemeen niet ver te zoeken is: de uitbundigheid wordt aangeboden als ventiel om de bestaande orde lucht te geven en daardoor sterker te worden. Dat er incidenteel wel eens een geestelijke te grazen genomen wordt, kan moeilijk de aanleiding vormen voor zware censuur. Zolang de kerkelijke leer en geloofspraktijk niet worden bespot, blijft er immers veel mogelijk op dat vlak.

De censuur moet betrekking hebben op de verscherpte eisen aan goede manieren. Het brede fatsoensoffensief van de zestiende eeuw krijgt een stevige stok achter de deur door alles wat in druk tot onfatsoenlijk gedrag lijkt aan te zetten rigoureuus te verbieden. De index van 1570 bevat een sterke uitbreiding op dit terrein. Daarin worden tientallen titels genoemd van literaire teksten in de volkstaal, met de bijgevoegde bepaling dat het strikt verboden is te 'printen eenige dingen, daerduer die goede manieren gecorrumpeert souden mogen werden'. Onder de veroordeelde boeken staan dan teksten als de *Reynaert*, *Broeder Rusche*, *Ulenspieghel*, *Moorkensvel*, *Die evangelien van den spinrocke* en dergelijke.⁴⁵

Het lijkt er sterk op dat de inquisiteurs, onveranderlijk theologen met een beperkte kennis van de volkstaal, nauwelijks op de hoogte zijn van de inhoud. Een vermakelijk boekje als *Die evangelien van den spinrocke* stelt juist primitief volksgeloof aan de kaak in een scherpe satire, die zich bedient van een geraffineerde vormgeving uit hoofse tradities. Ook menige andere tekst, vaak uit rederijkerskringen die in de grote steden de elite vertegenwoordigen, distantieert zich juist van plat volksvermaak en steekt er de draak mee. Maar zo gauw naakt, seks en het paganisme van de 'poetrye' (de antieke vertelschat) verwerkt blijken, slaan de inquisiteurs alarm, ook al komt de behandeling daarvan wel degelijk in hun kraam te pas. Die kortzichtigheid heeft *De stove* van de gelauwerde rederijker Jan van den Dale op de lijst doen belanden. Twee vrouwen bespreken in een badhuis de problemen van een slecht huwelijk en de remedies daartegen, zonder meer in orde bevestigende zin. Maar de houtsnede op de titelpagina toont hen beiden naakt in de gekozen locatie, die de auteur in staat stelt hen vanuit een andere ruimte af te luisteren. En dat is los van de inhoud al erg genoeg.⁴⁶

Heeft deze hardvochtige censuur van gedrukte literatuur in de zestiende eeuw enig succes gekend? Er worden zowel bestaande boeken verboden en ver-

brand als maatregelen getroffen om het schrijven en verspreiden van dergelijke teksten tegen te gaan. Van de tot 1570 genoemde titels – in totaal een honderdtal waarvan enkele tientallen bij herhaling op de lijsten voorkomen – zijn vrijwel allemaal exemplaren van één of meer edities bewaard.⁴⁷ In de paar andere gevallen is duidelijk om welke teksten het gaat. De lijsten van verboden boeken tussen 1521 en 1570 hebben heel waarschijnlijk vrijwel niets van de bodem weggevaagd.

Vervolgens zijn er van heel wat veroordeelde teksten ook na 1570 nog nieuwe edities uitgebracht. Bekend is daarnaast de techniek om verboden werken te publiceren zonder auteursnaam en drukkersadres, met verzonden indicaties of gewoon onder de naam van een andere drukker. Bovendien ontwikkelen zich persen die langs de grenzen van de Lage Landen de thuismarkt blijven bedienen.⁴⁸ Dat doet, ten slotte, de vraag rijzen of de inquisitie niet eerder de productie en verspreiding van hervormingsgezinde en onfatsoenlijke literatuur bevordert heeft. Het label van gevaarlijk en opwindend heeft ongetwijfeld een bijzondere attractie aan deze werken toegevoegd. Dat heeft zeker gewerkt bij de verspreiding in druk van het *Antwerps liedboek*. Dat staat vanaf 1546 op de index, komt tot 1570 elke keer weer terug en beleeft een navenant aantal herdrukken. Hetzelfde geldt voor de Gentse spelen van 1539, die al in 1540 een doelwit vormen, maar sindsdien steeds weer op de drukpers gelegd worden.⁴⁹

Daartegenover staan echter ook teksten die zo'n succes zeker niet gekend hebben. Daarvan is dan niet meer dan één editie bekend. En dat is zo gebleven na de vermelding op de index. Een algemene indruk van de effecten van deze censuur op het scheppen, drukken en verspreiden van literatuur is dan ook niet te geven. In enkele gevallen is de populariteit van een literaire tekst aanwijsbaar toegenomen. Maar andere teksten zijn juist verdwenen na opname in de index. Of dat dan komt door deze repressie dan wel door een meer algemene gedaateerdheid van zo'n tekst valt moeilijk te zeggen. En of en zo ja wat er allemaal ongeschreven is gebleven door het strenge vervolgingsbeleid laat zich niet eens raden.

Olga van Marion

VERBODEN IN DE GOUDEN EEUW. SCHRIJVERS, DRUKKERS EN HUN STRATEGIEËN

De zeventiende eeuw kende geen drukpersvrijheid. Wie destijds zijn afwijkende mening over godsdienst, tegendraadse politieke inzichten of erotische fantasieën wilde publiceren, moest er rekening mee houden dat het schrijven, drukken, verspreiden, lezen en in bezit hebben van controversieel, immoreel of subversief werk was verboden. In de door buitenlanders zo geprezen ‘tolerante’ Nederlandse Republiek waren tegengeluiden niet geoorloofd en konden auteurs, drukkers en boekverkopers daadwerkelijk worden vervolgd. Een pamflettist of vrijdenker kon worden opgesloten of verbannen uit de stad, een scabreuze dichter beboet, een complete oplage spotliedjes geconfisqueerd, een toneelstuk afgelast en een dominee berispt voor een al te vrolijk bruiloftsvers. De noordelijke provincies vormden geen ‘Mekka der schrijvers’, zoals een Fransman in 1687 het gewest Holland en met name de stad Amsterdam noemde.¹ Zeker op politiek en religieus gebied kon niet alles worden gezegd, maar ook de moraal mocht niet worden aangetast en magistraten niet worden beledigd.

Mag er in het verleden een geïdealiseerd beeld hebben bestaan van de Gouden Eeuw als tijdperk van verregaande tolerantie, het onderzoek van de afgelopen jaren maakt duidelijk dat de vrijheid van publiceren beperkt is geweest. De drukpers was niet ‘in de praktijk bijna volledig vrij’,² zeker niet ten tijde van de Bestandstwisten en de terechtstelling van Oldenbarnevelt (1617-1625), evenmin tijdens de discussies over vrede met Spanje en de positie van stadhouder Willem II, en de conflicten in Engeland (1647-1655) en beslist niet in de jaren rond het Rampjaar (1667-1675). De zeventiende-eeuwse Republiek kende officiële, repressieve boekencensuur, die zowel werd toegepast door de stedelijke en provinciale overheden als door de Staten-Generaal. De maatregelen konden gericht zijn tegen bepaalde, met name genoemde werken of tegen bepaalde soorten drukwerk. Ze bestonden vooral uit boetes, inbeslagname, geseling, gevangenisstraf en verbanning, en enkele keren de dreiging van een terechtstelling. Weliswaar was het opsporingsapparaat niet zo goed ontwikkeld, zodat vele zaken ongestraft bleven, en was het aantal verboden titels niet zo groot, toch vormde censuur een belangrijke barrière waar auteurs en drukkers voortdurend rekening mee moesten houden. Ik zal in dit hoofdstuk onderzoeken hoe de producenten met het constant dreigende gevaar zijn omgegaan. Welke vormen van censuur hebben ze ervaren en met welke instanties en maatregelen kregen ze te maken? Hoe hebben ze geprobeerd de boetes en straffen te ontlopen, wat waren hun strategieën? Als casussen dienen de arrestaties van de boekdrukkers Willem Breeckvelt en

Jan Claesz van Dorp, en de vervolgingen van de schrijvers Adriaen Koerbagh, Jan Zoet en Joost van den Vondel.

Verboden in de stad

Het grootste onderzoeksgebied vormen de talloze censuurmaatregelen die in de zeventiende eeuw zijn getroffen op stedelijk niveau. De lokale bestuurders reageerden veelal op klachten van verontwaardigde burgers, oproepen van predikanten en kerkenraden of beledigde magistraten. Plaatselijke drukkers en boekhandelaren werden in de gaten gehouden, huizen en drukkerijen doorzocht en schrijvers streng ondervraagd. Toch wisten de meeste auteurs en drukkers van subversieve literatuur boetes en straf te ontlopen door anoniem te blijven. Er zijn veel meer boeken en pamfletten zonder naam en drukkersadres of onder pseudoniem en met vals adres verschenen dan er processen zijn gevoerd. Op de totale boekproductie uit de Republiek was het percentage anoniem drukwerk 'aanzienlijk'.³ Maar anonimiteit was geen garantie. Naamloos publiceren betekende ook een bekentenis vóóraf en de makers van clandestiene teksten waren sowieso strafbaar. Sinds een algemeen geldend plakkaat van 1615 behoorde namelijk iedereen te weten dat op het achterwege laten van de identiteit van de producenten een straf stond van honderd gulden en bij de tweede overtreding mogelijk verbanning. In de praktijk werden straffen bovendien opgehoogd als de inhoud van het drukwerk van opruiende aard was of ronduit als subversief werd beschouwd.

In het oog springen de gevallen waarin het niet is gelukt anoniem en in de luwte te blijven. Soms liep iemand om de een of andere reden tegen de lamp. Dat laatste overkwam de flamboyante boekdrukker Willem Breeckevelt uit Den Haag. Eind november 1650 was hij opgepakt tijdens een uit de hand gelopen kroegentocht in Amsterdam. Na een langdurig en pijnlijk verhoor bleek dat de schout en schepenen een wel heel grote vis hadden gevangen. Het was van Willem dan ook niet slim geweest om Den Haag te verlaten en te gaan stappen in de stad die hij enkele maanden eerder, via de drukpers en anoniem, van de verschrikkelijkste dingen had beschuldigd. Tijdens zijn ondervragingen en martelingen, die wel een volle maand duurden, bekende hij dat hij samen met zijn broer Johannes verantwoordelijk was voor de uitgave van een aantal pamfletten tegen de twee Amsterdamse burgemeesters Andries en Cornelis Bicker, ten gunste van hun politieke tegenstander, stadhouder en prins Willem II. Een van de teksten maakt zelfs melding van een coup die Amsterdam zou plannen, gericht tegen het hele gewest Holland. Voor militaire steun zou de stad nota bene een overeenkomst hebben gesloten met Engeland.⁴

Willem Breeckevelt had kunnen weten dat de stadsregering deze beschuldiging als een ernstige belediging zou opvatten. Via een plakkaat waren dan ook hoge beloningen in het vooruitzicht gesteld voor wie de producenten van het

pamflet kon aanbrengen. Zijn toevallige arrestatie bracht de hele zaak aan het rollen. Hij werd veroordeeld tot geseling, aan de kaak stelling, betaling van de proceskosten en verbanning uit Holland voor vijftig jaar. Het Amsterdamse uitje was hem duur komen te staan. Als hij thuis was gebleven in het prinsgezinde Den Haag was hem niets ten laste gelegd.

Het maakte veel uit in welke stad auteurs en drukkers werden aangeklaagd. In de zeventiende eeuw bestonden er nog grote verschillen in de politieke structuur van steden en gewesten, die nog voor een groot deel vrij waren op het gebied van regelgeving. Stadsregeringen handelden naar bevind van zaken en reageerden zoals gezegd op verontwaardigde magistraten, leden van een synode of de plaatselijke kerkenraad. In haar studie *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden* heeft Ingrid Weekhout het beleid in drie steden met elkaar vergeleken en grote verschillen geconstateerd. Zo wilde Rotterdam met zijn actieve remonstrantse en Waalse kerkenraden zelfstandig ten opzichte van de Staten van Holland censuurzaken afhandelen, en werden er diverse processen gevoerd met ernstige berispingen, vermaningen en geldboetes als gevolg. Vrijwel al het gedrukte werk werd er nauwlettend in de gaten gehouden. De baljuw van Rotterdam liet in maart 1648 in de werkplaats van Johannes Naeranus zelfs twee dienders achter om te verhinderen dat de drukker verder ging met de publicatie van twee teksten over de terechtstelling van Oldenbarnevelt. Van elk waren er al 1700 exemplaren in beslag genomen en het zetsel was voor straf in pastei gegoooid.⁵ Deventer was minder streng, al kende de stad op een gegeven moment preventieve censuur: de Schoolraad verwierf het recht alle geschriften te controleren voordat ze gedrukt zouden worden. 's-Hertogenbosch viel rechtstreeks onder de Staten-Generaal en heeft geen autonomie in censuurzaken gehad. Er is maar één officieel boekverbod geweest, waarbij de auteur overigens is verbannen.⁶

Weer heel anders was het bijvoorbeeld in Utrecht, waar tijdens de botsingen tussen de nieuwe wijsgerige stromingen gebaseerd op het rationalisme en de toenemende kerkelijke orthodoxie onder leiding van professor Gisbertus Voetius strenger werd opgetreden dan elders. Alleen Utrecht vaardigde een totaalverbod uit op alle geschriften voor en tegen René Descartes en alleen Utrecht verbood de omstrede en pijlsnel populair geworden *Betoverde werelt* van dominee Balthasar Bekker, die hiermee tegen allerlei, ook kerkelijke, vormen van bijgeloof streed.⁷

Spinozistische auteurs op hun beurt waren er in Amsterdam het slechtst aan toe. De filosoof en radicale verlichter Adriaen Koerbagh had al menige aanvaring met zijn kerkenraad achter de rug toen hij in 1667 onder het pseudoniem Vrederick Waarmond samen met zijn broer Johannes een *Bloemhof* uitbracht met 'verscheyde Godslasterlijcke stellingen tegen God'. De magistraat liet de boekwinkels uitkammen en de gevonden exemplaren in beslag nemen. Om zijn proces te ontlopen ontvluchtte Koerbagh de stad naar het gerechtelijk autonome graafschap Culemborg. Daar nam hij een gefingeerde naam aan en werkte hij

verder aan het radicaal-verlichte boek *Een ligt schijnende in Duistere Plaatsen*. Toen het eerste deel daarvan clandestien in Utrecht was gedrukt en in geheime pakketjes naar Amsterdam was gestuurd, sloeg de Utrechtse drukker door. De man was ongerust geworden en had de plaatselijke autoriteiten ingelicht, die de zaak doorspeelden aan hun collega's in Amsterdam. Daar begon een klopjacht waarin eerst broer Johannes Koerbagh werd opgepakt. Vervolgens richtte men zich op Adriaen zelf.⁸

De radicale auteur had inmiddels de vrijplaats Culemborg verwisseld voor een geheim adres in Leiden. In deze nieuwe schuilplaats bleek hij echter niet veilig te zijn. Hij werd verraden door een vriend van een vriend, die de verleiding van de 1500 gulden beloning die op het aanbrengen van de schrijver in het voorzicht was gesteld, niet had kunnen weerstaan. Koerbagh werd van zijn bed gelicht en met boeken en papieren en al overgegeven aan Amsterdam. Tijdens zijn verhoor bekende hij dat hij niet alleen met libertijnen en socinianen had verkeer, maar ook dat hij in contact had gestaan met Spinoza. De Amsterdamse schout kwam vanwege de radicale inhoud van Koerbaghs 'godlasterlijke discoursen' tot de eis van een opmerkelijk barbaarse straf. Bij de schrijver zou de rechterduim moeten worden afgehakt, zijn tong worden doorboord met een gloeiende priem en hij zou dertig jaar opsluiting moeten krijgen. De schepenen waren realistischer. Ze veroordeelden Koerbagh tot tien jaar opsluiting met aansluitend tien jaar verbanning uit Holland en een boete van 4000 gulden vermeerderd met de proceskosten. Die twintig jaar heeft de schrijver niet volgemaakt. Hij bezweek binnen een jaar aan de zware omstandigheden in het Amsterdamse Rasphuis. Zijn publicaties waren toen al grotendeels door de autoriteiten verbrand. Onderduiken om uit handen van justitie te blijven is in het geval van de schrijver Adriaen Koerbagh volkomen mislukt.

Verboden door de provinciale staten, het Hof van Holland en de Staten-Generaal

Ook op gewestelijk niveau kregen auteurs en drukkers te maken met verbodsbepalingen, zodra er bij de betreffende Staten klachten binnenkwamen over de opruiende, godslasterlijke of obscene aard van hun werk. De meeste conflicten speelden zich af in het gewest Holland. Daar was circa 80% van alle drukkers van de Republiek actief en daar was de grootste afzetmarkt voor Europa. Een van de terugkerende thema's vormde het obscene of pornografische karakter van bepaalde literatuur. Al in 1581 was het strafbaar gesteld om 'schandaleuse boeckskens' en 'liedekens' op de markt te brengen, maar het verbod moest in de zeventiende eeuw op gezette tijden worden herhaald. Zo kwam de libertijnse dichter Matthijs van de Merwede in aanvaring met de Staten van Utrecht. Daar kon het niet door de beugel dat hij in zijn Italiaanse reisverslag *Roomse min-triompfen* (1651) tot in de details zijn seksuele uitspattingen met jonge prostituees

had beschreven. Zijn pseudoniem M.v.M.Hr.van Cl. (Matthijs van de Merwede, Heer van Clootwijk) was nogal doorzichtig en heeft hem niet kunnen helpen. De Staten hebben de pornografische roman tot de brandstapel veroordeeld en het kostte Van de Merwede een hele bundel *Geestelyke minne-vlammen* om aannemelijk te maken dat hij zijn leven had gebeterd om in aanmerking te komen voor een goede baan als ambtenaar.⁹

Op een gegeven moment gaven drukkers in Holland anonieme Franse werkjes uit met roddels over het seksleven aan het Franse hof, naast een aantal obscene boekjes geïllustreerd ‘met figuren ende postuijren van de uijterste onbeschaemtheit ende ontugtigheijt’ (zie de bijdrage van Inger Leemans hierna in deze bundel). De boekjes over het Franse hof hadden titels als *Histoire du palais roijal* of *La dérouté des filles de joije* en de obscene werkjes *L’Ecole des filles* of *De dwaelende hoer*. In 1669 kwam het tot een uitbarsting, toen Lodewijk XIV officieel protest had aangetekend over de bespottung van de Franse adel. Vanaf dat moment heeft het Hof van Holland in samenwerking met de Staten-Generaal een algemeen verbod gesteld op dergelijke werken.¹⁰

Eveneens vaak een zaak van de provinciale staten waren de geschriften van vrijdenkers en spinozisten. Spinoza’s democratisch republikanisme, zijn historisch-kritische Bijbelverklaringen en zijn motto ‘In een vrij staatsbestel is het een ieder toegestaan te denken wat hij wil en te zeggen wat hij denkt’ vormden een uitdaging voor al wie bezig was met censuur:

Wát overigens God is, dat voorbeeld van een waarachtig leven, of hij vuur is, geest, licht of denken enzovoort, dat heeft met het geloof niets te maken [...]. Het is om het even wat eenieder daarover beweert. [...] Het maakt, zeg ik, voor het geloof niets uit hoe eenieder deze en dergelijke dingen begrijpt, zolang hij (uit zijn begrip) maar geen conclusies trekt met het doel een grotere vrijheid tot zondigen te verkrijgen, of om minder gehoorzaam aan God te worden.¹¹

De gewesten volgden soms elkaars censuurbeleid op; zo verbood Friesland Spinoza’s *Theologisch-politiek traktaat* en Lodewijk Meijers *Philosophia* eind jaren zestig en vervolgde Holland ze pas vanaf 1674 als ‘godslasterlycke ende zielverdervende boecken.’¹²

Auteurs en drukkers konden ook te maken krijgen met de Staten-Generaal. In het politiek roerige jaar 1618, toen de Synode van Dordrecht een einde moest gaan maken aan de twisten tussen de remonstranten en contraremonstranten, gingen stemmen op om de censuur strenger toe te passen op de gehele Republiek. De Staten-Generaal lieten landelijke maatregelen afkondigen tegen ‘het qualyk spreken’ over de stedelijke magistraten en de regering van het land, en in het algemeen tegen het inbrengen, drukken, verkopen of ‘strooyen van alderhande ergelijke en seditieuse [*oproerige*] boekjens, liedekens etc.’¹³ Dit plakkaat zou de gehele zeventiende eeuw lang zijn geldigheid behouden, telkens gerenoveerd en in de een of andere richting uitgebreid. Zo werd al snel toegevoegd dat

het ten strengste was verboden bevriende staatshoofden te beledigen, evenals, zoals Utrecht later expliciet vermeldde, ‘politycque ofte ecclesiastycque persoonen en saaken’. Gelderland verbood ‘lasterlijke ende ook eer-quetsende schriften en boeken sonder namen’ en Zeeland en Amsterdam richtten zich tegen ‘faamroovende’ en ‘diffamatoire’ [*belasterende*] geschriften.¹⁴ Toen er verderop in de eeuw ondanks de algemene plakaten van 1615, 1621, 1639 en 1646 in het jaar 1651 nog steeds ‘scandaleuse nieuwsmaren, tsamensprekkingen, acten ende brieven’ verschenen vol van ‘calumniën [*kwaadsprekerij*], invectiven, lasteringen ende diergelijcke’, verhoogden de Staten-Generaal de boetes tot 1000 gulden en bij herhaling het dubbele bedrag en lijfstraf. Ook moesten alle boekverkopers een belofte afleggen zulke literatuur niet te verspreiden, op straffe van een gevangenschap die duurde totdat de auteur van het betreffende verboden werk gevonden was. Het algemene verbod dat de Staten-Generaal in 1669 uitvaardigde op ‘obsoene boeckskens, streckende tot bedervinge van de jeught’ is hierboven al genoemd. De boekjes met Franse hofroddels waarover Lodewijk XIV had geklaagd, beledigden een op dat moment nog bevriend staatshoofd. Het valt niet uit te sluiten dat ze zelfs een van de aanleidingen hebben gevormd tot de oorlogsverklaring van Frankrijk in het rampjaar 1672.¹⁵

De gevaren van anoniem publiceren

Regels afkondigen is één ding, ze handhaven is iets anders. Zoals wel vaker gebeurde in de Republiek vielen de straffen lager uit dan aanvankelijk was geëist. Zo is van de verbanning van boekdrukker Willem Breeckevelt weinig terechtgekomen. Een half jaar later zette hij zijn activiteiten in Den Haag gewoon weer voort. Daar waren vader Ludolph Breeckevelt en broer Johannes wel verhoord maar niet vervolgd, ofschoon ook zij als drukkers een bedenkelijke reputatie hadden. Zoals al snel bleek, was Willem van de censuurmaatregelen ook niet erg onder de indruk geraakt. Toen in zijn stad in augustus van het jaar 1654 de krant *Wekelycke Mercurius* werd verboden, zette hij die onmiddellijk voort als *Haegsche Weekelycke Mercurius*, een periodiek dat opnieuw voor de nodige beroering zou zorgen.¹⁶

Net als Willem Breeckevelt liep ook de Leidse drukker Jan Claesz van Dorp op een gegeven moment tegen de lamp. In het vroege voorjaar van het roerige jaar 1618 had hij opruiende politieke pamfletten uitgegeven zonder vermelding van zijn naam en adres.¹⁷ Een daarvan was *Practycke van den Spaenschen Raedt*, dat Johan van Oldenbarnevelt beschuldigde van landverraad en dus een subversieve strekking had. Volgens deze *Practycke* zou de landsadvocaat adviezen hebben opgevolgd om door middel van het sluiten van het Twaalfjarig Bestand godsdiensttwisten in de Republiek uit te lokken en zo de Spaanse zaak te bevorderen. Deze aantijging maakte van het pamflet een zaak van de hoogste prioriteit. Maar hoe spoorde de Staten-Generaal een onbekende boekdrukker op te midden van honderden collega’s in de Republiek?

Van Dorp zou als anonieme drukker in Leiden zijn straf rustig zijn ontlopen, als er niet in hetzelfde voorjaar in Rotterdam actie was ondernomen tegen een ander politiek opruiend pamflet dat van zijn persen was gerold. Deze *Nauwe Overlegging* waarschuwde tegen de huurkorpsen die op kosten van de Staten van Holland in diverse steden waren aangesteld. Deze zogeheten waardgelders zouden de contraremonstranten onderdrukken. De Rotterdamse magistraten waarschuwden hun Leidse collega's, die meteen in actie kwamen en Van Dorp ontboden op het stadhuis. Oog in oog met de burgemeesters van zijn stad heeft de boekdrukker de naam van de auteur prijsgegeven (de Delftse boekverkoper Claes de Clerq) en niet eens zijn best gedaan om zijn eigen betrokkenheid bij de publicaties te ontkennen. De bewijzen waren ook wel erg sterk. Bij huiszoeking waren er drukproeven met correcties bij hem aangetroffen en van een van de pamfletten zelfs de handgeschreven tekst. In de procesakte lezen we de gebruikelijke motivatie voor een veroordeling. Van Dorp had gepubliceerd ten nadele van de heren van de Staten van Holland, de magistraten van Leiden en andere personen 'van qualiteyt'. De teksten dienden nergens anders toe dan om

d'onwetende ende onversochte menschen ende den gemeenen man [*gewone burgers*] daardeur tot misverstant, scheuringen, seditien ende datelicheyden jegens hare [*hun*] wettige ende getrouwe overigheyden te brengen.¹⁸

De Leidse schout eiste vier jaar verbanning uit de regio en een hoge geldboete. Toen de drukker op maandagochtend 7 mei 1618 voor het gerecht verscheen, viel de straf evenwel verrassend laag uit. De omstandigheden waren namelijk snel veranderd. De stadsregering had inmiddels een verzoenende houding aangenomen in de kwestie van de waardgelders. Van Dorp kwam er met 36 gulden en de gebruikelijke kosten van het proces erg gunstig vanaf.¹⁹

Literaire vermomming

Net als de drukkers bleven ook auteurs de grenzen van de censuur verkennen. Een van de middelen om obscene teksten acceptabel te maken was de presentatie ervan als leerzame lectuur. Dat heeft een van de notoire onruststokers geprobeerd, de Amsterdamse activist Jan Zoet, dichter van toneel en proza, vertaler, toneelspeler, vrijdenker en gevreesd pamflettist. Hij en zijn geestverwant Mattheus Gansneb Tengnagel hebben eind jaren dertig anoniem en soms onder pseudoniem een aantal scabreuze hekeldichten het licht doen zien. De teksten bestaan uit nachtelijke wandelingen door Amsterdam waarin de gesprekspartners op zoek zijn naar vrijpartijen in de maneschijs. Toevallig ontdekken de wandelaars in de bosjes bekende stadgenoten, wier verrichtingen ze in geuren en kleuren uit de doeken doen. De geportretteerden zullen zeker hebben geklaagd bij de stadsregering en dat is goed voor te stellen. Tengnagel varieerde de nach-

telijke tochten nog met een wandeling overdag waarin niet alleen de vrienden maar ook de locaties herkenbaar zijn, en Jan Zoet overtrof dit alles weer met een gedicht getiteld *Grove roffel*.²⁰ De slenteraars in dit pamflet zijn een zekere Fop en Trijn, een man en een vrouw die op een nacht de buurt doorkruisen van de Nes, het oude centrum van Amsterdam. Fops kennis op het gebied van erotische avontuurtjes van met name rijkeluiszootjes blijkt fenomenaal te zijn. Met grote variatie aan beeldende termen toont hij aan ‘hoe dat de weerelt loopt’ met heimelijke vrijpartijen op bijzondere locaties, van de loges van de schouwburg tot het dak van een pothuis. Deze roddels zou hij zelf niet geloven, ware het niet dat veel van deze schandalen op schrift gesteld zijn – waarschijnlijk een verwijzing naar illegale spotliedjes of *chroniques scandaleuses* over ambtsdragers en andere welgestelden in de stad. De erotische voorvallen worden afgewisseld met bezoeken aan herbergen en waarschuwingen tegen bepaalde dames van lichte zeden. Al dit moois is als leerzaam voorgesteld. Een citaat van de liefdesdichter Ovidius als motto plaatst het geheel in het kader van een liefdesles, met name voor jongedames. Zij moeten worden gewaarschuwd tegen al te haastige verliefdheid.

Deze literaire vermomming als zedenspiegel weerhield de Amsterdamse schepenbank er echter niet van dit geschrijf te willen stoppen. Toen kort daarop ook nog eens in dezelfde trant *St. Nicolaes milde gaven* over de nachtelijke avonturen van hoge ambtsdragers verscheen, was de maat vol. De ‘kadootjes van Sinterklaas’ werden onmiddellijk door de overheid in beslag genomen en de zoektocht bij de vakgenoten naar de betreffende dichters en drukkers begon. De saamhorigheid in deze kringen bleek niet zo groot: tijdens ondervragingen werden al snel namen genoemd en zo konden processen beginnen.²¹ Men kwam op het spoor van Jan Zoet door bekentenissen van Tegnagel, die zijn vriend aanwees als auteur van *Grove roffel* en meteen opbiechtte dat de uitgevers Schipper Jan en Joost Hartgens verantwoordelijk waren voor de publicatie ervan. Van het een kwam het ander. Schipper Jan vertelde dat er bij Jan Zoet thuis spotverzen klaarlagen gericht tegen de hoofden van de schouwburg, die niet goed voor hun zaken zouden zorgen. Tijdens de processen die volgden, werd Tegnagel veroordeeld tot drie maanden huisarrest en drukker Joost Hartgers tot een hoge boete van 250 gulden. Jan Zoet zelf kwam deze keer met de schrik vrij, nadat hij beterschap had beloofd. Zijn milde behandeling was waarschijnlijk te danken aan zijn coöperatieve houding bij het proces. De literaire vermomming als liefdesles had daar niet aan bijgedragen.

Dat Zoet het stoken niet kon laten bleek in januari 1651, toen hij weer voor het gerecht verscheen en zijn straf veel zwaarder uitviel – en dat had hij kunnen weten. Hij had zich het jaar ervoor op politiek gevaarlijk gebied begeven als auteur van schimpdichten, onder meer gericht tegen de burgemeesters Andries en Cornelis Bicker. Wat de directe aanleiding vormde tot zijn arrestatie is niet bekend, maar justitie had al lang een oogje op hem gehad. Zoet werd ‘ten exemplen’ gestraft met een zesjarige verbanning uit de stad.²²

De dichter dook onder, nota bene in Amsterdam zelf, en werkte rustig door. Deze strategie bleek in zijn geval succesvol. Zijn verbanning werd een periode waarin hij veel heeft gepubliceerd. Zes jaar later kon hij zich weer vrij in Amsterdam bewegen en was er ruimte om religieuze misstanden aan de kaak te stellen en op te roepen tot verdraagzaamheid. Zo hekelde hij in het lied *'t Groot visch-net* de intolerante houding van de rivaliserende geloofsrichtingen die de stad op dat moment verdeelden. De beeldspraak in de titel van het liedje is Bijbels, maar de inhoud is de werkelijkheid van alledag. Alluderend op de vergelijking van Gods koninkrijk met een sleepnet waaruit de goede vissen worden gezocht (Mattheüs 13:47-48), beschrijft Zoet spottend de vangst in het visnet van zijn tijd. Daar zitten maar weinig goede vissen tussen. Wat hij aantreft zijn een stel roofzuchtige snoeken voor wie alles moet wijken (rooms-katholieken), gladde zeelten met hun eeuwige onderlinge ruzies (doopsgezinden), enge baarzen die de predestinatie prediken – ‘die goed en kwaad noodzakelijk noemen’ – (calvinisten), fraaie blanke, maar leugenachtige karpers (puriteinen), zuipgrage voorns (lutheranen), miezigerige grondels (remonstranten), godloochenende alen (joden) en allerlei verachtelijke spierinkjes met een lage moraal.²³ Al dit fraais moest gezongen worden op de melodie van het lied ‘O kerstnacht schoner dan de dagen’ uit de *Gijsbreght van Aemstel* van stadgenoot Joost van den Vondel, die voor Zoet een groot voorbeeld was.

Zo blijkt dat de magistraten van Amsterdam maar weinig vat konden krijgen op een van de productiefste dichters van de stad. Door mee te werken als hij voor het gerecht moest verschijnen, in de luwte te leven als het zo uitkwam, in gesprek te blijven met de kerkenraad en althans voor de buitenwacht het algemeen belang voorop te stellen, kon Jan Zoet zijn leven lang door blijven werken, zelfs tijdens zijn verbanning.

Allegorie

Als hekeldichter en toneelacteur is Joost van den Vondel verschillende malen in botsing gekomen met justitie en kerk. Een van de literaire middelen die hij gebruikte om censuurmaatregelen te vermijden en toch zijn mening voor het voetlicht te brengen was de allegorie. Deze stijlfiguur paste hij onder andere toe in zijn weergave van het schijnproces dat leidde tot de veroordeling en terechtstelling van de landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt in mei 1619. Het proces over diens vermeende landverraad had een stroom van schriftelijke reacties tot gevolg gehad, die allemaal verboden waren. Het verbod hield de publicaties evenwel niet tegen. Pro en contra Oldenbarnevelt gingen vechtend over straat en overheden op alle niveaus moesten hard ingrijpen. Vondel had een paar hekeldichten laten uitgeven waaruit zijn standpunt tegen machtsmisbruik door de prins van Oranje duidelijk werd. Dit deed hij wijselijk anoniem. Zijn politieke visie zou hem, met Oldenbarnevelts tegenstander prins Maurits aan de macht,

wel eens de kop kunnen kosten. Vondel hield zich stil, maar werkte aan het spectaculaire treurspel *Palamedes* dat hij pas later, na Maurits' dood in 1625, zou publiceren. En zelfs toen is hij er nog om vervolgd.

Voor echt belangrijke zaken kende de zeventiende-eeuwse literatuur een adequate vorm: de tragedie. In dit genre voeren de gebeurtenissen hooggeplaatste personen naar een rampzalig einde, precies zoals Oldenbarnevelt na valse beschuldigingen en een schijnproces met vooringenomen rechters aan zijn tragische einde kwam.²⁴ Volgens Vondels biograaf Geeraardt Brandt besloot Vondel na een gesprek met een van de schepenen van de stad Amsterdam zijn visie op het oneerlijke proces in een tragedie vast te leggen. Om de beschuldiging van machtsmisbruik en tirannie aan het adres van Maurits te verhullen maakte hij er een allegorisch drama van over Griekse veldheren ten tijde van de Trojaanse oorlog. Achter de klassieke personages gaan bekende politieke figuren schuil. Zo staat Palamedes, die valselijk wordt beschuldigd van verraad, voor Oldenbarnevelt, en Agamemnon, die de beschuldiging klakkeloos aanneemt en Palamedes laat ombrengen, voor stadhouder Maurits. Volgens Geeraardt Brandt wachtte Vondel met het uitgeven van zijn drama tot de omstandigheden gunstiger waren:

Dees geschiedenis, van d'oude Poëten, met hunne verzienselen vermenght, geviel hem, en hy gaf zich aan 't werk: met opzet om 't by zich zelve te houden, tot dat de tyden 't uitgeven zouden gehengen [*toestaan*].²⁵

Toen uit Den Haag het bericht kwam van Maurits' dood, zou Vondels echtgenote Maaïke de Wolff onder aan de trap geroepen hebben 'Man, de Prins leit en sterft', waarop hij haar antwoordde: 'Laat hem sterven. Ik belui hem vast.'²⁶ Zonder vrees liet Vondel het stuk op zijn eigen naam bij boekdrukker Jacob Colom (ook: Calom) publiceren, wat achteraf niet zo verstandig bleek te zijn. Niet alleen de titel *Palamedes, of vermoorde onnoozelheit [onschuld]* sprak boekdelen, ook de titelprent. Lezers zien daarop een oude man met de gelaatstreken van Oldenbarnevelt, die zijn onschuld aantoonde te midden van een stel wilde dieren, terwijl hij door de godin van de rechtvaardigheid Themis met een laurierkrans wordt bekroond. Alsof dat niet genoeg is, maken de bijgevoegde regels tekst van de oude man onomwonden een 'Martelaar van Staat en Godtsdienst'. Biograaf Brandt vervolgt:

Dan 't lot was gewaaght, de steen geworpen, en 't geen niet alleen geschreven, maar ook door den druk gemeen was gemaakt, kon niet uitgewischt worden, noch de Dichter zyn werk loochenen. Hy most dan wachten, wat 'er van quam.

Het duurde niet lang of de exemplaren van het toneelstuk werden op last van de stadsregering opgehaald; Vondel werd ondervraagd en aangeklaagd. De regenten waren het er niet over eens of de dichter door het Hof van Holland berecht

Titelprent van Vondels *Palamedes* oft *Vermoorde Onnosselheyd*.

moest worden en dus aan Den Haag moest worden overgeleverd – wat de doodstraf zou kunnen betekenen – of gewoon in zijn eigen stad terecht kon staan. ‘Als men onze burgers naar den Haagh zal voeren, wat hebben wy dan hier te doen?’ had de toenmalige schepen Andries Bicker aangevoerd, maar men bleef erom bakkeleien. Vondel kreeg het erg benauwd en dook onder bij zijn zus Clementia van den Vondel, die echter geen medeleven toonde. Ze ‘begrauwde’ hem over zijn ‘schryfzucht’ en gaf hem te verstaan dat hij ‘al dat schryven en wryven’ dat hem in gevaar bracht, moest staken.²⁷ Woedend schreef Vondel een paar uiterst stekelige hekeldichten, die hij echter op aandrang van zijn zus ter plekke in het vuur smeed. Voor de zekerheid verwisselde hij het adres van zijn zus voor een nieuwe schuilplaats bij een van zijn vrienden. Na een dag of vier was het grootste gevaar geweken: hij hoefde niet naar Den Haag. Hoe de Amsterdamse schepenen *Palamedes* zouden opvatten was echter nog geen uitgemaakte zaak. Moest men het stuk nemen zoals het was, een oud Grieks verhaal dat ‘gestoffeert’ was ‘naar de vryheit der Poezye en tooneelwetten’? Of moest men er als het ware met een ‘nyptang’ een politieke betekenis uittrekken, wat de dichter zelf, de beste uitlegger van zijn eigen verzen, tijdens ondervragingen ten stelligste had ontkend?

Vondel kwam er uiteindelijk vanaf met een tamelijk hoge geldboete van 300 gulden, die voor hem is betaald. Brandt wijst erop dat de dichter volgens velen

‘met een vossenstaart gegeesselt’ was. De hele veroordeling zou alleen gediend hebben ‘om ’t boek te meer bekend, en de menschen te nieuwsgieriger te maaken’. Verboden boeken zijn commercieel immers juist een groot succes:

’t is ook zeeker, dat ’er geen beter middel is om boeken te doen begeeren en leezen, dan dat men ze verbiede, ophaale, of verbrande, en de schryvers straffe: want dat verwekt veel geruchts, en veelen, die anders op zulke schriften nooit gedacht hadden, willen ze zien.²⁸

Hierboven hebben we gezien dat allegorie in het geval van Vondels verboden tragedie *Palamedes* een adequaat middel is geweest om een zwaar proces in Den Haag te ontlopen. Welgezinde schepenen hadden aangevoerd dat een oud Grieks verhaal moeilijk kon worden bestraft. In plaats van een verborgen betekenis toe te kennen kon de stadsregering beter geloof hechten aan de verklaring van de dichter, die een politieke strekking stellig had ontkend.

Zelfcensuur

De felle hekeldichten waarin Vondel ten huize van zijn zus Clementia zijn hart had gelucht, heeft hij op haar aanraden meteen maar weer vernietigd. Waarschijnlijk heeft haar advies hem voor veel ellende behoed. Zelfcensuur in de betekenis van ‘niet publiceren’ moet een algemeen verschijnsel zijn geweest in de zeventiende eeuw. Van talloze teksten kennen we alleen de titel of vermoeden we slechts het bestaan ervan, terwijl de teksten niet in druk zijn verschenen en de handschriften niet zijn overgeleverd. Zelfcensuur in de vorm van ‘niet schrijven en dus ook niet publiceren’ kwam eveneens voor, maar dat is een andere kwestie – zo is alleen al van de vele vrouwelijke auteurs in die tijd slechts een klein deel van het werk bekend, omdat in de Republiek pas laat een traditie op gang is gekomen van zelfstandig publiceren door vrouwen, enkele uitzonderingen daargelaten. Poëzie van dichters en dichters circuleerde in handschrift in de vrienden- en familiekring en daar bleef het meestal bij. Afwijken van de beschaafde literaire normen of hekeldichten schrijven was voor vrouwen ongepast.²⁹

Niet publiceren kon ook een politieke reden hebben, zoals in het geval van een treurspel over die andere beroemde politieke moord in de zeventiende eeuw, op de broers Johan en Cornelis de Witt in het rampjaar 1672. De dichter Joachim Oudaan was ooggetuige geweest bij de afslachting van de twee van landverraad verdachte regenten op het Groene Zoodje in Den Haag. Van het lijk van Johan de Witt, dat in stukken was gescheurd en gehakt, had hij zelfs een vinger gekocht en op sterk water gezet. Oudaan was erg aangedaan. Als staatsgezinde vermoedde hij achter het volkse oproer een orangistisch complot met prins Willem III als spil.³⁰ In eerste instantie schreef hij een paar gedichten over de moord, die hij wijselijk onder het pseudoniem *R(aadt) D(aar) N(aar)* publiceerde. Zijn

politieke visie zou hem, met sinds kort weer een Oranje aan de macht, wel eens de kop kunnen kosten. Na een bezoek aan de weduwe van Cornelis de Witt zou Oudaan hebben besloten zijn visie op de gebeurtenissen in een tragedie vast te leggen. Evenals Joost van den Vondel, wiens *Palamedes* hij bewonderde, maakte Oudaan van het treurtoneel in de werkelijkheid een treurtoneel op papier. De werkelijkheid wás voor deze dichter een tragedie. Daarin vormde Johan de Witt een tweede Oldenbarnevelt, zijn eigen *Haagsche Broeder-Moord of Dolle Blydschap* een tweede *Palamedes*.³¹

Hoe zou het gevaarlijke stuk in het openbaar moeten verschijnen? Het was geen allegorie zoals *Palamedes*, maar een politiek drama waarin man en paard werden genoemd. Al in september 1672 had Willem III anti-orangistische pamfletten ten strengste laten verbieden. Auteurs, drukkers en verkopers ervan zouden zeer zwaar worden bestraft en wie de drukkers of auteurs aanbracht, zou bovendien een premie krijgen van maar liefst 500 gulden. Op de markt brengen van een tekst over deze kwestie was dus een zeer riskante onderneming.

Oudaan heeft er een oplossing voor gevonden. Hij publiceerde gewoon *niet*. Er verscheen geen *Haagsche Broeder-Moord* in de boekwinkels of in de Schouwburg op de planken, er waren geen exemplaren bij drukker of boekhandelaar om in beslag te nemen of te verbranden, er was alleen een handschrift met maar liefst meer dan 3000 versregels – erg veel om te kopiëren –, dat in kleine kring kon circuleren en misschien het Oranjobewind zou overleven, en verder niets. De ultieme wanhoopsdaad van een zeventiende-eeuwse dichter(es) was zelfcensuur. Pas lange tijd later, waarschijnlijk in 1712 tijdens het tweede stadhouderloze tijdperk, verscheen de fel anti-orangistische tragedie *Haagsche Broeder-Moord* in druk, en dan nog anoniem op een verzonnen adres.

Vormen van censuur en strategieën om die te ontwijken

Opsporing en vervolging van producenten van verboden literatuur speelde zich, zoals we gezien hebben, in de zeventiende eeuw af op stedelijk, gewestelijk en landelijk niveau en verliep via gerechtsdienaren en met behulp van plakkatens of resoluties. Drukkers en boekhandelaren werden in de gaten gehouden, schrijvers aan de tand gevoeld, huizen en drukkerijen doorzocht en het postverkeer via trekschuiten en koeriers gecontroleerd. Anders dan in omringende landen vond censuur hier vrijwel altijd achteraf plaats, maar dat wil niet zeggen dat auteurs en drukkers er niet vóóraf rekening mee hielden. Soms werden ook preventieve maatregelen genomen en bovendien wist iedereen op welke overtredingen er boetes stonden en welke premies je als informant kon krijgen voor het opsporen van de verantwoordelijke drukkers en auteurs.

Welke strategieën gebruikten auteurs en drukkers om censuur te omzeilen en hoe effectief waren die? Producenten van verboden literatuur kregen te maken met een woud aan regelgevingen en censuurmaatregelen, veelal op lokaal

niveau. Er waren verschillende manieren om daarmee om te gaan, met wisselend succes. Anoniem of onder fictieve naam of adres publiceren is talloze malen toegepast en was effectief, zij het dat het gevaar bestond aangegeven te worden door een collega of opgepakt te worden in verband met een andere zaak en tijdens het verhoor door te slaan. Een tijdje onderduiken kon helpen om de lucht op te klaren. Adriaen Koerbagh koos voor de vrijplaats Culemborg en voor Leiden, Jan Zoet en Joost van den Vondel beiden voor verschillende adressen in hun woonplaats Amsterdam. Stug doorwerken tijdens een verbanning uit de stad of regio kon ook veel opleveren. Zoet bijvoorbeeld was in zijn schuilplaats zeer productief.

Literaire vermommingen van obscene of subversieve teksten hielpen maar ten dele. De liefdesles in ovidiaanse trant van Jan Zoet was niet geloofwaardig genoeg voor de schepenen van Amsterdam, terwijl Vondel op zijn beurt de schepenen wél heeft weten te overtuigen van de eenduidigheid in zijn tragedie over Palamedes – men deed althans voorkomen overtuigd te zijn. Door gebruik te maken van de allegorie had hij toch zijn kritiek, zij het achteraf, kunnen uiten. Niet publiceren, tenslotte, is waarschijnlijk de meest toegepaste strategie geweest om vervolging te vermijden. Deze vorm van zelfcensuur was een adequate manier om tijdens grote politieke conflicten uit gevangenschap te blijven, in elk geval voor Joost van den Vondel op het schuiladres bij zijn zus Clementia, en voor Joachim Oudaan tijdens het strikte bewind van stadhouder Willem III.

Inger Leemans

CENSUUR ALS ONMACHT. DE OMSTREDEN NEDERLANDSE PUBLIEKE RUIMTE 1660-1760

Een begrens'd universum

In 1705 moet bij de tientallen Parijse boekencensors een feestje zijn gevierd: eindelijk hadden ze Joseph Huchet te pakken gekregen en in de Bastille kunnen gooien. Deze bibliofiel had jarenlang de Franse markt overspoeld met boeken die door de censoren waren verboden, of waarvan de makers de moeite niet hadden genomen om zich bij de preventieve censuur aan te bieden. Huchet had voor elke boekenliefhebber wat wils aangeleverd: clandestiene theologische traktaten van katholieke dissenters, verboden kranten en geleerdentijdschriften (zoals de *Nouvelles de la République des lettres* en de *Histoire des Ouvrages des Savants*), de nieuwste filosofische werken van Bayle, Saint-Evremond, Pascal of Locke, schandaalkronieken over het Franse hof en antiklerikale erotische werken zoals *Venus dans le cloître* en *Le Moine sécularisé*. Bijna al die boeken waren in de Nederlandse Republiek gedrukt. Ze werden ingescheept in Rotterdam en naar Rouen vervoerd, goed verborgen tussen ander vrachtgoed. Toen de oorlog deze zeeroute blokkeerde in 1702 vond Huchet een nieuwe *partner in crime* in boekhandelaar Jean François Bronckhart, die de boeken in koetsen verstopt via Luik de grens over smokkelde. Wanneer ze eenmaal Parijs hadden bereikt, liet Huchet de boeken tijdelijk onderduiken bij bevriende aristocraten totdat ze de uiteindelijke weg naar de kopers hadden gevonden.¹

Huchets handelswaar wordt in de verhoren stelselmatig als 'livres de Hollande' betiteld: de Nederlandse republiek was als *Magasin de l'univers* immers ook de leverancier van letterkundig smokkelgoed. Nederlandse en in Nederland werkzame uitgevers en boekverkopers verdienden een goede cent aan het voorraden van de internationale markten met verboden drukwerk. Eind zeventiende eeuw ontwikkelden ze daar zelfs een eigen *trademark* voor: het fictieve impressum 'Cologne, Pierre Marteau'. Deze 'Pietje Hamer' uit 'Keulen' specialiseerde zich in *livres philosophiques*, filosofische, theologische, maar ook politiek kritische en erotische werken.² Regelmatig klopten afgezanten uit het buitenland bij de Nederlandse overheden aan om hun beklag te doen over deze niet-aflatende stroom schendschriften. Met name in politiek onrustige jaren werd aan hun klachten tegemoetgekomen door de Nederlandse magistraten, waarna een deel van de export verboden werd. Deze verboden werden vaak met de nodige omzichtigheid behandeld: de uitgevers hoefden alleen maar alle exemplaren van de verboden werken in te leveren, soms kregen ze een (bescheiden) geldboete.

De overheid had er baat bij de goede band met de boekverkopers niet te verstoren.

De Nederlandse en vanuit Nederland werkzame uitgevers lijken misschien relatief ongestoord hun handel in ‘livres de Hollande’ hebben kunnen drijven, de smokkelaars van dit product liepen – getuige de zaak-Huchet – grotere risico’s. In 1693 had de Franse politie al de boeien kunnen slaan om de polsen van Huchets collega Gatien Courtilz de Sandras, die in de jaren tachtig in het clandestiene circuit terecht was gekomen, waar hij vileine aanvallen op het Franse hof publiceerde onder valse impressa zoals ‘Pierre Marteau’, ‘Pierre Bernard’, ‘Louis Clou-neuf’, ‘Pierre Le Grand’.³ Courtilz de Sandras smokkelde deze schandaalkronieken, politieke pamfletten en galante intriges vanuit Den Haag via Bouillon naar Sedan en kon van daaruit gebruikmaken van een heel netwerk van connecties met uitgevers, drukkers, handelaren en particulieren in Parijs, Metz, Rouen, Reims en Luxemburg.⁴ Daarbij opereerde hij uiterst behoedzaam: hij reisde incognito, dreef handel onder de schuilnaam Montfort en voerde al zijn correspondentie in gecodeerde taal. Al deze voorzorgsmaatregelen ten spijt werd Courtilz in 1693 toch opgepakt en in de Bastille opgesloten. Daar pakte hij overigens na een aantal jaren de pen weer op met een nieuw schandaalblad *L’Elite des nouvelles de toutes les cours d’Europe*. Vreemd genoeg zijn het nu niet de Franse gevangenisbewakers en censoren die dit kritische tijdschrift stoppen, maar de Amsterdamse overheid: kort na de publicatie wordt uitgever Louis Du Val wegens deze uitgave veroordeeld tot een boete van fl 1000,-, suspensie van zijn nering voor een jaar en verbeurdverklaring van de exemplaren. Ook drukker Dirk Boeteman moest fl 1000,- boete betalen.⁵

Dat de Nederlandse Republiek geen ‘Mecca of Authors’ was, behoeft na de stroom publicaties over tolerantie en perscensuur van de afgelopen decennia niet meer bewezen te worden. Hierbij wordt echter vaak nog een voorbehoud gemaakt voor de internationale handel: voor werken in vreemde talen, bedoeld voor de export zou de vrijheid van drukpers redelijk gegarandeerd zijn geweest.⁶ De voorbeelden van Huchet en Courtilz geven al aan dat dit in ieder geval niet gold voor de mannen die zich met de distributie over de grens bezighielden. De Nederlandse stedelijke overheden konden echter ook uithalen met felle boetes, zoals in het geval van Du Val en Boeteman.

De broodschrijvers van Le Magasin

Ook in de Republiek verblijvende buitenlandse auteurs konden door censuur getroffen worden. Zo werden auteurs van *libelles* en *lardons* (satirische nieuwsbrieven die tussen de bladen van boeken of tijdschriften werden gelegd om de censuur te ontduiken) door de Nederlandse overheden herhaaldelijk op het matje geroepen, verhoord en veroordeeld tot geldboetes of zelf verbannen uit de stad.⁷ De in Amsterdam verblijvende Franse *réfugié*-journalist en boekverko-

per Jean Maximilien Lucas werd, na Franse diplomatieke druk, in Amsterdam verschillende malen opgepakt, ondervraagd en veroordeeld wegens zijn schrijvers- en uitgeefpraktijken. Uiteindelijk werd hij uit de stad verbannen in 1687 (een veroordeling die hij negeerde) en nogmaals in 1694, waarna hij zich in Den Haag vestigde.⁸

De Nederlandse overheden waren echter niet de enigen die de vanuit de Republiek opererende vluchtelingen in de gaten hielden en censureerden. Af en toe grepen de buitenlandse overheden zelf in en verwijderden zij al te actieve schandaalschrijvers. Dat overkwam François (soms: Louis) Chavigny de la Bretonnière, een voormalige Franse monnik die onder schimmige omstandigheden uit Frankrijk was gevlucht. In de Republiek wierp hij zich op als (riool)journalist en als schrijver van liefdesromannetjes (sommigen vermoeden dat hij ook de auteur was van de door Huchet gesmokkelde antipapistische pornoroman *Vénus dans le cloître*). In de jaren 1680 vervaardigde Chavigny *lardons*, satirische en schandaalgerichte nieuwtjes over het Franse hof en hoge geestelijken, die hij waarschijnlijk bij de bladen van de *Gazette d'Amsterdam* voegde.⁹ Een grote fout maakte hij echter met de publicatie van *Le cochon mitré* (*Het gemijterde zwijn*): een vijandige satire op Madame de Maintenon en Charles Le Tellier, de aartsbisschop van Reims.¹⁰

Le Telliers broer Louvois, een invloedrijk man aan het hof van Louis XIV, was erop gebrand om Chavigny te pakken te krijgen. Via Avaux, de Franse ambassadeur te Den Haag, werd druk uitgeoefend op de Haagse overheid om Chavigny te censureren. Chavigny werd samen met een andere *gazetier*, Jean Crosnier, op 11 januari 1685 inderdaad gearresteerd en verhoord, niet alleen vanwege *Le cochon mitré* (dat hij zei niet geschreven te hebben, maar alleen gekopieerd), maar ook vanwege zijn activiteiten als journalist. Chavigny en Crosnier werden echter vrijwel meteen weer vrijgelaten, nadat zij beloofd hadden om geen 'gassetes, burlesques, of mercuries meer te schrijven'. Dit mocht dan voor de Nederlandse overheid afdoende geweest zijn, Louvois was zeker niet tevreden. Hij liet bekenden van Chavigny omkopen om hem (onder het mom van een plezierreisje met een aantal prostituees) de grens over te lokken. Daar werd de riooljournalist onmiddellijk opgepakt en uitgeleverd aan de kerk, die hem opsloot in een kooi op een plein op Mont Saint Michel. Tot 1698 zou dit zijn verblijf zijn, totdat hij – door de ratten aangeknaagd en krankzinnig geworden – werd losgelaten en kort daarop stierf.

Met Chavigny's collega Jean Crosnier liep het al niet veel beter af. In 1687 werd deze schrijver van 'mercuries burlesques' opgepakt in Frankrijk en vastgezet in de Bastille wegens tovenarij. Hij werd veroordeeld tot de galeien, maar stierf in de gevangenis van Vincennes, in 1709.¹¹

De trieste verhalen van Chavigny en Crosnier maken duidelijk dat het leven van een auteur van in het buitenland verboden boeken ook in de Republiek niet veilig was: de Nederlandse overheid was niet de enige die toezicht hield op de Nederlandse pers, en daarnaast waren ook die Nederlandse overheden geregeld bereid om auteurs en uitgevers te censureren. Dit gold vooral de 'onderkant' van de

letterkundige wereld: *grub street*-schrijvers die op de groeiemarkt voor hofroddel, politieke satire en antipapisme waren gedoken.

Censoren op de Nederlandse markt

Zoals de recente studies over dit onderwerp hebben aangetoond, was ook de controle op publicaties voor de Nederlandse markt aanzienlijk. Boekencensors van de overheid bestonden niet in de Republiek. Wel bestonden er algemene regels over onwenselijk drukwerk, bedoeld om een stok te hebben om een mogelijk dolle hond mee te slaan. Vrijwel alle Staten herhaalden om de zoveel tijd dat het verboden was om anoniem, eerrovend, ‘ergerlijk’ of ‘pasquilleus’ werk te drukken. Met dergelijke algemene plakaten kon men dan achteraf afzonderlijke publicaties beboeten. Vaak werden in onrustige jaren algemene verboden afgekondigd, zoals ten tijde van de Glorious Revolution, toen men alle geschriften verbood ‘waerin de eere en de waerdigheydt van Hoge en Laege slants-persoonen, op een seer schandaleuse en vilaine wijze wert bespot ende getraduceert, en vele verfoeylickheden en ergerlicke stellingen geposeert’.¹² Daarmee kon de pers in toom gehouden worden.

In eerste instantie lag het recht op censuur bij de wereldlijke overheden. Daarnaast konden auteurs echter nog in aanraking komen met allerlei andere censors. Zo kon ook de universiteit haar docenten het zwijgen opleggen en zelfs ook haar studenten. Berucht is de zaak tegen de Zeeuwse filoloog Adriaan Beverland – ‘l’homme le plus libertin de son siècle’.¹³ In zijn *De peccato originali* (1679) betoogde hij dat de zondeval zou staan voor de eerste coitus, wat de Leidse universiteit zo schokte dat men hem arresteerde en in de studentenkerker vastzette. Zijn vonnis hield in dat hij zijn spijt moest betuigen, zijn manuscripten moest inleveren om te laten verbranden en dat hij moest beloven nooit meer ‘scandaleuse tractaeten’ te schrijven. Hij werd uit de universiteit gezet en levenslang verbannen uit Holland en West-Friesland. Beverland zou uiteindelijk naar Engeland verhuizen, waar hij nog enkele werken zou schrijven en uiteindelijk paranoïde werd.¹⁴

Naast de officiële censuurinstanties bestonden er nog vele officieuze manieren om auteurs het zwijgen op te leggen. De graveur Romeyn de Hooghe werd nooit officieel veroordeeld voor het vervaardigen van een beruchte pornografische prentenreeks (die hij ook zelf verkocht zou hebben), maar als hij inderdaad de vervaardiger van deze reeks was, dan zou hij waarschijnlijk nooit nogmaals zo’n faux pas begaan. De Hooghe werd namelijk het slachtoffer van een felle lastercampagne waarbij steeds weer die pornoprenten aangehaald werden en werd gesuggereerd dat hij en zijn vrouw van eenzelfde wellustig libertijnse levenshouding zouden zijn. Zelfs een verhuizing naar Haarlem bracht hem geen soelaas: jonge pestkoppen trokken jouwend achter hem aan door de straat. De Hooghe heeft sindsdien geen erotische gravure meer gemaakt.¹⁵

De belangrijkste censurerende instantie naast de wereldlijke overheden was natuurlijk de kerk. In de provinciale synoden stond in de periode 1660-1760 het ‘licentius boeckdrucken’ vrijwel permanent op de agenda.¹⁶ De kerk maakte zich duidelijk grote zorgen over de druk werkende persen van de Republiek. De gereformeerde kerk bezat echter officieel weinig macht om censuur af te dwingen: zij kon slechts lobbyen bij de stedelijke, provinciale of landelijke overheden om geschriften verboden te krijgen. Regelmatig drong zij bij de wereldlijke overheid aan op uitbreiding van de censuur en op het aanstellen van vaste censurs. Ook probeerde ze herhaaldelijk de boetes en straffen op de productie van verboden geschriften te laten verhogen. Zo stelde in 1690 de Zuid-Hollandse synode een ‘request’ op waarin zij uitgebreid uiteenzet welk soort boeken zij graag verboden had gezien. Ten eerste enkele Bijbelvertalingen en daarnaast ‘alle godslasterlicke boecken, die de autoriteyt van de H. Schriftuur infringeren; de Remonstrant- of Mennonitisch-Sociniaensche boecken; alle onkuysche boecken en die strijden tegen de goede seden.’¹⁷ Het haalde echter doorgaans maar weinig uit. Ergerlijke werken bleven gedrukt worden. De wereldlijke overheid lijkt de synoden vaak aan het lijntje te hebben gehouden door hen om de zoveel jaar een voorstel tot verbetering van de censuur te vragen en dit vervolgens als onuitvoerbaar te beoordelen.¹⁸ In steden zoals Utrecht, waar de orthodox calvinisten de touwtjes in handen hadden, kon de kerk effectiever het censuurbeleid van de overheid sturen.

Aangezien de weg via de overheden doorgaans moeizaam verliep, viel de kerk terug op een eigen censuursysteem via *visitatores librorum*,¹⁹ huisbezoeken – bij uitgevers of auteurs van onwelgevallige werken die lidmaat waren van een kerk – en synodes, waarin boeken werden besproken en waarin kon worden besloten om over te gaan tot maatregelen zoals ontzegging van het recht op avondmaal, ontheffing uit functie (voor predikanten) of uiteindelijk zelfs excommunicatie. De kerk kon op deze manier het de auteurs en uitgevers nog bijzonder lastig maken, ook als zij er niet in was geslaagd de wereldlijke overheid tot een verbod over te halen.

Censuurcategorieën en censuurontduiking

De Staten en steden censureerden vooral politieke en theologische pamfletten en traktaten.²⁰ Daarnaast viel een aanzienlijk aandeel van de censuurkwesties onder ‘erroof’: belediging van (publieke) personen. Deze categorieën vielen vaak samen: in politiek onrustige jaren probeerde men de goede naam van vorsten of regenten te beschermen door eerrovende werken te verbieden. Letterkundige en wetenschappelijke werken werden veel minder gecensureerd. In de tweede helft van de zeventiende eeuw worden nieuwe censuurcategorieën dominant. Enerzijds worden vaker geschriften verboden vanwege hun ‘obsoene’ karakter,²¹ daarnaast worden ‘socianisme’ en later ‘spinozisme’ belangrijke censuurcatego-

rieën. Het verbod op sociniaanse geschriften dat de calvinistische theologen in 1653 bij de Staten van Holland gedaan kregen, mag dan in eerste instantie vooral als theologisch verbod bedoeld zijn, gericht tegen onder anderen collegianten, remonstranten en mennonieten, vanaf de jaren zeventig begon het een eigen leven te leiden en werd het meer ingezet tegen filosofische geschriften.²²

Het aantal aanklachten en verboden op grond van ‘socianisme’ en later ‘spinozisme’ vanaf 1660 is aanzienlijk en de straffen op overtreding worden naarmate radicale verlichtingsideeën sneller verspreid raken steeds scherper. In deze censuurcategorie vallen de meest dramatische veroordelingen, zoals de veroordelingen van Adriaen Koerbagh (zie de bijdrage van Olga van Marion over zijn zaak), Ericus Walten (1694, geen proces gekregen, stierf in zijn cel) en Hendrik Wyermans (1710, 15 jaar gevangenisstraf). Als men de auteur niet kon achterhalen, zette men de uitgever vast, zoals in het geval van Aart Wolsgryn, de uitgever van de spinozistische roman *Het leven van Philopater* (1691).²³

Het feit dat anonieme auteurs rond 1690 de romanvorm kozen om spinozistische ideeën te bespreken geeft aan dat men op zoek was naar andere, minder in het oog lopende vormen om nieuwe ideeën mee te verspreiden. Olga van Marion besprak al hoe de allegorie als literaire vermomming kan dienen. Rond 1700 verpakte men heterodoxe ideeën graag in romans, reisverhalen, erotica, woordenboeken, gedichten en kluchten, anoniem of onder pseudoniem gepubliceerd. Ook al had de overheid of de kerk dan een vermoeden van de identiteit van de makers: zij konden altijd glashard blijven ontkennen.²⁴

Naarmate de censuur op ‘sociniaanse’ werken aanscherpte, werden auteurs sluw in het ontduiken ervan. De Zwolse schoolmeester en uitgever Barent Hakvoort nam in zijn door de kerk goedgekeurde *Schole van Christus* pas vanaf de tweede druk passages op die spinozistische invloeden deden vermoeden. Het duurde nog tot de zesde druk in 1706 voordat de kerk er lucht van kreeg en de synode van Overijssel de zaak aankaartte bij de overheid. Die verbood het werk van Hakvoort vanwege ‘verscheiden stellingen die seer erroneus sijn ende naadeligh aen de waere Gereformeerde Religie’ en kondigde een boete van fl 50,- af voor iedere boekverkoper die nog een exemplaar zou drukken of verkopen.²⁵

Hakvoorts voormalige uitgever Willem Goeree had weer een andere manier bedacht: hij verspreidde zijn kritische opmerkingen in zijn lijvige werken over de kerkgeschiedenis en het oudtestamentische verleden. Goeree was persoonlijk betrokken geweest bij enkele eerdere censuurzaken en kerkelijke twisten en hij had daardoor goed geleerd hoezeer men in de Republiek op zijn tellen moest passen.²⁶ Het allerlaatste werk dat hij schreef lijkt programmatisch: een geschiedenis van alle door de kerk als ‘kettters’ gecensureerde gelovigen en auteurs. In het voorwoord refereert hij aan de recente twisten over de ‘dwaalgeesten’ Descartes, Spinoza, Balthasar Bekker en Frederik van Leenhof. Hij heeft ervoor gekozen om de zaak-Van Leenhof en andere ‘nog swevende Kerk- en Wereldlyke onlusten’ niet te bespreken:

agtende dat het voor ons deel veyliger zy, van heel die storm-loop meer te denken als te zeggen, op dat we niemands stootziek inborst, het gevest van onzen Geest nooloos in de hand geven. Het is wel goed, zeyd den Heer Moulyn, Dat die ons zoeken te doorpolzen, bevinden dat wy openhertig en eerlyk zyn; maar wy moeten hen door een al te grooten gemeenmaking onzer gedagten, de swakste toegangen van onze Ziele niet al te kennelyk open zetten.²⁷

De goede raad van hugenoot Pierre du Moulin wordt dan wel breed uitgemeten in het voorwoord, in het werk zelf lijkt Goeree zijn intentie vergeten te zijn en haalt hij te pas en te onpas de censuurkwestie rond Van Leenhof aan. Zijn ergernis over de bemoeienissen van ‘Kerk- en Wereldlyke staat, die door een al te driftige opvatting en vasthouding van wisje wasjes, der Burgerlyke vryheyd en goede Politie vertrappen’ is groter dan zijn angst voor wat hij met zijn kritiek teweeg zou kunnen brengen. Goeree citeert het pamflet *Preek-Quanten Stink-Visch* waarin de censuurbeluste kerk belachelijk wordt gemaakt met de woorden ‘Wy Geestelyke Prelaten; hebben den bruy van onze Magistraten’.²⁸ Wellicht kwamen de meeste orthodoxe lezers niet verder dan het voorwoord, want Goerees kritiek werd door de kerk niet opgemerkt.

Het gevecht om de publieke ruimte

Willem Goeree is niet de enige verlichte auteur die zich rond 1700 witheet van woede maakt over de beperking van de vrijheid van meningsuiting door kerk en overheid. Veel van de kwaadheid en radicaliteit van de vroege verlichters is mijn inziens het gevolg van hun toenemende ergernis over het kennismonopolie dat de kerk zich toe-eigende, daarin soms gesteund door de wereldlijke overheid. Deze toegeeflijke houding van de politieke machten is ook Goeree een doorn in het oog. Het ergste vindt hij: ‘Dat zommige Meester-makers in de Kerk, dikmaal toeleggen, de Polityken, dat zyn de Hooge Magten, uytvoerders van hun Kerkeleyke heerszugt te maken’. Hij citeert Spinoza: ‘dat de Religie alleen uytgevonden is, tot de Politie, dat is, om ’t Gemeene-best in rust, en ’t Volk in onderdanigheyd te houden’. Verder moet de kerk mensen de vrijheid geven om te filosoferen en de overheid zou deze *libertas philosophandi* moeten ondersteunen. Het tegenovergestelde was echter het geval.²⁹ In de tweede helft van de zeventiende eeuw kwam het vrijwel constant tot aanvaringen tussen kerkelijke en wereldlijke overheden en uitgevers en auteurs. Via het censuurbeleid probeerde de kerk haar machtspositie te verbeteren. In de tweede helft van de zeventiende eeuw had de meer orthodoxe kant van de gereformeerde kerk haar macht zien afnemen, tijdens de stadhoudersloze periode. Het gevolg was dat ook zij radicaliseerde. Na de machtsverheffing van Willem III in 1672 probeerden met name de voetianen de kerkelijke macht te vergroten door middel van de censuur. Het steeds fellere censuurbeleid lokte weer pleidooien uit voor tolerantie en persvrijheid. Het gevecht om de publieke ruimte werd zo behoorlijk explosief.

Barbara Negroni benadrukt in haar studie *Lectures interdites. Le travail des censeurs au XVIIIe siècle* dat censuur gezien moet worden als een mechanisme van instituties om de eigen machtsstern te laten spreken. Censuur is niet alleen een middel om mensen het zwijgen op te leggen, het is ook een daad van bevestiging van machtsinstanties en het creëren van een mogelijkheid om een ‘contre-texte’ te geven – een discours tegengesteld aan de opvattingen die in de gecensureerde tekst worden gegeven.³⁰ Voor de Nederlandse Republiek, waar zoveel verschillende machtsgroepen bestonden en de machtsverhoudingen steeds verschoven, boden censuurzaken aantrekkelijke mogelijkheden voor de kerk om de eigen machtspositie ten opzichte van de overheid te vergroten, terwijl men daarnaast de kerkelijke geloofsleer uit kon dragen.

Mijns inziens is dit dubbele streven inderdaad zichtbaar in de periode 1660-1760, maar daarbij zou ik willen betogen dat de gereformeerde kerk slecht slaagde in haar opzet. Het lukte de kerk niet om haar machtspositie ten opzichte van de politiek te verstevigen. Daarnaast slaagde zij er ook nauwelijks in om een adequate ‘contre-texte’ te formuleren voor een breder publiek. De radicale verlichters mogen dan beboet en bestraft zijn voor hun werk, zij bleven de publieke ruimte domineren. Uiteindelijk werd ook binnen de kerk de roep om een toleranter houding dominant. Ik zal dit verduidelijken aan de hand van de censuurkwesties die zich in Zwolle afspeelden in de periode 1700-1760.

Kerkelijke censuur in Zwolle

In de *Nederlandsche Criticus*, het blad van de Leeuwardense lutherse predikant Statius Muller, wordt in 1750 in het kerkelijk nieuws vermeld: ‘Te Z. is een nieuw profeet opgestaan en tegenwoordig is het met de arme Paus gedaan, want hij is zonder twijfel het Beest uit de Openbaring, men behoeft het getal van 666 nu niet langer voor onoplosselijk te houden.’³¹ Dit beest uit de Openbaring blijkt Antonius van der Os te zijn, die in dat jaar het ambt van predikant in de Grote Kerk in Zwolle had aanvaard. Zijn beroeping was omstreden, en de kerkenraad volgde de preken van de nieuwe predikant met argusogen. Wat in 1750 begon als een kerkinterne ruzie over enkele leerstellige kwesties, zou uiteindelijk uitlopen op een landelijke rel, waarbij meer dan 130 pamfletten werden gepubliceerd, nog los van de verslaglegging in de tijdschriften. Verschillende werken werden gecensureerd, mensen werd het zwijgen opgelegd, terwijl de kerkelijke en wereldlijke facties elkaar bevochten.

Wat was het probleem? Die vraag laat zich niet makkelijk beantwoorden. Allereerst waren er de preken van Van der Os: die waren weinig leerstellig. Dat kwam vooral door de manier waarop Van der Os tot zijn theologische standpunten en preken kwam: door lezing van de Bijbel en bestudering van hedendaagse studies over het geloof, waarbij hij de oude kerkelijke commentaren moeiteloos ter zijde legde en de vrijheid nam om nieuwe visies te geven op centrale chris-

telijke dogma's. In een preek die hij in 1752 zonder approbatie van de classis publiceerd stelde hij ook expliciet dat het doel van de christelijke synoden, en dus ook van de nationale synode van 1618-1619 niet was geweest 'om die regels die zij opgesteld hebben zoo tot altoosdurende en overbrekelijke regels van ons geloof te maaken, dat zij ze aan het onderzoek der nakomelingen onttrokken'.³² Daarmee vervreemde hij de conservatieve vleugel van de kerk van zich, die stond op de absolute geldigheid van de in de Dordtse synode vastgestelde leerstellingen.

Zijn aanklagers vonden dat Van der Os te licht dacht over de eeuwige verdoemenis waaraan de mens sinds de zondeval onderhevig zou zijn, hij zou de mens te veel macht geven om het eigen leven vorm te geven.³³ Ook zijn behandeling van Christus als navolgenswaardig voorbeeld (en dus meer als mens dan als zoon van God) en zijn positieve beoordeling van heidenen – die volgens hem wel eens nader tot God konden staan dan de 'verbitterde Joden' – riekten naar nieuwlichterij. In de jaren zeventig zou er een ware publicitaire 'oorlog' over deze religieuze knelpunten losbarsten.³⁴

Antonius van der Os was zeker niet de eerste Zwolse predikant rondom wie zich een kerkelijk en publiek censuurcircus afspeelde. Zwolle mag op dit moment niet bekendstaan als de meest radicale plaats van Nederland, in de eerste helft van de achttiende eeuw lijkt de stad een broeinest van dissenters geweest te zijn, die met enige regelmaat in aanvaring kwamen met de kerkelijke overheden. De stad was het strijdtoneel van aanhoudende religieuze conflicten die niet alleen de gemoederen van de Zwolse gelovigen, kerkenraden en magistraten verhitten, maar die ook regionaal, nationaal en zelfs internationaal de aandacht trokken.

Zo klinkt in de aanklacht de vrees door dat Zwolle met Van der Os een tweede Frederik van Leenhof had binnengehaald. Deze Zwolse predikant had in 1703 door zijn publicatie *De Hemel op Aarden; of een korte en klare Beschrijvinge van de Ware en Stantvastige Blydschap zoo naar de Reden, als de H. Schrift, voor alle slag van Menschen en in allerlei voorvallen* een scheuring veroorzaakt tussen de Zwolse kerkenraad en magistraat enerzijds en de overkoepelende kerkelijke organen anderzijds, waarna ook classes en synoden uit andere regio's zich ermee gingen bemoeien. De zaak-Van Leenhof zou de kerkelijke raden jarenlang in hun greep houden en leidde vooral tot gekrakeel over kerkelijke procedures. Uiteindelijk stortte ook de landelijke pers zich erop, hetgeen resulteerde in een indrukwekkende pamflettenregen.

Uiterst verontwaardigd was men over de stelling van Van Leenhof dat de mens op aarde een hemel kon maken door via de rede inzicht te verkrijgen in Gods eeuwige schepping en door een zuiver hart te houden. Evenals Van der Os was ook Van Leenhof van mening dat de gelovige geen grote behoefte had aan Bijbelcommentaren, leerregels of andere kerkelijke leiding. De gelovige kon zich de eigen rede laten leiden. Van Leenhof zou volgens de aanklachten een spinozistisch boek geschreven hebben.

Natuurlijk zal de kerk waarlijk verontwaardigd zijn geweest over het hetero-

doxe werk van de eigen predikant. Maar er speelden ook andere belangen. Het onderlinge gekrakeel laat zien hoe dit soort censuurzaken werden aangegrepen om de onderlinge kerkelijke verhoudingen te verduidelijken of te veranderen. Daarnaast werd de zaak aangegrepen om de kerkelijke rol ten opzichte van de overheid te bestendigen. De claim van ‘spinozae principia et dogmata in Leenhofii scriptis renovata’ werd door de kerk ingezet om de overheid te overtuigen dat kerk en staat een gemeenschappelijk belang hadden. De Hollandse synoden, die een audiëntie bij raadpensionaris Heinsius wisten te regelen, benadrukten dat de ‘principia spinozistica’ gericht waren op het onderuithalen van alle fundamenten van de ware religie en daardoor ook van die van de staat.³⁵ In 1706 werden *Den hemel op aarden* en de geschriften die Van Leenhof daarna publiceerde ter opheldering van zijn standpunten, officieel door de Staten van Holland en West-Friesland verboden.

Uiteindelijk lukte het de kerk echter pas in 1711 om Van Leenhof weg te werken, en dan nog alleen via een eervol ontslag. Onder andere door zijn voormalige betrekking aan het hof van de weduwe van de Friese stadhouder genoot Van Leenhof steun in hoge politieke kringen.³⁶ Nog tot zijn dood in 1713 toe heeft de Overijsselse synode geprobeerd om Van Leenhof formeel uit de kerk te zetten: ze haalde bakzeil. Van Leenhofs portret prijkt nog steeds uitdagend in de St. Michaelskerk in Zwolle. Daarnaast bleven na deze ‘Schryfzieke Reuzen-stryd’³⁷ de meer dan 50 pamfletten over die naar aanleiding van deze zaak werden gepubliceerd, de zeven Nederlandse edities van Van Leenhofs werk en de Duitse vertalingen.³⁸

Ook in de eerdergenoemde zaak tegen de Zwolse uitgever Barent Hakvoort had de Zwolse kerkenraad maar beperkt succes geboekt. Hakvoorts *Schole van Christus* was weliswaar in 1706 door de Staten van Overijssel verboden en hijzelf vanaf 1708 ‘gesuspendeerd van het avondmaal’, maar vanwege zijn verzoeningsgezinde houding werd Hakvoort in 1714 weer van censuur ontslagen. In 1722 geeft hij een nieuwe ‘gekuiste’ versie van de *Schole* uit. Wanneer men hem er in 1725 nogmaals van beschuldigt ‘Leenhovist, Spinozist en atheïst’ te zijn, loopt hij naar de rechter. Hij wordt in het gelijk gesteld: zijn aanklager dominee Cuperus moet een boete van maar liefst 5000 gulden betalen.³⁹

De zaken rond Frederik van Leenhof en Van der Os laten duidelijk zien hoe het Nederlandse censuurbeleid afhankelijk was van het constante machtsgevecht waarin kerk en overheid met elkaar verwickeld waren. Die strijd werd onder andere uitgevochten bij de benoeming van nieuwe predikanten: de kerk mocht die voorstellen, maar de magistraat van de stad moest ze bevestigen. Zowel in het geval van Van der Os als bij de volgende benoeming van de met hem bevriende predikant Johannes van Rossum had de Zwolse magistraat de kerkenraad gedwongen de door hen geprefereerde kandidaat aan te nemen, daarmee de door de kerk voorgestelde kandidaten negerend. De magistraat probeerde hiermee een meer rekkelijke kerkenraad af te dwingen. Dat kort na deze affaires

de eerste klachten van andere predikanten tegen de prediking van Van der Os binnenkwamen, behoeft dan ook geen verwondering. Wat dan volgt is een gecompliceerde gevechtsdans tussen de Zwolse overheid en de Zwolse kerkenraad en classis, die al snel leidde tot landelijke aandacht en tot factievorming binnen de kerkenraden, classes, synoden, en wereldlijke overheden. Ook de universiteit werd erbij betrokken, doordat de Staten van Overijssel advies inwonen bij vijf Leidse hoogleraren theologie. Hun oordeel was heel mild: zij zagen niet in waarom deze zaak niet gesust zou kunnen worden. De hoogleraren stelden een aantal 'vredesartikelen' op, die de strijdende partijen weer zouden moeten verbreederen.

Dat gebeurde echter niet: Van der Os en Van Rossum ondertekenden de artikelen wel, maar hun aanklagers niet. De strijd ging dan allang niet meer zozeer om de preken van Van der Os als wel om censuurprocedures, de verhouding kerk en staat en de interne organisatie van de kerk. Dit blijkt ook uit het feit dat Van der Os zich niet zozeer inhoudelijk maar vooral procedureel verzette. Zijn bezwaren golden vooral de gevolgde rechtsgang.⁴⁰

Dat ook het grotere publiek al snel betrokken raakte bij de zaak, blijkt onder andere uit de uitgelekte Leidse artikelen, die door de Leidse uitgever Luchtmans gretig werden verkocht onder het smalende impressum 'in het tweede jaar van de kerkelijke wanorders.' Alleen de Zwolse boekhandelaar Royaards nam er al 150 exemplaren van af. Vanaf 1751 waren de Staten van Holland begonnen de drukpersen te controleren op geschriften over deze zaak. Zo konden ze een anonieme brochure over het advies van de theologische faculteit al in beslag nemen voordat die van de persen rolde.⁴¹ Daarbij richtten de pijlen zich echter vooral op de orthodoxe publicaties. De orthodoxe verdedigers die zich vervolgens in pamfletten nog keerden tegen de té verstrekkende tolerantie en té grote verdraagzaamheid binnen de gereformeerde kerk werden door de Staten van Holland het zwijgen opgelegd.⁴² De orthodoxe professor Van den Honert, die in de jaren veertig ook de grote strijder was geweest tegen de tolerante pleidooien van Stinstra, kreeg een publicatieverbod opgelegd door de Leidse curatoren. Blijkbaar lag voor overheid en universiteit de prioriteit bij het bewaken van orde en rust, niet bij de orthodoxe kerkleer.

Het kwam al snel tot een kerkelijke rechtszaak, waarbij Van der Os uit zijn functie werd ontheven, maar mede door de steun van de Zwolse magistraat kon hij gewoon blijven zitten. Pas in 1755 werd het vonnis uiteindelijk voltrokken. Cruciaal in deze omslag is de dood van stadhouder Willem IV. De gouvernante, prinses Anna, liet zich minder gelegen liggen aan het oordeel van de Bentincks, die steeds de kant van Van der Os hadden gekozen. Daardoor verschoof de machtsbalans: Anna verving de regenten die Van der Os hadden gesteund. Tot een verbod op het werk van Van der Os kwam het echter niet. Zonder de claim van spinozisme zag de wereldlijke overheid deze kwesties als 'kerk intern': overheid en kerk hadden hier geen gedeeld belang. Van der Os stapte na zijn ontslag over naar de doopsgezinde gemeente in Beverwijk, waar hij als predikant werd

beroepen. Deze benoeming leidde opnieuw tot een pamflettenstrijd, waarbij opnieuw de overheid ingreep door het opleggen van een schrijverbod aan de voetiaans-dogmatische Holtius.

De kwestie-Van der Os toont de interne verdeeldheid van de kerk en het onvermogen om tot een krachtig beleid te komen. Slechts een beperkt deel van het debat gaat over de inhoud, de meeste energie verdwijnt in geruzie over de juridische gang van zaken en de juiste machtsverhoudingen. Veel pamfletten steken de draak met de hele procedure en met het eindeloos gekonkel. Complottheorieën steken de kop op, waarbij zelfs gesproken wordt over een vrijmetselarijachtig geheim genootschap dat de kerk zou bestieren.⁴³

Contre-texte?

De gereformeerde kerk kon door haar versplinterde opbouw, door de vele facties in de verschillende provincies en kerkenraden en door het ontbreken van één centraal machtsorgaan maar moeilijk één stem vormen in deze heikele geloofskwesties.⁴⁴ Haar beste bod was om steeds terug te verwijzen naar het moment waarop dat wél was gelukt: de Dordtse synode. Het constant terugverwijzen naar de formulieren van enigheid was echter niet voldoende om een overtuigende ‘contre-texte’ te formuleren tegenover de gevarieerde heterodoxe meningen in de publieke ruimte. Daarnaast was de overheid geenszins van plan om nogmaals een nationale synode toe te laten.

Het lukte de kerk niet dit soort crises aan te grijpen om haar standpunten uit te leggen aan het grote publiek. Doordat predikanten hun reacties eerst moesten laten goedkeuren, kwamen die met aanzienlijke vertraging naar buiten. Pamfletten verzandden al snel in enerzijds theologische haarkloverij, anderzijds in op de man gerichte scheldpartijen.

De media maakten zich behoorlijk vrolijk over het onvermogen van de kerk om haar standpunten overtuigend aan het publiek duidelijk te maken. De *Nederlandsche Spectator* was van mening dat de Nederlandse dominees een gauw-dieventaaltje spraken dat alleen voor andere bendeleden begrijpelijk was. Die ‘onverstaanbare woorden’ konden toch nooit het wezen van het geloof uitmaken?⁴⁵

De publieke pers greep de kwestie-Van der Os aan om te debatteren over kerkelijke tolerantie. De Leidse professor Schultens vreesde voor nieuwe ketterprocessen in de gereformeerde kerk en waarschuwde professoren, predikanten en proponenten: ‘Houdt op van schrijven, spreken, preeken: als u één woord teveel uit zal men u versocinianen.’⁴⁶ Sterk klonk de roep om een andere reactie van de kerk dan het censureren van haar predikanten: als men Van der Os ontsloeg moest men immers een heleboel predikanten met arminiaanse sympathieën uit de kerk zetten. Censuur was niet het middel. ‘Wat middel is er dan om het schrijven en leeren tegen den godsdienst te keer te gaan?’ vroeg een pamflet-

tist zich af. Het antwoord: ‘Het middel van schrijven en leren.’⁴⁷ De kerk moest via overtuigende preken en publicaties de gelovige overtuigen, niet via censuur. Daar werden de predikanten voor betaald, dat zou hun taak moeten zijn.

Conclusie

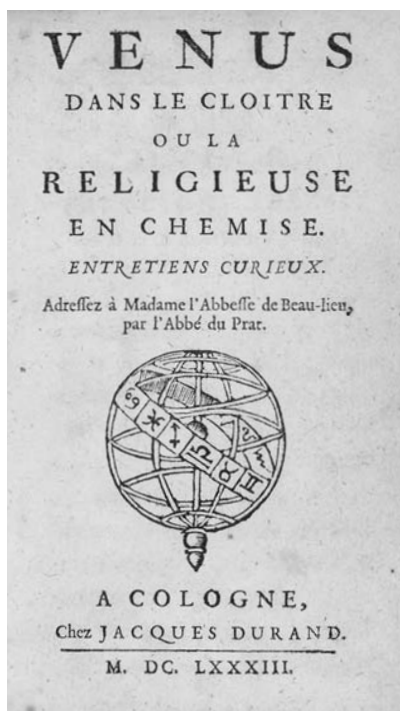
Vanuit haar wankele positie als publieke kerk greep de gereformeerde kerk boekverboden aan om haar machtspositie ten opzichte van de stedelijke en provinciale overheden te bestendigen en haar geloofsleer uit te dragen. In beide opzichten lijkt zij slecht te slagen. De Zwolse kwesties laten zien dat de kerk onderling vaak te verdeeld was om tot een eenduidig beleid te komen. Censuurzaken sleepten jaren voort, waarbij ze de speelbal werden van politieke factievorming. De overheid bleek vaak meer bereid opruiende of eerrovende orthodoxe pamfletten te verbieden dan de door de kerk voorgedragen heterodoxe werken te censureren. In het geval van Frederik van Leenhof moest men genoeg nemen met een eervol ontslag.

Ondanks de driftige pogingen van de kerk om de publieke ruimte te beheersen moet mijn inziens geconstateerd worden dat zij daar maar mondjesmaat in slaagde. Weliswaar wist de kerk via censuurzaken steeds een contratekst te formuleren, maar aangezien dit vooral neerkwam op enerzijds het herhalen van de oude dogma's die vooral kerk-intern werden afgedwongen, en anderzijds het aanvallen van heterodoxe meningen via scheldpamfletten, slaagde de kerk er maar moeizaam in om – in ieder geval langs deze weg – het publiek te bespelen. De agenda van de publieke ruimte werd veeleer gezet door heterodoxe denkers, die actief op zoek waren gegaan naar het vinden van de meest adequate vormen om de publieke opinie te bespelen en die op virtueuze wijze een breed lezerspubliek bereikten via geleerde filosofische traktaten, (natuur)wetenschappelijk studies, woordenboeken, encyclopedieën, reisverhalen, catechismussen en (erotische) romans. Deze werken kregen via vertalingen, via besprekingen in de internationale pers én door de censuurkwesties internationale bekendheid.

De kerk moest zich neerleggen bij het feit dat zij de publieke ruimte niet had kunnen controleren, dat zij zich niet als sterke machtsinstantie naast de wereldlijke overheid had kunnen plaatsen. Vanaf 1760 verdwijnt bij de gereformeerde kerk de bestrijding van andersdenkenden naar de achtergrond, en wordt gezocht naar een tolerantere houding. Men berust in het feit dat men niet alle gelovigen op één dogmatische lijn kan krijgen en richt zich meer op de innerlijke geloofsbeleving, die meer vrijheid overlaat aan persoonlijke invulling dan de leerstellige geloofsvisie van het begin van de eeuw.⁴⁸ De overheid zou haar positie bestendigen met een actief en aangescherpt censuurbeleid.⁴⁹

In zijn studie *Liberty and concord in the United Provinces: religious toleration and the public in the eighteenth-century Netherlands* omschrijft Joris van Eijnatten de publistieke cultuur in de Republiek als een *confessional public sphere*: een

ruimte waarin de kerk ‘upheld a public, qualified by confessional rules, controlled by a clerical estate, backed by political power, and extending itself in time and space by tending and superintending congregations, and by avoiding, controlling, suppressing, or eradicating heterodoxy and other social and religious deviations from its domain’.⁵⁰ Mijn inziens was de kerk minder succesvol in het beheersen van het publieke domein dan de term *confessional public sphere* impliceert. Ik zou eerder kiezen voor de omschrijving *contested public sphere* voor de periode 1660-1760: er was sprake van een omstrede, zeer dynamische publieke ruimte, waar heterodoxe stemmen publieksbepalend waren, publicaties snel leidden tot ‘explosies’ in kritiek en waar de repressieve pogingen van kerk en overheid om de publieke ruimte te beheersen zelden rust en harmonie bewerkstelligden, maar juist vaak verheviging van de debatten in de hand werkten. Een turbulente publieke ruimte dus, die pas rond het midden van de achttiende eeuw (tijdelijk!) tot rust zou komen.

In Nederland gedrukt, mogelijk in de Nederlandse Republiek geschreven door
Chavigny de la Bretonnière.

Marita Mathijssen

MANUSCRIPTKEURINGEN EN BOEKVERBODEN. CENSUR ROND DE FRANSE TIJD

Inleiding

Een van de idealen van de Franse revolutionairen van 1789 was de vrijheid van meningsuiting en dus ook van de pers. Dit ideaal verwaterde zeer snel onder het regime van Napoleon, en er kwam toen zelfs een stevige censuur. Deze verandering had ook voor Nederland gevolgen. In de Franse tijd werd er voor het eerst sinds de Nederlandse Opstand officiële nationaal gereguleerde preventieve censuur ingevoerd.

Aan de revolutionaire omwenteling in Nederland van 1795 was een periode voorafgegaan van een lawine aan politiek drukwerk, waarin de patriotten de orangisten aanvielen en andersom, afhankelijk van wie aan het bewind was. *De post van den Neder-Rhijn* (1781-1787) bijvoorbeeld was een patriottenblad, dat bestreden werd door het orangistische *De post naar den Neder-Rhijn* (1782-1783). De opkomst van een machtige opiniepers wordt wel toegeschreven aan de inzet van de stedelijke schutterijen.¹ Bij de Vierde Engelse Zeeoorlog (1781-1784) werden deze versterkt om mee te kunnen helpen bij de verdediging van het vaderland, maar ze werden door de bewapening zelfbewuster, begonnen veranderingen af te dwingen en organiseerden zichzelf als vrijkorpsen. Vanaf 1781 nam de kracht van de patriottenbeweging steeds verder toe. Felle anti-Oranje-tijdschriften kwamen op de markt. Die werden verboden, en de schrijvers en drukkers liepen het risico van gevangenisstraf, maar desalniettemin groeide het aantal anti-Oranje geschriften. Stadhouders Willem V trok zich in 1785 terug op Het Loo, nadat de Staten van Holland zijn macht besnoeid hadden. In plaatsen waar patriotten aan de macht waren, werden Oranjepleidooien verboden. Toen in 1787 een patriots vrijkorps prinses Wilhelmina aanhield bij Goejanvervellesluis, schoot haar Pruisische broer Frederik Willem II haar te hulp en stuurde een fiks leger naar Holland om orde op zaken te stellen. Vooral de schrijvende patriotten ontvluchtten vervolgens massaal het land.² Maar er bleef een stroom aan 'kezenpamfletten' verschijnen, waarvan de auteurs vervolgd werden. 'Kezen' was de scheldnaam voor de patriotten, naar een van hun voormannen, Kees (Cornelis) de Gijselaar. Recent onderzoek spreekt van duizenden pamfletten en ruim honderd politieke tijdschriften die tussen 1780 en 1800 aan beide zijden verschenen.³

Het revolutionaire ideaal van de vrije drukpers gold ook voor de Bataafse republikeinen die in 1795 aan de macht kwamen nadat ze de stadhouder verjaagd hadden met de hulp van Franse troepen die onder leiding van generaal Pichegru in december 1794 over de bevroren rivieren getrokken waren. De Bataafse Republiek die toen van de grond kwam, gaf in eerste instantie ruimte aan een radicale pers, maar al snel kwam er repressie, die vergelijkbaar was met die in vroegere jaren.

In de eerste grondwet van de Republiek, de Nieuwe Staatsregeling van 1798, staat vrijheid van meningsuiting expliciet vermeld. Maar aan die vrijheid werd geknabbeld gedurende de volgende jaren. Toen in 1801 Nederland een zeer gematigde groep patriotten aan het bewind kwam en oude orangisten weer politieke posities konden innemen, nam de repressieve censuur ook toe. Frankrijk had toen, onder consul Napoleon, al een Bureau de la Presse binnen het ministerie van de Algemene Politie dat toezicht hield op kranten en boeken. Nadat Napoleon zichzelf tot keizer benoemd had in 1804, werden er censoren aangesteld. In 1810 vaardigt hij een decreet uit waarin officiële preventieve censuur ingesteld wordt. Een algemeen directeur die valt onder het ministerie van Binnenlandse Zaken krijgt het toezicht op drukkerij en boekhandel. Met de inlijving in Frankrijk van de Noordelijke Nederlanden in 1810 werd de censuur ook hier geldig. De val van Napoleon in 1813 betekende de terugkeer van het huis van Oranje, nu niet meer als stadhouders maar als koningen. De nieuwe grondwet van 1815 nam uitdrukkelijk vrijheid van meningsuiting in de grondrechten op.

In deze bijdrage zal ik me concentreren op de eerste periode van officiële preventieve censuur in Nederland, nadat ik eerst de voorgeschiedenis vanaf ongeveer 1780 uit de doeken heb gedaan.

Kezen en orangisten: processen en verboden

Een opvallende manifestatie van de patriotten vond plaats in 1781. In de nacht van 25 op 26 september werden in het hele land pakken pamfletten neergelegd bij patriotse boekwinkels en koffiehuisen, om van daaruit verspreid te worden. Het pamflet *Aan het volk van Nederland* was zogenaamd gedrukt in Oostende, maar in werkelijkheid in het ‘oosteinde’, dat wil zeggen, ‘over de grens’. Het werd meteen verboden, en er werd een beloning van 14.000 gulden uitgelooft voor degene die de naam van auteur of drukker bekend zou maken. ‘Al wie dit pamflet drukt, laat drukken en verspreidt, zal gestraft worden met levenslange verbanning en zesduizend gulden boete,’ maakten de autoriteiten bekend.⁴ De Amsterdamse boekverkoper Dirk Schuurman kreeg dit vonnis inderdaad over zich uitgesproken.⁵ Pas 110 jaar later kwam naar buiten dat de Overijsselse edelman Joan Derk van der Capellen tot den Pol de voornaamste auteur was. De inhoud was een forse aanval op de stadhouder en zijn regenten: van de idealen van de oude Republiek was niets meer over, Nederlanders zouden onderdrukt worden,

het slachtoffer zijn van Oranje en de kliek daaromheen, dus moest er naar een nieuwe volksvertegenwoordiging gestreefd worden.

Aan het volk van Nederland is het bekendste verboden pamflet van de patriottenbeweging geworden, maar het is een van vele. In 1782 verscheen bijvoorbeeld anoniem het pamflet *De vryheid der drukpers*, waarin de vrijheid van de drukpers onafscheidelijk verbonden werd geacht aan de vrijheid van de Republiek. In 1787 kwam een libel uit met dezelfde titel, geschreven door een zekere Batavus, een veelgebruikt pseudoniem onder de kezenschrijvers. Beide geschriften mochten niet verkocht worden.

Het is gezien de felheid van de patriotse geschriften niet verwonderlijk dat de Staten van Holland in 1782 akkoord gingen met een voorstel tot het verbieden van ‘injureuse en oproerige libellen, geschriften en prenten.’⁶ Dus moest de uitgever van *De post van den Neder-Rijn* voor de rechter verschijnen wegens belediging van de stadhouder.⁷ Toen in 1783 de patriotten in diverse steden aan de macht kwamen, was het echter nog niet gedaan met de verboden op en processen tegen de patriotse geschriften. Het tijdschrift *De Politieke Kruyer* kreeg in 1783 een verbod vanwege de titelplaat, waarop stadhouder Willem V de vrijheid van haar voetstuk probeert te stoten.

In 1785 werden uitgever en redacteur van ditzelfde tijdschrift veroordeeld tot gevangenisstraf ‘op water en brood’ en een boete vanwege belediging van regenten.⁸ De Staten van Gelre en Zutphen stelden in 1786 een verbod in op het uitgeven van nieuwsbladen zonder voorafgaande toestemming en *De Post van den Neder-Rhijn* en *De Politieke Kruyer* werden verboden. *De Post van den Neder-Rhijn* werd zelfs officieel door een beul verbrand. De patriotten drukten het plakkaat waarin dit afgekondigd werd over in rode inkt. Dit zogenaamde ‘bloedplacaat’ leidde tot zulke heftige protesten dat de magistraten het verbod schielijk introkken.⁹

In 1787 is het gedaan met de hegemonie van de patriotten. Ze ontvluchtten massaal Nederland en nu verschenen er spotprenten op patriotten die het land verlieten. Processen tegen drukkers, uitgevers en schrijvers waren nog meer dan daarvoor aan de orde van de dag. In 1789 vond in Amsterdam een openbare boekverbranding plaats. Een verspreider van patriotse boeken werd op het schavot gezet met een bordje: *Rustverstoorder*.

De burgemeesters van Amsterdam vaardigden in 1791 een verbod op kranten uit. Alleen wie vooraf toestemming had gekregen mocht drukken.¹⁰ Maar met een verbod op kranten alleen was de magistratuur er nog niet. De boekverkoper Jan Verlem kreeg een veroordeling tot zes jaar rasphuis, omdat hij het verboden boek *Het leven van Willem V* van Gerrit Paape verkocht, een vlammend patriots betoog, gericht tegen stadhouder Willem V, die in het boek naar voren komt als ‘een uitermate zwakke en onbeduidende figuur, een hersenloze dronkelap en hoerenloper.’¹¹ Paape zelf was al in 1787 naar Frankrijk gevlucht, nadat hij ‘voor

De Politieke Kruyer (1783).

Het Geldersche Zwijn (1786).

eeuwig' verbannen was uit de Nederlandse gewesten. Verlem had het verboden boek laten importeren uit Duinkerken, waar het gedrukt werd in 1791.

Willem V was vaak het voorwerp van antipamfletten of spotprenten. Zo werd hij in een liedboek bezongen als 'een Zwijn, Verzoopen in Bourgonje Wijn' en op een karikatuur afgetekend als een varken dat pist op burgerrechten. Natuurlijk werden deze persproducten getroffen door verboden.¹²

Dit gold ook voor algemenere boeken, zoals de *Verhandeling over de gelijkheid der menschen* door een zekere Justus Batavus, die in 1794 nog in Den Haag en Rotterdam werd verboden. 14.000 gulden loofde het Hof in hetzelfde jaar uit voor degene die de schrijver of drukker van het beledigende geschrift *Aan de Burgers van 's Hage* kon aanwijzen, en de winkel die het *Leerboek der Rechten van den Mensch* verkocht werd zes maanden gesloten.

Meestal draaiden de verkopers van een pamflet of schendtijdschrift op voor de inhoud ervan en waren de schrijvers niet te traceren. Het tijdschrift *De gemeene man aan het gemeene volk van Nederland* (1793) was gericht op een niet erg geschoold publiek, dat van de principiële gelijkheid van alle mensen door-

drongen moest worden. De schrijver was de gevluchte jurist en voorvechter van vrijheid van meningsuiting, Joannes Conradus de Kock, die ook voor *De politieke kruyer* schreef. De prijs van *De gemeene man* was heel laag – wellicht omdat het gesubsidieerd werd door het ministerie van Buitenlandse Zaken van Frankrijk. Het blad werd gedrukt in Antwerpen, Parijs en Brussel. Een netwerk van patriotten zorgde voor de verspreiding. De Brabantse kruidenier Pieter Jansse van Tooren werd ervoor opgepakt en twee jaar opgesloten wegens ‘hoog verraad en gekwetste majesteit’.¹³ Maar De Kock bleef buiten schot. Althans in Nederland, want in Frankrijk kwam hij in de tijd van het schrikbewind in moeilijkheden, omdat hij zich daartegen uitgesproken zou hebben. Hij stierf in 1794 onder de guillotine.

De Bataafse Republiek

Toen in 1795 de omwenteling een feit was, werd persvrijheid geproclameerd als een heilig recht. In de nacht van 18 op 19 januari verliet de stadhouder het land en namen provisionele representanten de Statenvergaderingen over. Al op 31 januari verkondigde de voorzitter van de Vergadering van Provisionele Representanten dat het iedereen vrijstond zijn gedachten en gevoelens middels de drukpers of op een andere manier te uiten.¹⁴

In de grondwet die in 1798 ontworpen werd, en die geldt als ‘een van de modernste en vooruitstrevendste grondwetten uit haar tijd’¹⁵, wordt in artikel 16 de vrijheid van drukpers geafficheerd: ‘Ieder Burger mag zijne gevoelens uiten en verspreiden, op zodanige wijze, als hij goedvindt, des niet strijdig met het oogmerk der Maatschappij. De vrijheid der Drukpers is heilig, mits de Geschriften met den naam van Uitgever, Drukker, of Schrijver, voorzien zijn. Deze allen zijn, ten allen tijde, aanspraaklijk voor alle zodanige bedrijven, door middel der Drukpers, ten aanzien van afzonderlijke Personen, of der gantsche Maatschappij, begaan, die door de Wet als misdadig erkend zijn.’¹⁶

Enige maanden na de publicatie van de grondwet, op 22 mei 1798, volgde een proclamatie van het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek ter nadere bepaling van de vrijheid van drukpers. De proclamatie begint met de zin: ‘De vryheid der drukpers is het bolwerk der burgerlyke vryheid.’¹⁷ Maar daarna volgen allerlei redenen om toch die vrijheid met een korreltje zout te nemen: het bewind beklagt zich over burgers die misbruik maken van de vrijheid van meningsuiting. In juni van hetzelfde jaar werd er al een straf van strenge gevangenisstraf en verbanning in het vooruitzicht gesteld voor iedereen ‘die openbaare gesprekken zoude voeren of eenig deel hebben aan het maaken, drukken, uitgeeven of verspreiden van geschriften, ingericht om de tegenwoordige orde van zaaken en bestuur [...] in een hatelijk daglicht te stellen’.¹⁸

Dit betekent dat de persvrijheid bepaald geen heilige zaak meer was voor de Bataafse bewindvoerders. Patriotten die meegewerkt hadden aan het inhalen

van de Fransen, voelden zich zwaar bekocht. Pieter van Woensel was een schrijver die vóór de omwenteling aan de kant van de Fransen had gestaan, maar al snel op die sympathie terugkwam vanwege de toenemende repressieve censuur, die hij toeschreef aan invloed van de Fransen. Hij kreeg in 1798 een verbod, omdat hij anoniem publiceerde. Twee jaar later vergeleek hij in zijn tijdschrift *De lantaarn* de Franse invasie met het Paard van Troje. De Bataven meenden iets moois binnengehaald te hebben, maar het Franse paard bleek zo overheersend als een pauw en zo vals als een slang te zijn.¹⁹

Tussen 1795 en 1806 zijn er diverse processen gevoerd en verboden uitgevaardigd die met censuur te maken hadden. Vooral de ultrarevolutionaire weekbladen moesten het ontgelden. Het Utrechtse weekblad *De revolutionaire vraagal, of de zwaager van den politiken bliksem* kreeg in 1798 korte tijd een verbod. Schrijver Gerrit Paape zou zich te antigouvernementeel uitgelaten hebben. Paape hoorde bij de radicale patriotten die in de jaren dat gematigde revolutionairen het bewind voerden, stellingen innamen die minder gewenst waren.²⁰ Datzelfde geldt ook voor de radicale schrijfster Maria Aletta Hulshoff, tegen wie een keten van processen werd gevoerd. Ik zal haar geval apart laten zien.

Excurs 1 Het geval Mietje Hulshoff

In augustus 1804 ontdekt de onderschout van Haarlem in een onooglijk boekwinkeltje een kleine brochure met een verderfelijke inhoud. De eigenaar van het winkeltje zegt het boekje te hebben gekregen van een zekere dame, Hulshoff genaamd. Het gaat om *Verzameling van brieven gewisselt tusschen Valerius Publicola te Amsterdam en Cajus Manlius te Utrecht*. Het boekje beschrijft hoe Oranjegezinden door list en bedrog in de politiek hebben weten binnen te dringen. Exemplaren van het boekje raken verspreid over het hele land. Men gaat op zoek naar een vrouw Hulshoff en vindt dan een domineesweduwe die niet in staat wordt geacht het boekje geschreven te hebben. Maar toch is de brochure voor het eerst aangetroffen dicht bij de buitenplaats van de weduwe. Tijdens de verhoren valt het oog van de politie op de zwijgzame jongste dochter van de weduwe. Mietje wordt verhoord en bekend dat ze de brochure heeft overgeschreven en laten drukken. Ze weet niet hoe de naam is van degene die haar het manuscript heeft bezorgd. De originelen heeft ze verbrand. De hoofdofficier denkt dat ze slachtoffer is van intriganten, en seponeert de zaak. Later wordt bekend dat de schrijver de Amsterdamse advocaat en toneelschrijver S.I. Wiselius is.²¹

Mietje wil echter meer dan alleen boodschapper voor anderen zijn. Zij meent dat raadpensionaris Rutger Jan Schimmelpenninck, die sinds 1805 de macht van het Staatsbewind heeft overgenomen, veel te veel danst naar Napoleons pijpen. Dat maakt het voor deze nog makkelijker om zijn broer tot heerser over Holland aan te stellen. Kort voor de komst van Lodewijk Napoleon schrijft Mietje Hulshoff het pamflet *Oproeping van het Bataafsch volk, om deszelfs denkwijze en wil*

opentlijk aan den dag te leggen, tegen de overheersching door eenen Vreemdeling, waarmede het Vaderland bedreigd wordt (maart 1806). Mietje stuurt per beurtschip en postwagen pakjes met exemplaren rond naar boekwinkels in het land, en in de pakjes zitten weer kleinere pakjes voor winkels in de buurt. Ze vraagt twee stuiver per exemplaar: één voor de winkel, één voor Mietje. Mietje schrijft deze oproep aan de Bataven:

Na alle die verdrukkingen en uitmergelingen, welken sedert den 12den Junij 1798, door U geleden zijn, en zich steeds vermenigvuldigd hebben; na dat gij sedert bijkans een Jaar onder de willekeurige magt van éénen, zucht, en het Vaderland werkelijk op den rand des verderfs gebragt is, ziet Gij U thands bedreigd met een' vreemden overheerscher. [...] Over ons wil men een vreemd Vorst, met eigendunkelijke magt, de Schepter laten voeren; deze Republiek van eene vrije en onafhankelijke Bondgenoot, gelijk zij behoort te zijn, in een wingewest veranderen, ons voor altoos tot slaven maken!! – Binnen weinige weken zal deze rampzaligste staat de onze zijn, ten zij gij U op een waardige wijze tegen zulk een ontwerp verzet.²²

Moeder Hulshoff is desperaat over het gedrag van haar dochter. Mietje gedraagt zich als een blauwkous en pedante betweter, ze heeft alle vrouwelijke deugden neergelegd, meent de moeder. De politie is in rep en roer, maar Schimmelpenninck waarschuwt ervoor geen martelares van haar te maken en niet te veel ruchtbaarheid aan de zaak te geven. Mietje zoekt echter zelf aandacht. Ze laat de politie weten dat ze te vinden is in een souterrain op de Brouwersgracht, tweede kelder vanaf de Herengracht. Maar als de agenten dan komen aanzetten met een arrestatiebevel is Mietje verdwenen. Onbekende heren in een rijtuig met vier paarden hebben haar opgehaald, vertellen ooggetuigen, en Mietje verzette zich daarbij heftig. Ze is ontvoerd. De onbekende heren brengen haar naar Rheine in het graafschap Loor. Mietje is onhandelbaar en weet te ontsnappen aan de heren. Ze stapt dan regelrecht naar de politie, die haar terugbrengt naar Amsterdam. Ze eist nu zelf arrestatie. Als de politie aarzelt, dreigt ze ermee een brief aan de schepenen te schrijven over politieke achteloosheid. Dan wordt ze in haar gehavend reisgewaad opgesloten.

Wie hebben Mietje ontvoerd? Mogelijk was het haar moeder die haar wilde beschermen tegen de politie, misschien waren het patriotten die haar tegen zichzelf wilden beschermen, misschien zelfs handlangers van de justitie die niet zat te wachten op een proces tegen een vrouw.

Hoe dan ook, ze krijgt nu haar proces, en de eis is driejarige opsluiting en eeuwige verbanning uit Holland, op grond van haar lasterlijk geschrijf tegen de overheid, van belediging van hooggeplaatste personen en het aanzetten tot oproerige beweging. De patriot Johan Valckenaer wordt haar advocaat. Hoewel ze in de boeien zit, ontvangt hij voortdurend briefjes van haar. Justitie neemt daarop haar schrijfgerei in beslag. Valckenaer wil haar vrijpleiten, maar beseft

dat zijn eigen pen daarvoor niet emotioneel genoeg is. Hij haalt zijn vriend Willem Bilderdijk over om een betoog te schrijven waarmee de gemoederen bewogen worden. Bilderdijk stemt daar inderdaad mee in. Hij schrijft een pleitrede waarin hij haar voorstelt als kwetsbaar en onschuldig. Ze is geëxalteerd en heeft zich door haar gevoelens laten meeslepen. Eigenlijk bepleit hij vrijspraak op basis van haar vrouwelijke gevoeligheid. Mietje wil echter helemaal geen strafvermindering; ze wil niet dat de vroege dood van haar vader, haar jeugdige leeftijd of haar vrouwelijk geslacht meetellen in de bepaling van de straf. Voor de wet moet iedereen gelijk zijn. Ze besluit dan zichzelf te verdedigen. Hoe dan ook acht ze het vonnis illegaal, want het wordt uitgesproken in naam van een vreemde koning. Dat vonnis luidt twee jaar opsluiting in een verbeterhuis, en ook dat bevalt haar niet, want ze voelt zich zelfs in het vonnis niet serieus genomen.

Als ze na twee jaar vrij is, schrijft ze een pamflet tegen de napoleontische dienstplicht: *Waarschouwing tegen de requisitie, welke men in ons land wil invoeren, aanvankelijk onder den naam van eene nieuwe organisatie der schutterijen* (1809). Opnieuw wordt ze gevangengenomen en opgesloten en dan voor vier jaar verbannen uit Nederland. Als man verkleed ontsnapt ze uit de gevangenis. De naaister van haar moeder was met een korf kleren haar gaan bezoeken, en heeft vervolgens haar plaats ingenomen zonder dat de bewakers het meteen ontdekken. Ze reist naar Rotterdam, waar ze de boot naar Engeland neemt, en van daaruit in New York terechtkomt. In 1816 keert ze terug in Nederland, waar ze opnieuw de pen oppakt, zij het minder polemisch. Het laatste werk dat ze geschreven heeft is een pleidooi voor de koepokinenting.²³

Lodewijk Napoleon

In de eerste jaren van de Franse Revolutie staat vrijheid van meningsuiting nog hoog in het vaandel. In 1791 werd het staatstoezicht op het gedrukte woord afgeschaft. Maar in 1793 kon iedereen die de volkssoevereiniteit in druk of geschrift aanrandde de doodstraf krijgen. In 1795 werd het recht op het vrije woord nog in de wet verdedigd, maar in 1797 wachtte iedereen die het koningschap beter vond dan de republiek de doodstraf. Twee jaar later verbood Napoleon zestig Parijse dagbladen, en dertien kregen een vergunning om te verschijnen. Het aantal drukkers met licentie werd gehalveerd. De censuur die Napoleon verder uitbreidde en institutionaliseerde in 1810 leek op die van het Ancien Régime.²⁴

Met de komst in 1806 van de eerste koning van Nederland, Lodewijk Napoleon, dringen de Franse maatregelen ook door in Nederland. De boekverkopergilden kregen weer privileges en eigen reglementen, maar tegelijkertijd stelde de koning een nieuw toezicht in dat strakker georganiseerd was dan ooit in Nederland.²⁵ Hij vaardigde op 14 juli 1806 een decreet uit, waarin gesteld wordt dat een geschrift zonder uitgever, drukker of schrijver niet gedrukt, verkocht

of verspreid mag worden. De directeur-generaal van justitie en politie hield daarop toezicht. Als de maatschappij beledigd wordt, of de 'zekerheid' van de staat bedreigd wordt, moet de uitgever stoppen met het verspreiden van een werk. Kranten en ander drukwerk moesten door een chef de bureau beoordeeld worden, die van elk uitgekomen werk een exemplaar diende te ontvangen. Twee exemplaren van elk werk dat verscheen, moesten gedeponereerd worden bij de nieuwe Koninklijke Bibliotheek.²⁶

De verordening kreeg weinig bijval. Aanmaningen in 1807 en 1809 om zich te houden aan het decreet werden steeds scherper van toon. De eerste stap naar censuur werd gezet toen er ook een voorschrift kwam dat exemplaren van elk werk naar justitie en politie moesten.²⁷

Vooraf tegen uitgaven waarin klachten stonden over de politieke omstandigheden in Nederland, waarin dus 'de zekerheid van de staat' bedreigd werd, trad de politie op. Bij de Amsterdamse uitgever Jan ten Brink verscheen in 1806 een boekje waarin gewaarschuwd werd voor toekomstige plannen van de keizer met Nederland: *Brieven over de tegenwoordig in omloop zijnde geruchten omtrent eene nadere vereeniging van de Bataafsche Republiek met Frankrijk*. Het pamflet werd gretig gelezen, en in het Frans vertaald. Toen Napoleon ervan hoorde drong hij erop aan de schrijver op te sporen en te arresteren. Ten Brink wist ondanks strenge verhoren de naam van schrijver Joan Melchior Kemper geheim te houden. Het boekje werd verboden, maar Ten Brink werd niet vervolgd, want de toenmalige procureur-generaal Van Maanen vond dat er niets misdadigs in de brieven stond.²⁸ Alleen al het ontbreken van de naam van schrijver, drukker of uitgever kon tot een verbod leiden. De *Klagt eener Vlissingsche Moeder in Wintermaand* 1807 werd daarom verboden, maar tot vervolging kwam het niet.²⁹ Van de in het geheim in 1809 gedrukte en verspreide *Klagte der volkeren van het vaste land van Europa over de stremming van hunnen handel* probeerde de politie de verspreiders te achterhalen. Toen dat niet lukte, probeerde ze exemplaren te onderscheppen vóór de verkoop.³⁰ De angst voor vervolging zat er onder de boekverkopers goed in. De Zaanse boekverkoper Pieter Ram schreef zelf een brief aan de politie waarin hij verklaarde een anoniem pakje gekregen te hebben waarin vier andere pakketjes. Eén pakket was bestemd voor hemzelf, twee voor andere boekverkopers, één voor een particulier. In zijn eigen pakket vond hij exemplaren van een pamflet dat hij zo spelt: *Waarschouwingh tegens de Requesietjie*. Ram wilde het pamflet niet verspreiden, 'als strydende tegens de Wette, 't welks doelwit niet anders is om Groot oproer te verwekke en my dan nogh met List als een versender of verspreyder in een groot Ongeluk te brengen'.³¹ Ram werd streng verhoord, maar kon verder niets over de afzender, schrijver of drukker vertellen, waarna hij werd vrijgelaten. Wij weten inmiddels dat Mietje Hulshoff achter dit pamflet zat en weer op haar gewone manier pamfletten verspreid had.

De Franse tijd

Keizer Napoleon riep in 1810 zijn broer Lodewijk Napoleon terug uit Nederland. Hij was te eigenmachtig aan het worden, vond de keizer, en Nederland kwam rechtstreeks onder Frankrijk te vallen. Franse wetten golden nu ook expliciet in Nederland.

Op 5 februari 1810 kwam er een keizerlijk decreet voor heel Europa waarin de censuur geregeld werd. Het werd in het Frans en vertaald gepubliceerd in de officiële staatskranten. Tot in details werd hierin geregeld hoe drukwerk tot stand kon komen. Een directeur-generaal die viel onder het ministerie van Binnenlandse Zaken ging alles wat met drukwerk te maken had in de gaten houden. Onder hem stonden zes auditeurs. Elke provincie en elk departement van het keizerrijk kreeg een beperkt aantal drukkers toegewezen, die beëdigd werden en een brevet kregen. Het was verboden iets te drukken dat nadeel toebreacht aan de keizer of de staat. De drukker moest bijhouden wat hij drukte en een lijst kunnen voorleggen aan de politie. Bij een nieuwe titel moest hij die voorleggen aan de directeur-generaal en toestemming afwachten. Ook de 'misdrijven in zaken van den boekhandel' worden beschreven in het decreet. Verbeurdverklaring en geldboete zijn de straffen voor drukken zonder zich te houden aan de voorschriften.³²

Vanaf 9 april 1811 gold deze Franse wet ook voor de Nederlandse gebiedsdelen. Vier inspecteurs vertegenwoordigden hier de *Direction de l'Imprimerie*. Ook hier werd het aantal uitgeverijen dat vergunning kreeg om te drukken drastisch ingeperkt. In Amsterdam zetelde de inspecteur J. Manget, die bepaald niet als onkreukbaar bekend stond.³³ Hij liet zich omkopen om alle in Amsterdam te verschijnen drukwerk alleen aan drukker Ruys toe te wijzen. Bovendien bevoordeelde hij Ruys'schoonvader in Den Haag, de uitgever Johannes Allart. Toen de omkoping uitlekte werd Manget ontslagen.³⁴

Vanaf 1811 moest een uitgever als volgt te werk gaan als hij iets wilde publiceren. De aangewezen drukker moest aan een politieprefect verlof vragen om te mogen drukken. Dat kon hij, als hij uitgever-drukker was, voor zichzelf aanvragen of, als hij alleen drukker was, voor de uitgever in wiens opdracht hij wilde drukken. Vermeld moesten worden titel, auteur en het aantal exemplaren dat hij wilde drukken. De prefect stuurde vervolgens een lijst met aanvragen door naar de *Direction Générale de l'Imprimerie et de la Librairie* te Parijs. Wanneer de Direction achterdocht koesterde, vroeg die het handschrift op te sturen. Zo'n verzoek kwam dan binnen via de prefect. In Parijs keek een censor het manuscript na. Als deze geen vuiltje aan de lucht zag, stuurde hij zijn goedkeuring naar de prefect, die de instemming weer meldde aan de drukker. Van het afgedrukte werk kreeg de prefect vijf exemplaren. Een daarvan was voor hemzelf bestemd, de andere moesten naar Parijs opgestuurd worden. De drukker moest zelf nog een exemplaar bij de politie afgeven. Van de uitgever-drukker werd verwacht dat

hij zelfcensuur toepaste voor hij de weg van de officiële censuur insloeg.³⁵ Dat gebeurde in de praktijk dan ook. De patriotse uitgever-dichter A. Loosjes publiceerde bijvoorbeeld in 1812 het omvangrijke dichtstuk *De laatste zeetogt van den admiraal De Ruiter*. Hij had dit oorspronkelijk willen laten beginnen met:

Hef aan, mijn Dichtgeest, door geen' rampstorm neêrgeslagen,
 En zing, verrukt, den roem van onzer vaadren dagen:
 Zing moedig, wijl het hart voor 't dierbaar Vaderland
 Mij, als in 't prilst der jeugd, nog in den boezem brandt,
 De Ruiters naam ter eer [...]³⁶

Wijselijk liet Loosjes deze verzen achterwege, want, zo schreef hij in een bijvoegsel dat hij na de bevrijding publiceerde: 'het was zeker, dat ik die zoo latende, zulks genoeg zijn zou, om de uitgave van het werk te beletten.'³⁷

Wie waren de censoren? In Parijs werden voor Nederlands werk de boekhandelaren Jansen en Johannot aangetrokken, die in Frankrijk Nederlandse manuscripten moesten beoordelen. Daar werden schrappingen uit werken voorgesteld. Daarnaast waren er ook vier (later zes) Nederlandse 'keizerlijke censoren' werkzaam in diverse departementen. Dat betekende dat een uitgever vijf exemplaren van een voorzien werk op moest sturen, later zes! Bij uitgever Bohn te Haarlem werd het hele gezin ingeschakeld om kopij over te schrijven. Als het boek daarna gedrukt was moest het opnieuw naar Parijs opgestuurd worden en dan werd gekeken of de voorgestelde wijzigingen inderdaad uitgevoerd waren. In de praktijk liepen de werkzaamheden van de Parijse censoren en de Nederlandse politiecensoren wel eens door elkaar heen, en keurde Parijs zaken goed waar de Nederlandse censor alsnog de vinger op legde. Ook dat overkwam A. Loosjes. De Parijse censor vond het goed dat hij in het 'Voorbericht' van *De laatste Zeetogt* schreef dat Michiel de Ruyters karakter zich kenmerkte door 'echt Christelijke Godsdienstigheid, zoo er bij vele onzer voorvaders, en nog onder het best gedeelte onzer Landgenooten, huisvest'. Op last van de Amsterdamse politie moesten echter de woorden 'nog onder het best gedeelte onzer' eruit worden gelaten. De Amsterdamse politie verbood ook Loosjes' gebruik van een citaat van Vondel, waarin beleid en moed 'Fransch geweld' intoomt. De Franse censor eiste op zijn beurt schrapping van verzen waarin De Ruiter zich fier boven de wil van vorsten verheft en naar de stem van God luistert.³⁸ Zelfs eenvoudige schoolprenten, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, konden door een verbod getroffen worden. Er is een proefdruk bewaard gebleven van een schoolprent over de vaderlandse geschiedenis in 16 plaatjes. Vier plaatjes werden afgekeurd, onder andere een over de Tachtigjarige Oorlog met het volgende bijschrift:

Het tachtig jarig oorlogs wee
Eindt in een' wenschelijken vree;
En Spanjes trotsche heerschappij
Verklaart het volk van Neerland vrij.³⁹

O Jengd! die Hollands grond bewoont,
Zie wat u deze Print vertoont.

En Prent, als gij dit ziet en leest,
Daarbij 't gebeurde in uwen geest.

1. **Prins FREDERIK legt het leven af, En valt door 't veldschot van 't graf; Hij had die tranen wét verlood, Als dapper man en Borgervriest.**

2. **Het tachtig jarig oorlogs wee Eindt in een' wenschelijken vree; En Spanjes trotse heerschappij Verklaart het volk van Neerland vrij.**

3. **Toen segen 't magtig Amsterdam 'T geweld een wettig ondersam, Ward zijne voorgesag nog gelyk; Moed blusste 't vuur oer 't vreesdicht uit.**

4. **Zoo bouwde, als vreesig voor gevaar, W leen de moedige Amsterdams; Bokhuizen, opde hij in nood, Geweld 'n heerschzuchtige werltland dood.**

5. **Om vuerland aan sigel bloot Aan de langelijf van Watermoed, Die ondervoeden Amst en Rijk Bij d'oversteek van d' Ardenne sijt.**

6. **De Oranje reig, soo seer gehoopt, Door hem die Willelm dood leverden, Ward aler plep-ritighe geboopt, Wij vreesde en rouwe slo- vreesden.**

7. **Altes verging in laije vliet; Het roel Stadholt van Amsterdam; Toen 't sikkere pus begonen was, Dat al om Venise oed wé deucht.**

8. **Zoo was 't, dat 'n oer spre vrelvond, Dood eens in puse en tranen zond; Ve boue ene veld, een koningsrijg; Een veld 'n veld, een veld 'n veld.**

9. **Die dapper was 't wakk rek de Devent; En hoe hem wakkere vreesdend, Hij droeg door vaer en kopale heeston; Zijn moed en trouw onliik de Zien.**

10. **De sulten, om zijn heldoekken, Met reig, de schot der see zeehe, Doe, voor 't veld der waterrijg, De zwerdeliche zeeft Nijberg bakken.**

11. **Dus vreed in 'sinnis verga leerd Met hilde en vreesd te grad, Den voor die; Brel schiedens Koning Onvaigen vóór zijn reis en kroning.**

12. **Zis diar een' man, soo al 't behoort 'T is in 'sinnis, veld in vreesdend; Zijn woord teesspical met zijn leven; Een man een man, een woud een woord.**

13. **Lit in het Frank of van oom Die ouder va vreesdend sijn, Door d'ouder, wat al zijn hiel vreesdend en sij, het wél te vreesdend onse.**

14. **Zoo was 't oed Gronowen in roed; Toen 't 'sinnis heer in wél bechoed; Daar d'vriik oerig het vreesdend; Tot sijn en schaude van GALEN.**

15. **Das hield vreesdend in Londens Broom De sulten Engelandt roed in soom; Handvreesdend 't vreesdend; En 't ge der vreesdend 't vreesdend.**

16. **'T vreesdend vreesdend vreesdend al-her Door 't vreesdend vreesdend vreesdend; De vreesdend van het vreesdend; Om die vreesdend met sijn vreesdend.**

De AMSTERDAM, bij W. H. V. M. van de W. G. STICHTER, Zetterslampen in de Waterloosdam, schieds over de Oude Kerkerig; in des Ouden Bera Gestrans, in N. 129.

Vier plaatjes uit deze Nutsprent werden in 1811 gecensureerd.

De gevolgen van de invoering van de censuur waren groot. Door de enorme afname van het aantal vergunningen daalde het aantal uitgaven. Het belangrijkste literair-culturele tijdschrift, *De Vaderlandsche Letteroefeningen*, verscheen niet meer. Er kwam een hoge belasting op de invoer van boeken. Voordat iets gedrukt kon worden, moest er een enorme weg afgelegd worden. Als een titel niet welgevallig was, gaf de minister van Justitie dit door aan politieambtenaren, die weer aan landdrosten, die weer aan burgemeesters, die aan het gilde van boekverkopers, en dat alles gebeurde schriftelijk en onder inlevering van het verbodene. Regelmatig raakten manuscripten zoek bij hun weg van het ene naar het andere apparaat. Bovendien waren de Franse beambten vaak niet in staat het Nederlands te lezen.

Excurs 2 Het geval-Helmers

De patriotse dichter J.F. Helmers voltooit in 1812 *De Hollandsche natie*, een lang gedicht over de geschiedenis van het vaderland. Het was eigenlijk een soort verzetspoëzie, want door te wijzen op het onafhankelijke Nederland van vroeger, oefent Helmers kritiek uit op de Franse overheersing.

In het begin laat hij twee Germaanse barden de lof van het eiland der Bata-vieren zingen:

Dat hij verga, die, diep verbasterd,
Den vaderlandschen grond miskent,
Den grond van zijn geboorte lastert,
En 't heilig graf der Vadren schendt!
Hij leev', maar leve een slaaf der slaven!
Zijn rif [*lijk*], verworpen, onbegraven,
Zij 't aas, waarop 't gevogelt' brast!
Zijn naam zij elk een vloek in de ooren,
En 't kroost, den onverlaat geboren,
Zij eeuwig met dien vloek belast!⁴⁰

Zijn gedicht is een lange ode aan het oude vaderland, en een verkapte oproep om in opstand te komen tegen de Franse overheersing. Het manuscript wordt door drukker Ruys, die werkt voor de Haagse uitgever Johannes Allart, in 1811 opgestuurd naar Parijs. Waarschijnlijk is het daarna naar Nederland teruggestuurd. Helmers krijgt het verzoek zelfcensuur toe te passen. In een brief aan een vriend schrijft hij: 'Veel heb ik moeten doorhalen. Verzen die niet geheel verwerpelyk waren heb ik moeten weglaten. Meer dan 200 regels hebben moeten wegblyven.'⁴¹ Daarna gaat het opnieuw naar Parijs, waar een Nederlandstalige censor het manuscript goedkeurt. Het hoofd van de Parijse directie is echter

niet zeker van de zaak en verzoekt om een tweede rapport. Ook dit is gunstig en dus moet hij wel akkoord gaan met de uitgave. Zelf leest hij geen Nederlands.

Oktober 1812 ontvangt Ruys toestemming om te drukken en in december stuurt hij al exemplaren naar Parijs en naar het hoofd van de Hollandse politie. Die vertrouwt een werk met een dergelijke titel niet en zet drie censors aan het werk om nog wat scherper te controleren. En inderdaad: *De Hollandsche Natie* is veel te mild beoordeeld. Er gaat een brief van de Hollandse hoofdinspecteur naar een Franse ambtenaar, die de hoogste censor waarschuwt. De Hollander verwijt de Fransman niet scherp genoeg gelezen te hebben.

Het verhaal gaat dat er vervolgens een arrestatiebevel komt voor Helmers. Politieagenten worden naar zijn woning in Amsterdam gestuurd. Met veel geraas treden zij binnen, waar zij opgewacht worden door Helmers' zwager, de dichter Cornelis Loots. Hij wijst hun met een breed gebaar naar de bedstee. 'Ziedaar uw gevangene....' Helmers is die nacht overleden.

Het verhaal is apocrief, maar dat Helmers overleed terwijl er nog censuurkwesties aan de orde waren, klopt wel. De drukker wordt gedwongen een verbeterblad in te plakken in de exemplaren die hij nog in voorraad heeft. Steen des aanstoets is een passage waarin Helmers Vondel het volgende laat zeggen:

Ja, de afgemartelde aard' scheidt adem, en 't heeal,
Herkent weêr Nederland, gelouterd door zijn' val.

Vondel voorspelt Nederland dus een betere toekomst. De uitgever moet aan deze passage een noot toevoegen waarin staat dat het sinds de Franse tijd al veel beter ging met het vaderland: 'de zon door Vondel voorspeld is opgegaan van het steeds merkwaardig ogenblik af hetwelk ons Lot met dat van het Fransche Rijk heeft verbonden'. De drukker maakt inderdaad een inplakvel met de gewenste noot, maar voegt eraan toe dat die geplaatst is op last van de Generale Directie over de boekhandel te Parijs, na het overlijden van de schrijver. Dit vel moet hij vervolgens opnieuw vervangen door een vel zonder die toevoeging.

Welke tekstfragmenten konden niet door de beugel? Dat zijn fragmenten waarin de roem van de vroegere Republiek geprezen wordt, en waarin de oude welvaart en dapperheid van Nederland gesteld wordt tegenover de hedendaagse armoede en desolaatheid. De eerste zang bijvoorbeeld begint in het oorspronkelijk handschrift als volgt:

Ik juich, schoon thans geen zon van welvaart ons meer streeft,
Dat ik, o Nederland! ben op uw' grond geteeld;

De afwezigheid van welvaart mocht van de censuur niet genoemd worden en dus luidt de tekst in de eerste druk anders:

Ik juich! Geen hooger heil heeft ooit mijn ziel gestreeld,
Dan dat ik, Nederland! ben op uw' grond geteeld,⁴²

Helmers is maar een van de tientallen auteurs die last kregen met de autoriteiten. De dichter Corn. van Marle werd door de politie gevangen gezet om een spotvers op Napoleons terugtocht uit Rusland, dat hij in kleine kring voorgelezen had.⁴³ Adriaan Loosjes kreeg voor zijn lange gedicht uit 1812, *De laatste zeetogt van den Admiraal de Ruyter* pas een drukvergunning nadat hij tientallen passages veranderd had. Een herdruk van zijn roman *De geschiedenis van Maurits Lijnslager* uit 1808 werd verboden. 'De Hollandsche gevoelens, door dit geheel werk, schoon zonder eenige partijdigheid, verspreid, waren daartoe genoegzaam' meende Loosjes. Naar aanleiding van het verbod schreef hij het volgende gedicht, dat hij wijselijk voor zich hield tot na de bevrijding:

Geheel verpletterd door de Fransche Dwinglandij,
Die zelfs den kleinsten zucht van 't Hollandsch hart wil smoren,
Wordt *Maurits*' herdruk door 't geweld ontzegd aan mij;
Zóó ver ging Vrijheid op Bataafschen grond verloren!
Maar als eens 't Fransch geweld van Hollands erf verdwijn',
Dan zal geen herdruk meer van *Maurits* noodig zijn;
Van den uitheemschen smaak tot in den grond genezen,
Zal elk *zijn levend beeld*, zal elk een MAURITS wezen.⁴⁴

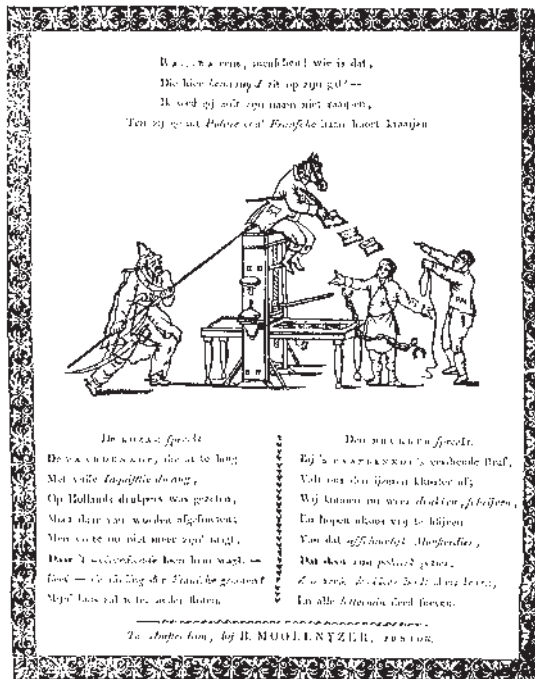
De autoriteiten waren zich er terdege van bewust dat schrijvers geregeld het verleden gebruikten om het heden te bekritisieren. Opstandige en ondernemende helden uit de historie dienden als voorbeeld voor daadkracht in het heden, en tevens moesten de verwijzingen naar het roemrijke verleden de moed erin houden.⁴⁵ Maar niet alleen geschriften met een politieke lading werden verboden. Ook erotische werken konden de uitgever in het gevang brengen, zoals de Amsterdamse uitgever Moolenijzer ondervond toen hij een herdruk van een boek met gedichten van de bekende libertijnse schrijver Pieter Boddaert had gemaakt.⁴⁶

Koning Willem I

In november 1813 landde de oudste zoon van stadhouder Willem V op het strand van Scheveningen. Napoleon was gevallen bij Leipzig, en prins Willem werd juichend binnengehaald. Er kwam een nieuwe grondwet, die na de vereniging van Nederland en België op het Wener Congres gaat gelden voor Noord- en Zuid-Nederland. Al op 24 januari 1814, nog voordat de nieuwe grondwet gestalte kreeg en nog voor zijn kroning tot koning Willem I, had Willem al een besluit genomen over de boekhandel, dat hij publiceerde in het Staatsblad. Hierin verklaarde hij dat de wetten en reglementen van het Frans bestuur zeer nadelig waren voor

de boekhandel en ‘eene strekking hadden om de vrijheid der drukpers volkomen te onderdrukken, den voortgang van de verlichting te beletten, en alles te onderwerpen aan eene willekeurige censuur, te eenemale strijdig met de liberale denkwijze waarop elk regtgeaard Nederlander den hoogsten prijs stelt, en die steeds het Gouvernement dezer Landen heeft gekenschetst’.⁴⁷ De Franse wetten werden afgeschaft, de inspecteurs werden ontslagen, de belastingen die geheven werden voor de Generale Directie van de Boekhandel verdwenen.

Drukwerk zonder de naam van de auteur of drukker kon echter nog steeds vervolgd worden.⁴⁸ In de grondwet van 1814 stonden nog geen bepalingen over de vrijheid van drukpers, maar een jaar later verscheen als artikel 227 de bepaling die in andere bewoordingen nog steeds van kracht is: ‘Het is aan elk veroordeeld om zijne gedachten en gevoelens door de drukpers [...] te openbaren, zonder eenig voorafgaand verlot daartoe nodig te hebben, blijvende nochtans elk voor hetgeen hij schrijft, drukt, uitgeeft en verspreidt, verantwoordelijk aan de maatschappij of bijzondere personen, voor zooverre deze rechten mochten zijn beleedigd’.⁴⁹ Ofschoon Willem I herhaaldelijk verzoeken kreeg om die vrijheid van drukpers opnieuw onder de loep te nemen, is de bepaling tot heden geldig gebleven, met als enige onderbreking de tijd van de Duitse overheersing.

Anonieme spotprent op het einde van de Franse perscensuur.

Lisa Kuitert

CENSUUR IN NEDERLANDS-INDIË IN DE NEGENTIENDE EEUW. KRANTEN, BOEKEN EN HET DRUKPERSREGLEMENT

De trouwe lezers van het *Algemeen dagblad van Nederlandsch Indië* zullen zich wel even achter de oren hebben gekrabd, toen ze op 27 november 1885 de krant opensloegen. Zeker als ze koningsgezind waren. Want in die krant stonden enkele krasse passages over het koningshuis. Een zekere Fantasio schreef dat koning Willem III door menigeen voor een ‘afgeleefd man’, een ‘in de pijp gebrande nachtkaars’ werd aangezien en dat zijn echtgenote, koningin Emma, toch feitelijk niet veel meer dan ‘een berooide jonge vrouw’, ja ‘eene keulsche pottenmeid’ was.¹ In Batavia werd direct na verschijning de hoofdredacteur van de krant, Joost l’Ange Huet, op het matje geroepen. Hij moest zich tegenover de rechtbank verantwoorden voor het plaatsen van deze belediging van het koninklijk huis. Met zijn arrestatie sloeg de ironie van het lot toe.

Verrassend was zijn arrestatie niet. Want juridische stappen werden in Nederlands-Indië wel vaker genomen als het om de pers ging. Vanaf 1857 ging de kolonie gebukt onder het zogeheten drukpersreglement.² Dit reglement was bedoeld om voor de drukkers en uitgevers duidelijkheid te scheppen. Vóór 1857 waren er namelijk voor Nederlands-Indië helemaal geen regels ten aanzien van de drukpers opgesteld. Dat wil niet zeggen dat alles zo maar mocht. In de vroege VOC-tijd was maar één drukpers toegestaan, en dat was die van de VOC zelf, de latere Landsdrukkerij. In die tijd werden zelfs brieven gecontroleerd en gecensureerd. De arm van de wet was lang. In 1673 liet het gezag een plakkaat maken waarop 200 rijksdaalders werd uitgelooft aan degene die wist wie het ‘sckandaleus briefje’ had gemaakt, dat was gericht aan de gouverneur-generaal, en gevonden ‘in het aalmos sackie, tussen twee vierstuiverpenningen met wasch tesamen geplackt’.³

Het probleem was dat de Nederlandse wetten golden voor ‘al de genen die dit Koninkrijk bewonen’, maar niet voor de kolonie. Voor de kolonie was een apart ‘regeringsreglement’ opgesteld, dat alleen daar van kracht was. De auteurswet uit 1817 gold dus ook alleen voor Nederland; artikel 6-a vereiste ‘Dat het Werk gedrukt zij op eene Nederlandsche Drukkerij’.⁴ Uitgevers klaagden steen en been over deze beperking, onder meer omdat door deze mazen in de wet het ongeoorloofd nadrukken van een boek in Indië een reëel gevaar was. Pas in de herziene auteurswet van 1881 was artikel 28 toegevoegd: ‘Deze wet is ook verbindend voor Nederlandsch Indië.’⁵

De uitsluiting van Indië in de vroegere wetten maakte het de lokale overheid mogelijk naar eigen goeddunken regelgeving in te voeren. De uitgave van welk

geschrift dan ook kon slechts met officiële toestemming gebeuren, was bepaald. Zo mocht het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, dat in 1838 door W.R. van Hoëvell was opgezet, geen staatkundige onderwerpen behandelen. Andere kranten kregen opgelegd dat ze uitsluitend de officiële berichten mochten overnemen uit de *Javasche Courant*, die sinds 1828 als ‘gouvernementsblad’ gold.⁶ Dit soort ad-hocbepalingen werd opgeheven door het drukpersreglement, dat voor alle bladen gold. Een positief effect was dat er nu meer bladen konden worden opgericht, zonder al te veel bepalingen over de inhoud vóóraf. Er kwamen inderdaad tientallen bladen bij. Waren er vóór de invoering van het drukpersreglement amper een zestal kranten, in 1870 waren dat er twaalf, en dit aantal was in 1899 gegroeid tot 57 kranten.⁷ De kranten veranderden ook inhoudelijk: van advertentieblaadjes tot podia voor kritisch-liberale geesten. Veel bladen was overigens maar een kort bestaan beschoren. Een nadelig effect was dat het reglement de persvrijheid ernstig beknotte.

Over die nadelige gevolgen van het drukpersreglement is al veel geschreven, maar daarbij is steevast de periodieke pers – kranten, tijdschriften – als uitgangspunt genomen.⁸ De pers lijkt inderdaad de meeste klappen te hebben geïncasseerd, maar toch rijst de vraag hoe het met de boeken zat. Daarop was de wet immers ook van toepassing. In tegenstelling tot de persgeschiedenis is de boekenmarkt in Nederlands-Indië in de negentiende eeuw vrijwel niet afzonderlijk bestudeerd. Boekhistorici hebben het onderwerp nog niet opgepikt.⁹ Wel zijn hier en daar losse gegevens terug te vinden, die in deze bijdrage bij elkaar zijn gezet. Daar kon bovendien nieuwe informatie aan worden toegevoegd, omdat het nu mogelijk is bestanden, zoals de parlementaire redevoeringen en diverse nieuwsbladen, digitaal te doorzoeken. De censuur in Nederlands-Indië zal hier dan ook niet alleen bestudeerd worden voor zover het de pers betrof, maar ook ten aanzien van boeken.

Een lokale boekenmarkt bestond in Nederlands-Indië wel degelijk.¹⁰ Er waren in 1883 op Java 17 boekhandelaren, op Celebes één en op Sumatra twee, dus twintig in totaal.¹¹ Tien jaar later was dat aantal toegenomen tot dertig.¹² Onder boekhandelaren dient men uitgevers-drukkers-boekverkopers te verstaan, een combinatie die in de negentiende eeuw gebruikelijk was. De meeste boeken werden te midden van allerlei andere spullen verkocht in zogeheten ‘toko-boekoe’s’.¹³ Behalve in de boekwinkel kon men ook aan boeken komen bij de vele veilingen die georganiseerd werden als iemand overleden was of terugkeerde naar het moederland. Dan werden op zo’n veiling de boeken verkocht. Daarnaast waren er leesgezelschappen en leesbibliotheken.

Nieuwe boeken werden voor een belangrijk deel geïmporteerd uit Nederland. De boekhandel kon vanaf 1850 profiteren van een gunstige portoregeling voor drukwerk, zodat import goedkoper werd.¹⁴ Daar werd vermoedelijk gretig op ingesprongen. Het onderstaande overzicht geeft inzage in de hoeveelheid boeken die vanuit Nederland geïmporteerd werd.

De drukkerij annex boekwinkel van G. Kolff te Batavia.

*Export boeken vanuit Nederland.*¹⁵

1860

Nederlands-Indië	45.693 kilo
Zuid-Afrika	26.145 kilo
België	20.915 kilo

1880

Nederlands-Indië	114.233 kilo
Zuid-Afrika	65.363 kilo
België	97.302 kilo

Als we een gemiddelde nemen van 250 gram per boek, dan ging het in 1880 dus om ongeveer een half miljoen boeken!

Het aantal boeken dat in Nederlands-Indië zelf gepubliceerd werd, is bij benadering vast te stellen met behulp van de bibliografie van Van der Chijs uit 1875. Deze omvat 3403 titels, die tot dat jaar in de kolonie verschenen waren, maar volgens de samensteller is de lijst niet volledig. Gerekend vanaf het jaar 1668, toen Hendrick Brandt zich als eerste VOC-drukker in de kolonie vestigde, is 3403 natuurlijk niet veel, maar volgens Van der Chijs zat er wel een duidelijke groei in de meest recente jaren.¹⁶ Volgens zijn bibliografie kwamen er de laatste decennia zo'n tien à vijftien titels per jaar bij. Overigens ging het daarbij niet om omvangrijke uitgaven: verslagen en preken, handleidingen, schoolboekjes, soms een vertelling of populair-wetenschappelijk werk vormen de hoofdmoot.

Er werd ook nogal wat ter plaatse gedrukt voor de zendelingen, veelal in een inheemse taal, zoals *Kontji jang terbilang met bijvoeging eener Maleische vertaling der 'Geschiedenis van het zalig afsterven van Wensi, den neger'*, dat in 2000 exemplaren bij W. Bruining verscheen.

Toch was er volgens contemporaine zegslieden geen gunstig leesklimaat. Dat had letterlijk met het klimaat te maken, dat te vochtig was voor papier, te veel ongedierte met zich mee bracht, en de mensen te sloom maakte. Bovendien verhuisden de Europeanen geregeld en dan vormde een omvangrijke bibliotheek alleen maar een hindernis.¹⁷ Het drukpersreglement maakte het 'leesklimaat' er niet beter op.

Het drukpersreglement

Het drukpersreglement kende 35 bepalingen en hield preventieve en represieve censuur in. Een beginnende drukker, uitgever of handelaar in drukwerken moest een borg betalen, een bedrag dat kon variëren van 200 tot maar liefst 5000 gulden en dat door het 'plaatselijk bestuur' werd vastgesteld. Hoeveel borg een firma betaalde, was niet afhankelijk van de grootte van het bedrijf, maar van de reputatie van de drukker. Zo moest E. Fuhri, drukker van de uitgesproken liberale krant *De Oostpost* 2000 gulden betalen, terwijl enkele veel grotere firma's met 400 gulden klaar waren. *De Gids* meende dat een resident over Fuhri geklaagd zou hebben.¹⁸ Bovendien gaf Fuhri in *De Oostpost* als feuilleton Harriet Beecher Stowes *De negerhut van oom Tom*, wat in een gebied waar slavernij nog gewoon voorkwam toch enigszins verontrustend moet zijn geweest. De borgsom was bedoeld om eventuele boetes van te kunnen betalen. Een nieuwbakken ondernemer mocht pas een maand na zich te hebben aangemeld van start gaan met zijn nering, tenzij natuurlijk de gouverneur-generaal had beslist dat hij zijn beroep helemaal niet mocht uitoefenen. Want dat kwam ook voor. Voordat een drukwerk in de handel werd gebracht moesten drie exemplaren worden ingeleverd bij het gouvernement. Het moest dus als het ware 'gekeurd' worden.

Aanvankelijk was het de bedoeling dat niet alleen de in Nederlands-Indië gedrukte en uitgegeven werken onder deze censuur zouden vallen, maar ook het drukwerk dat vanuit Nederland werd ingevoerd. Daarmee zou, zoals we al zagen, een groot deel van de beschikbare lectuur getroffen worden. Een advertentie in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* laat zien dat een specifiek type lectuur in trek was in de kolonie: '[...] romans vinden slechts hunnen plaats als uitstekende of geruchtmakende namen op de titels voorkomen.'¹⁹ Deze veronderstelde smaak voor 'geruchtmakende' boeken en auteurs zal in de ogen van de Nederlands-Indische bestuurders niet echt aanbevelenswaardig zijn geweest. Toch werd de importbepaling in het drukpersreglement geschrapt, om praktische redenen:

En hoe zou men den invoer van in Nederland gedrukte stukken kunnen weren? Denk eens aan al de belemmeringen, waaraan handel en verkeer zouden zijn blootgesteld! Aan al de balen, kisten en koffers, die doorsnuffeld zouden dienen te worden om te zien of er ook een *Handelsblad*, een *N. Rotterd. Courant*, een *Indiër* of een *Tijdschrift voor Ned. Indië* in verborgen lag!²⁰

Bovendien bestond het gevaar dat men dan maar de Engelse kranten ging lezen, die ook in Nederlands-Indië verkrijgbaar waren en waarvoor deze bepaling uit de aard der zaak niet kon gelden. Dan was men nog verder van huis! De Engelse kranten hadden de reputatie nog veel liberaler te zijn dan de Indische. Import mocht daarom zonder controle vooraf op de markt worden gebracht. Van oorsprong Nederlandse kranten brachten zogenaamde ‘mail-edities’ uit, speciaal bestemd voor de kolonie.²¹ De overbodige berichten, zoals scheepstijdingen enzovoorts, waren dan geschrapt om op de frankeerkosten te bezuinigen. De informatievoorziening verbeterde sterk toen in 1869 het Suezkanaal werd geopend, vanaf dat jaar bedroeg de reistijd naar Europa nog maar zes weken, in plaats van de drie maanden voordien.²²

Het kwam er in de praktijk op neer dat er gecensureerd én ongecensureerd drukwerk beschikbaar was in de kolonie. Journalisten klaagden over rechtsongelijkheid: Europese collega’s mochten dingen schrijven waarvoor men in Indië achter de tralies ging.²³ Maar die vrijheid was betrekkelijk, want artikel 11 van het drukpersreglement luidde als volgt:

Ieder is verantwoordelijk voor hetgeen hij schrijft, drukt, uitgeeft, verkooft of verspreidt, waar het drukwerk ook het licht heeft gezien. De verkooper, uitgever en verspreider zijn verantwoordelijk, zolang zij den drukker niet aanwijzen. De drukker is verantwoordelijk zolang hij den schrijver niet aanwijst. De aanwijzing van een persoon, hetzij als schrijver, hetzij als drukker, die niet aan de regtsmagt van de regterlijke collegiën in *Nederlandsch-Indië* is onderworpen, is onvoldoende om de verantwoordelijkheid van den aanwijzer op te heffen.²⁴

Als de auteur niet bekend was, kon dus ook het alleen maar ‘verkopen’ bestraft worden, ja, zelfs het kosteloos verspreiden, bijvoorbeeld door middel van een leesgezelschap. Geen wonder dat veel lezers hun boeken vergaarden met hulp van familie en vrienden in Nederland, die boeken opstuurden naar Indië. In *De Gids* werd over de controle op verspreiding gesmaald:

Ook hier heeft de Indische wetgever weder zijne modellen voorbijgestreefd, daar hij niet alleen den boekhandel en de colportage, maar ook het bloote uitleenen van boeken belemmert. Nog één stapje verder, en het bezitten of lezen van een verboden boek of blad wordt misdadig; wij staan dan geheel op de hoogte van de inquisitie!²⁵

Als drukker moest je op je tellen blijven passen, zelfs als de auteur zich wél bekendgemaakt had. Dat bewees een geval uit 1873. Toen had auteur G.F. Fritz in de *Soerabaja Courant* een stuk geplaatst waarin hij twee ambtenaren beledigde. De resident van Soerabaja had bezwaar gemaakt, schrijver Fritz kreeg een boete opgelegd van fl. 200,- maar kon die niet betalen. Daarop ging de overheid de boete verhalen op de drukker van de krant, de firma Chs. Kocken en Co.²⁶ Het reglement stelde immers dat als de schrijver niet binnen twee weken zou betalen, de overheid voor de boete de borgsom van (in dit geval) de drukker kon aanspreken.

Lokale kranten en tijdschriften, die uit de aard der zaak in korte tijd geschreven, gezet en gedrukt werden, moesten twee uur voor verschijnen aan de plaatselijke overheid worden afgegeven, ‘tot beteugeling der pers.’ Daar moest ook de belasting, het zogeheten ‘zegelrecht’ worden betaald.²⁷ De regels werden meestal niet al te strikt nageleefd, maar in 1877 werd wel huiszoeking gedaan bij twee Nederlands-Indische firma’s, omdat op door hen verspreid drukwerk de naam van de uitgever niet vermeld stond.²⁸ Als een zwaard van Damocles hing de beschuldigde drukker, verkoper of uitgever in zo’n geval boven het hoofd dat zijn zaak gesloten zou kunnen worden (artikel 31). Dat maakte de handelaren willig genoeg om hun drukwerk dan maar vooraf te laten ‘keuren’.

Het drukpersreglement schreef voor dat als er in een krant of tijdschrift iemand bekritiseerd werd, het blad de bekritiseerde kosteloos de gelegenheid moest geven zich in een volgend nummer te verweren. Straffen op drukwerk waarin het gezag werd bespot of de koning werd beledigd konden oplopen tot enkele jaren gevangenisstraf. Kwam het vaak tot een veroordeling? Als we het willekeurige jaar 1870 bekijken, dan vonden er in totaal achttien vervolgingen plaats op basis van een vergrijp tegen het drukpersreglement. Van die achttien zaken waren er aan het eind van het jaar nog zeven hangende, vier waren geëindigd met een veroordeling, één met vrijspraak, en zes zonder veroordeling van de lijst afgevoerd.²⁹ Een aantal jaren later, in 1884, waren er beduidend minder overtredingen. Volgens het Koloniaal Verslag over dat jaar waren vier personen gedagvaard vanwege een drukpersdelict, van wie er een was vrijgesproken.³⁰ Verbanning uit de kolonie, zoals J.J. Nosse overkwam, gebeurde volgens het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* maar zelden.³¹

Al met al kwamen de regels erop neer dat de pers, ja, de gehele boekenbranche, zich gekneveld voelde. Zeker in vergelijking met het moederland, waar sinds 1815 ‘vrijheid van drukpers’ als een ‘volksrecht’ gold, wat nog eens werd bevestigd in de grondwet van 1848. Niet dat daarmee ieder een vrijbrief had om maar lukraak smadelijke teksten te doen drukken. Zo kon bijvoorbeeld belediging van het koningshuis met maximaal een jaar gevangenisstraf worden bestraft. Het was niet de drukker of uitgever, maar de auteur die verantwoordelijk gehouden werd.

Kritiek

Het drukpersreglement kwam direct onder vuur te liggen. De ‘boekhandelaren, drukkers en uitgevers te Batavia’ stuurden een adres aan de koning met hun bezwaren. Ze waren gekrenkt door het wantrouwen dat uit het reglement sprak, en wezen de koning erop ‘dat de intellectueele ontwikkeling en welvaart van Uw volk steeds een onderwerp van Uwer Majesteits bestendige en oplettende deelneming uitmaakt’.³² De handelaren maakten zich zorgen over de vereiste borgsom, over de verantwoordelijkheid van de drukker en uitgever voor een misstap van een schrijver, en ook voor de eis dat ieder tijdschriftartikel van de naam van de auteur voorzien moest zijn. Dit omdat zij meenden dat:

de schrijvers, door een uitgebreiden maatschappelijken werkring, zich meestal verstoken zien van den genoegzamen tijd, om de resultaten van hunnen geestesarbeid stelselmatig in afgeslotene en op zich zelf staande drukwerken wereldkundig te maken, en alzoo bij voorkeur hunne pen leenen aan de periodieke pers, terwijl de zucht en de behoefte aan anonimiteit in Indië nog meer dan elders gevoeld wordt, daar de schrijvers, door den betrekkelijk kleinen maatschappelijken kring, zich te minder aan de openbare censuur wenschen prijs te geven.

Uit privacyoverwegingen wilden de inwoners van de kolonie dus liever hun pennenvruchten anoniem de wereld in zenden, althans dat meenden de boekhandelaren in Nederlands-Indië. En de bepaling dat men zich kosteloos in een volgend nummer moest kunnen verweren tegen smaad of aantijgingen, zou lichtgeraakte zielen veel te gemakkelijk vrij spel geven.

Ook de boekhandelaren in Nederland waren ontevreden en wezen op het gevaar van ‘de afsnijding van de gemeenschap des geestes tusschen het Moederland en de Koloniën’.³³ Liberale geesten bekritiseerden het reglement, onder meer in *De Gids* waar men opmerkte:

Ware het doel, om het gebruik der drukpers, met uitzondering van die voor het Gouvernement zelf, te weren, dan ware het op de zekerste wijze bereikt. Men gaat toch niet naar Indië om martelaar te zijn; men kiest er geen beroep, dat elken dag, bij iedere daad van verkoop, commissiegeving of verhuring, aan vexatiën en vervolgingen blootstelt.³⁴

Ook wees *De Gids* erop dat er in alle voorafgaande jaren niemand voor een misdrijf door de drukpers gepleegd, was veroordeeld, zodat de noodzaak voor zo’n strenge wet ontbrak. Over het reglement werd gedurende zes dagen in het parlement gedebatteerd. De liberaal W.R. van Hoëvell wees er bij die gelegenheid op dat het reglement verdacht veel weg had van het plakkaat van de gevreesde hertog van Alva ‘op het stuk der printerijen’ van 19 Mei 1570. ‘Les beaux esprits se rencontrent,’ zei Van Hoëvell.³⁵

Ondanks de bezwaren, en de toezegging het reglement te herzien, gebeurde er niets. De kritiek op het reglement die eerst in het algemeen gesteld was, verschoof gaandeweg naar de willekeurige uitvoering van de regels. Of een persdelict vervolgd werd, had vooral te maken met welke gouverneur-generaal er aan het bewind was.³⁶ Veel kennis over de pers en de journalistiek hadden de bewindslieden niet.

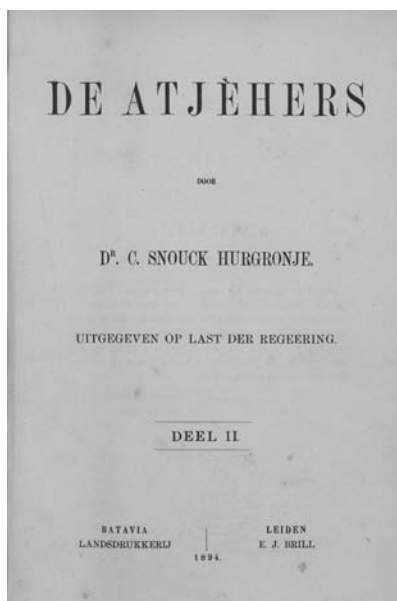
De overheid wist zich in het jaar 1868 te verzekeren van de diensten van C. Busken Huet. De vermaarde journalist wilde zijn geluk in Nederlands-Indië beproeven maar kon de overtocht voor hem en zijn gezin niet betalen. Daarop zegde de conservatieve regering in Nederland toe de reiskosten te vergoeden, mits Busken Huet als taak op zich zou nemen de drukpers in de kolonie enigszins in de gaten te houden. Busken Huet zegde toe, in het vertrouwen dat de afspraak binnenskamers zou blijven. Maar kort na zijn vertrek moest het conservatieve kabinet plaatsmaken voor een liberaal, en dat bracht de geheime afspraak in de openbaarheid.³⁷

Boeken

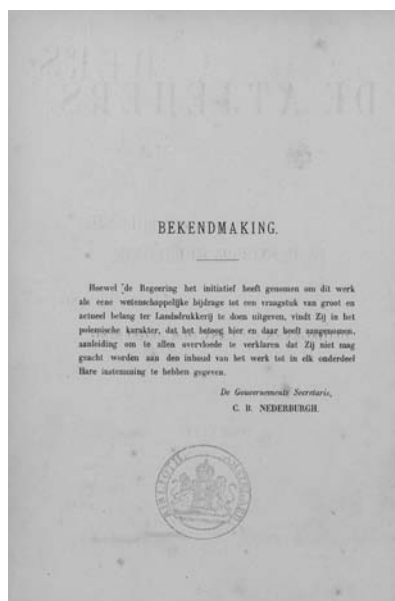
Uit de genoemde voorbeelden, en uit het werk van G. Termorshuizen die onderzoek gedaan heeft naar de pers in Nederlands-Indië, blijkt dat de problemen zich vooral voordeden in tijdschriften en kranten. Daar werd door de censor kennelijk streng op gelet, ook al waren de oplages maar klein: 300 à 500 abonnees was heel gewoon. De veelgelezen krant de *Java-bode* had een oplage van niet meer dan 1500 exemplaren.³⁸ *De Locomotief* was een van de grootste, met 2500 abonnees in 1879.³⁹

Dat naast kranten en tijdschriften ook boeken een gevaar in zich konden bergen wist men al in de achttiende eeuw. De gouvernementsdrukker moest toen extra opletten bij het drukken van veilingcatalogi, 'of daarin boeken werden opgegeven, die wegens hunnen ergerlijken inhoud verboden waren. Hij moest die door beulshanden doen verbranden'.⁴⁰ Een van de eerste in beslag genomen negentiende-eeuwse boeken zou dit stichtelijk werkje zijn geweest: *Werpt uwe zorgen op den Heer*. Volgens *De Gids* gebeurde dit omdat de ambtenarij volstrekt willekeurig tewerk ging en in dit geval waarschijnlijk had gedacht dat die zorgen wel eens politieke zorgen konden zijn, en met 'den Heer' de koning of de gouverneur-generaal bedoeld kon zijn.⁴¹ De premieboeken die E. Fuhri liet maken van zijn feuilleton *De negerhut van oom Tom* werden in elk geval niet in beslag genomen.

Ook *Max Havelaar* van Multatuli ondervond geen weerstand, terwijl het boek toch, volgens Jacob van Lennep, 'tot opstand in koffyhuizen en toko's' zou kunnen leiden. Multatuli klaagde er wel over dat het boek in Nederlands-Indië nauwelijks verspreid werd door de uitgever van de eerste druk in 1860.⁴²

Titelpagina van het tweede deel van C. Snouck Hurgronjes omstreden boek *De Atjèhers* (1894).

Verklaring van de Gouvernements Secretaris in het tweede deel.

Een opvallende kwestie speelde zich af rondom *De Atjèhers*, een studie van Ch. Snouck Hurgronje naar de problemen in de opstandige provincie Atjeh en de leefwijze van haar bewoners. Snouck Hurgronje had eerder met zijn studie over Mekka naam gemaakt als islamoloog. Hij had zich daar als moslim onder de moslims begeven en zodoende als een soort negentiende-eeuwse Günther Wallraff veel informatie over deze bevolkingsgroep verkregen. In 1891-1892 verbleef hij in Atjeh. Ook daar had hij dankzij een schijnhuwelijk met een inheemse – bij wie hij overigens enkele kinderen verwekte – het vertrouwen van de plaatselijke bevolking gewonnen. Hij sprak bovendien enkele inheemse talen. Snouck Hurgronje had zijn boek *De Atjèhers* ‘op last der regering’ geschreven, het boek verscheen bij zowel de Landsdrukkerij in Batavia als E.J. Brill te Leiden. Maar in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* stond op 15 mei 1894 verrassend genoeg een bericht dat de uitgave van dit tweedelige werk gestaakt zou worden. Er was op de verschijning van deel 1 kritisch gereageerd door onder anderen C.A. van Kesteren, hoofdredacteur van de in Nederland uitgegeven *De Indische Gids*.⁴³ Kritiekpunten waren dat Snouck de Nederlandse overheid te veel de schuld gaf van het fiasco in Atjeh, en ook dat hij de plaatselijke sultan als een verachtelijk sujet zou afschilderen, waarmee de verhoudingen nog meer onder druk zouden komen te staan. Daarop werd de verkoop van *De Atjèhers* in de kolonie gestaakt. Het mocht pas weer in de handel komen nadat de secretaris van de gouverneur-generaal een bericht had laten drukken dat voorin in het boek werd afgedrukt:

Hoewel de Regeering het initiatief heeft genomen om dit werk als eene wetenschappelijke bijdrage tot een vraagstuk van groot en actueel belang ter Landsdrukkerij te doen uitgeven, vindt Zij in het polemische karakter, dat het betoog hier en daar heeft aangenomen, aanleiding om te allen overvloed te verklaren dat Zij niet mag geacht worden aan den inhoud van het werk tot in elk onderdeel Hare instemming te hebben gegeven.⁴⁴

Daarmee liep de zaak met een sisser af. Op grond van de berichten in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* moet geconstateerd worden dat boeken minder te duchten hadden van het drukpersreglement. Kranten en tijdschriften werden beter in de gaten gehouden.

'Inlanders'

Waarom was men juist in Nederlands-Indië zo streng ten aanzien van de drukpers? De reden voor zo'n strikt beleid ligt voor de hand. De wijze waarop de kolonie bestuurd werd, stond immers aan veel kritiek bloot. Vooral het cultuurstelsel kende de nodige tegenstanders. Dit was het systeem dat in 1830 in Nederlands-Indië was ingevoerd en dat beoogde de kolonie zo winstgevend mogelijk voor het moederland te exploiteren. Het kwam hierop neer dat de inheemse bevolking 20% van haar akkers moest bebouwen met producten die op de Europese markt konden worden verkocht en soms ook andere arbeid voor de Europeanen moest verrichten. We kennen het cultuurstelsel natuurlijk van Multatuli's *Max Havelaar*, uit 1860, dat wel als een aanklacht tegen deze vorm van uitbuiting is gezien:

Er is in den laatsten tijd eene zekere rilling door het land gegaan, veroorzaakt door een boek. 't Is hier de plaats niet, om het te beoordeelen; ik laat het in zijne waarde. Maar ik mag wijzen op het feit, dat door dit boek groote ongerustheid, ja ik durf zeggen verontwaardiging, in veler gemoed in dit land is ontstaan,

zo werd in het parlement opgemerkt door W.R. van Hoëvell.⁴⁵ Multatuli's boek was in Nederland uitgegeven, niet in Nederlands-Indië. Dat ook het gezag in Nederlands-Indië bang was voor de spreekwoordelijke lont in het kruitvat was niet zo vreemd. Tenslotte waren de verhoudingen op zijn zachtst gezegd scheef. Tegenover 80.000 Europeanen stonden in 1880 maar liefst 28.000.000 inheemsen. Als die zich zouden roeren viel de kolonie niet meer te besturen en dan kon drukwerk gevaarlijk worden. Er hadden zich al opstandjes voorgedaan, bijvoorbeeld in 1844 in Padang waarbij de bevolking door 'schrifturen' in het Maleis was opgezweept.⁴⁶

Toen er in de Tweede Kamer in 1857 over het drukpersreglement werd vergaderd, werd openlijk toegegeven dat het reglement vooral moest dienen de in-

landse bevolking, de zogeheten ‘inlanders’, rustig te houden. Het is goed daarbij te bedenken dat de Nederlandse politiek er destijds *niet* op uit was de inlanders zich verder te laten ontwikkelen. Er was nog geen volksonderwijs in de Nederlandse taal, onder meer vanwege de gedachte dat opruiende geschriften uit het moederland dan ook geen vat op hen zouden hebben.⁴⁷ Deze taalpolitiek was op zichzelf al een vorm van censuur – tegenover de inlanders. Maar hoewel die taalpolitiek voor de boekhandelaren een nadelig effect moet hebben gehad – de markt had immers zo oneindig veel groter kunnen zijn als de inlandse bevolking ook Nederlands had kunnen lezen, of überhaupt geletterd was – zijn daarover geen klaagzangen terug te vinden. Het boekenvak lijkt de taalpolitiek niet ter discussie te hebben gesteld.

Er werden overigens wel controversiële pamfletten in *inheemse* talen verspreid. Zo vermeldt het verslag van de Tweede Kamer een zendeling, die onder de Javaanse bevolking ‘traktaatjes’ in het Javaans had verspreid, waarin de inheemse islamitische godsdienst bespot werd, en de aanhangers daarvan bedreigd werden met hel en verdoemenis.⁴⁸ Op grond van het doel van het drukpersreglement zou je verwachten dat er extra goed gelet werd op publicaties in inheemse talen. Maar dat was niet zo. Merkwaardigerwijs maakte het drukpersreglement geen onderscheid met betrekking tot de taal waarin het in Nederlands-Indië vervaardigde drukwerk was verschenen. Of het nu oorspronkelijk Nederlands was, of Chinees of Maleis, het werd kennelijk allemaal even ‘gevaarlijk’ geacht, alleen kon slechts een hoogst enkele ambtenaar een van de vele inheemse talen lezen. ‘Men verliese niet uit het oog, dat de kennis van onderscheidene der bedoelde talen bij de ambtenaren, met het toezigt belast, hoogst onvolkomen is en bijna mag geacht worden geheel te ontbreken’, zo stelden de parlementariërs bezorgd vast.⁴⁹ In 1869 deed zich een lastig geval voor toen de resident van Soerakarta zich klaagde over een artikel in het Javaanse nieuwsblad *Djoeroe Martani*. De rechtbank kon het artikel niet lezen en verklaarde zich, tot ongenoegen van de resident, ‘onbevoegd’, omdat het stuk ‘niet te harer kennisneming stond’.⁵⁰

Bramartani was de titel van het eerste Javaanse blad, de eerste krant in het Maleis heette *Soerat kabar Bahasa Melaijoe*, door E. Fuhri uitgegeven in 1856. In 1867 telde de kolonie in elk geval vier bladen in een ‘inlandsche taal’.⁵¹ In 1883 waren dat er al acht.⁵² W.R. van Hoëvell stelde het volgende vast:

Men hoeft slechts aandachtig de stukjes door Mas en Radens in de *Slompret Malajoe* (Maleische trompet) te lezen, om tot de overtuiging te komen dat bij de inlanders de lust tot openbare critiek wakker is.[...] Voor ieder die menschenkennis heeft, zal er niets verwonderlijks in zijn, dat ook de inlanders, wanneer eenmaal het gebruik maken van de drukpers hun zoo gemeenzaam zal zijn geworden als het eten van nassi en dendeng, evenals de blanke en beschaafde Hollanders, niet altijd de juiste maat bij dat gebruik zullen houden.⁵³

Er kwamen ook inheemse drukkers op. Het was bekend dat de in Nederlands-Indië woonachtige Chinezen voor ‘privé-gebruik’ een drukpersje in huis hadden, en omdat zij zich niet als drukker lieten registreren wisten de Nederlandse gezagsdragers absoluut niet wat er op die ‘druk-toestellen’ werd gedrukt.⁵⁴ In 1886 nam de Chinese handelaar Baba Tjoa Tjoan Lok de drukpers van de Nederlandse firma Gebr. Grimberg & Co, een van de grootste drukkersbedrijven op Java, over. De door die firma uitgegeven *Bintang Timor* ging ook in Chinese handen over.⁵⁵

Ook al leerden de ‘inlanders’ geen Nederlands op de scholen, toch kleefden aan Nederlands drukwerk risico’s. De minister van Koloniën zei: ‘Ik geloof niet, dat de inlanders onbekend zijn met onze drukwerken. De groote massa misschien; maar de hoofden en de inlandsche vorsten zeker niet.’ En als voorbeeld gold daarbij een anekdote uit 1845, toen de inlandse hoofden van Soerakarta hoogst beledigd waren door een van Goethe afkomstig motto bij een artikel over een inlandse plechtigheid in het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*.⁵⁶ Het motto ging over ‘Geputzte Affen’, en verwees naar een boerenkermis waar verklede apen rondsprongen. De inlandse vorsten hadden via via van deze tekst kennisgenomen, en begrepen dat zij er als ‘aap’ in werden bespot. De tekst was voor hen vertaald, immers: ‘Voor het bezorgen van bloemlezingen vindt men overal op Java gediensstige handlangers.’⁵⁷ Het gevolg was dat met kunst- en vliegwerk de inlandse vorsten gerustgesteld moesten worden, en een zeker wantrouwen desondanks bleef bestaan.

Het einde van het drukpersreglement

Het drukpersreglement werd nu eens streng dan weer minder streng toegepast. De laatste twee decennia was er sprake van meer onrust in de kolonie – onder andere in Atjeh – en trad de koloniale overheid strenger op.⁵⁸ Schrijver P.A. Daum kreeg vanwege een stuk in *Het Indisch Vaderland* van 23 september 1885 één jaar gevangenisstraf, later teruggebracht tot één maand, omdat hij het bestuur van de kolonie beledigd had. De drukkerij van die krant, de vermaarde firma Van Dorp & Co., werd op last van het gouvernement gesloten. Dat laatste was onterecht – de schrijver immers was bekend en al opgepakt –, maar toch bleef de drukkerij enkele weken dicht.⁵⁹

In datzelfde jaar 1885 speelde ook de zaak rondom de beledigingen aan het adres van het koningshuis, door Fantasio. Hoe liep het af met deze zaak? Achter het pseudoniem Fantasio ging niemand minder dan C. Busken Huet schuil, de oom van l’Ange Huet, en jarenlang de ‘geheime’ overheidsspion onder de journalisten in de kolonie. Busken Huet had zijn neef de baan van hoofdredacteur van het *Algemeen dagblad van Nederlandsch Indië* bezorgd, de krant die hij zelf in Nederlands-Indië had opgezet. Maar Huet was alweer terug naar Europa, in dat jaar 1885. Uit ergernis over de geest die door Nederland waarde en het ver-

val van het koningshuis schreef hij zijn snerpande stuk in zijn eigen tijdschrift, onder de schuilnaam Fantasio. Hij zat veilig in Parijs op dat moment. Maar zijn neef in Nederlands-Indië kreeg met het bevoegd gezag te maken. L'Ange Huet werd tot drie maanden cel veroordeeld.⁶⁰ Later werd de termijn teruggebracht tot een maand, waarschijnlijk omdat er van zijn kant geen sprake was geweest van 'boze opzet'.

Wat kunnen we uit dit alles concluderen? Voor zover valt na te gaan had de pers meer te duchten van censuur dan de boekenbranche. De mogelijkheid om zelf boeken te importeren maakte dat lezers van boeken betrekkelijk censuurvrij konden lezen. En dat gebeurde afgaande op de invoercijfers op grote schaal. We hebben ook gezien dat in Nederland speciaal voor de Indische markt drukwerk werd gepubliceerd, periodieken zoals het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indie*, zodat eventuele kritische stukken de Europese bevolking toch wel kon bereiken. De lokale bevolking had baat bij de vele talen die de Nederlandse ambtenaren niet beheersten. Het drukpersreglement, zo zou je achteraf kun zeggen, was al met al niet effectief.

Het drukpersreglement hield nog stand tot 1906, maar het werd in dat jaar *niet* afgeschaft vanwege de kritiek. Het werd afgeschaft omdat in Nederlands-Indië een nieuw wetboek van strafrecht tot stand gebracht moest worden, en daarin de wet op de drukpers opgenomen was. De regelgeving werd herzien, maar in feite werd alleen de preventieve censuur geschrapt, niet de repressieve. Voor het bestuur van de kolonie was inmiddels een nieuw gevaar aan het licht getreden: bladen uit Egypte, uit Turkije en andere islamitische landen die Nederlands-Indië werden ingevoerd en waarin het Europees imperialisme omvergeworpen werd.⁶¹ Weliswaar op papier, maar het koloniale bestuur was er – terecht – niet gerust op.

Boudien de Vries

DE LEENBIBLIOTHEEK ALS INSTRUMENT VAN INFORMELE CENSUUR, 1850-1920

Informele preventieve censuur

In Nederland bestaat al bijna tweehonderd jaar vrijheid van drukpers, om precies te zijn, sinds de grondwet van 1815. Dat was een groot contrast met de turbulente jaren van de Franse overheersing, waarin censuur schering en inslag was geweest. Wel was de formulering van 1815 tamelijk omslachtig, vandaar dat in 1848 een nieuwe tekst kwam. In de huidige grondwet staat nog steeds de tekst van 1848: 'Niemand heeft voorafgaand verlof nodig om door de drukpers gedachten en gevoelens te openbaren, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.' Censuur *vooraf*, preventieve censuur, bestond en bestaat dus niet in de Nederlandse wetgeving. In de negentiende eeuw greep de overheid bovendien slechts zelden *achteraf* in door een boek, pamflet of schandaalkrantje te verbieden. Bij deze repressieve censuur ging het dan meestal om pornografie of opruiende geschriften. Door de overheid verboden boeken waren er dus maar weinig in de afgelopen twee eeuwen, behalve tijdens de Tweede Wereldoorlog.¹

Dat wil niet zeggen dat er helemaal geen censuur was en dat alle boeken die wettelijk waren toegestaan, zomaar voor iedereen beschikbaar waren. Binnen de formele, grondwettelijke vrijheid van drukpers bleken er tal van informele regels te zijn, waardoor sommige boeken voor sommige mensen verboden waren en voor andere niet. Dit hoofdstuk gaat over deze niet-wettelijke, informele preventieve censuur en vooral over de instituties die deze informele censuur belichaamden: de leenbibliotheken op levensbeschouwelijke grondslag. Gekozen is voor de periode 1850-1920. Het aantal leenbibliotheken nam na het midden van de negentiende eeuw snel toe, ze floreerden nog een groot deel van de twintigste eeuw. Toch betekende 1920 een cesuur. Vanaf die tijd werden de openbare bibliotheken, die langzaam maar zeker in aantal toenamen, een geduchte concurrent, omdat zij lectuur van alle maatschappelijke stromingen boden en daardoor de soms enge kaders van de levensbeschouwelijke bibliotheken doorbraken.

Soorten leenbibliotheken

Leenbibliotheken waren vóór 1850 niet onbekend. In de eerste eeuwhelft bestonden in grote steden als Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Utrecht al uitleen-

bibliotheken – leesmusea genoemd – voor de elite.² Een abonnement was heel duur, een garantie dat men in de sfeervolle leeszaal van deze instellingen onder ons bleef. Voor het gewone volk waren deze leesmusea onbetaalbaar, bovendien gold vaak een ballotagesysteem. Zittende leden konden stemmen over de toelating van nieuwe leden, zodat ongewenste individuen buiten de deur werden gehouden. Ballotage bestond niet bij de commerciële leenbibliotheken, meestal verbonden aan gerenommeerde boekhandels. Ze waren ontstaan in de tweede helft van de achttiende eeuw. Iedereen die het abonnementsgeld kon betalen was welkom, maar hoewel ze doorgaans iets goedkoper waren dan de leesmusea, waren ook deze instellingen onbereikbaar voor het gewone volk.³

Het aantal leesmusea en deftige commerciële bibliotheken nam na 1850 wel toe, maar de spectaculaire groei van het aantal leenbibliotheken in de periode 1850-1920 moeten we ergens anders zoeken. Deze groei had namelijk vooral te maken met een toename van het aantal lezers uit de lagere maatschappelijke klassen. Hogere lonen, iets meer vrije tijd en een daling van het analfabetisme vormden het gunstige klimaat waarin het leespubliek kon uitdijen. Aangezien boeken kopen voor het overgrote deel van de bevolking een onhaalbare luxe bleef, vertaalde deze uitbreiding van het leespubliek zich in een groeiende vraag naar goedkope of gratis voorzieningen om boeken te lenen. Niet verrassend daarom dat geestelijken, opvoeders, moralisten, politici en andere vooraanstaande burgers zich druk maakten over wat deze goedkope leenbibliotheken te bieden hadden. Verkeerde lectuur in handen van het volk zou in hun visie linea recta leiden tot geloofsafval, de verkeerde politieke ideeën en zedelijke ondergang.⁴ Als het ging om zedelijkheid werden vooral vrouwen, deftig of niet, als zwak beschouwd: de weg naar de hel was geplaveid met Franse romannetjes. Nieuw waren die ideeën niet, maar door de groei van het aantal leenbibliotheken en lezers werd de ongerustheid over het leesgedrag groter. Het ging dus niet om het leesgedrag van deftige mannelijke burgers, maar vooral om dat van anderen.

Onder invloed van de grotere leeslust onder het volk nam in de tweede helft van de negentiende eeuw het aantal redelijk goedkope of gratis leeninstellingen snel toe. Goedkope commerciële bibliotheken waren overal te vinden. Ze waren vaak een nevenhandeltje voor winkeliers – daarom vaak winkelbibliotheken genoemd. Tegelijkertijd groeide ook het aantal instellingen, die een tegenhanger probeerden te zijn voor de ‘rommel’ die de commerciële bibliotheken aanboden. Zij streden dus tegen de in hun ogen kwalijke gevolgen van de drukpersvrijheid. Gratis volksbibliotheken, in het leven geroepen door ideële, religieuze of filantropische instellingen, werden beschouwd als het middel bij uitstek om de leeslust van het volk in goede banen te leiden. De bekendste waren wel de Nutsbibliotheken van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen. Omstreeks 1900 had ‘het Nut’ een uitgebreid bibliotheeknetwerk van driehonderd Nutsbibliotheken, verspreid over heel Nederland. Maar ook tal van confessionele bibliotheken werden in deze periode gesticht. Hoewel de chique leesmusea en de eenvoudige

volksbibliotheken mijlenver van elkaar verwijderd waren qua collectie en publiek, hadden ze één gemeenschappelijk kenmerk: ze waren op particulier initiatief opgericht en kregen geen enkele steun van de overheid. Pas met de komst van openbare bibliotheken begin twintigste eeuw zou dit langzaam veranderen.

Het fundamentele verschil tussen deze particuliere instellingen was de manier waarop de collectie werd opgebouwd, namelijk al dan niet naar de voorkeur van de lezers. Commerciële bibliotheken, dure én goedkope, hadden maar één belang, namelijk zoveel mogelijk boeken uitlenen. Zowel de betere boekhandelsbibliotheken als goedkope, commerciële volksbibliotheken zullen hun collecties daarom hebben aangepast aan de smaak van de lezers. Verbod op bepaalde boeken, auteurs of genres deed zich daar niet voor. Censuur werd evenmin toegepast in de deftige leesmusea. Daar bepaalden de leden zelf wat er werd aangeschaft, en dus ook wat ze konden lezen. In deze democratisch functionerende instellingen had niemand het voor het zeggen bij de boekaanschaf en werd geen enkel boek geweerd dat de leden wilden hebben. Maar voor volksbibliotheken op ideële of levensbeschouwelijke grondslag lag het fundamenteel anders. De elite bepaalde namelijk óók wat deze bibliotheken aanschafte, want de bestuurders, commissarissen en bibliothecarissen van deze instellingen behoorden allemaal tot de maatschappelijke bovenlaag. Daarmee had de elite een krachtig middel in handen om te bepalen wat het volk mocht lezen. Preventieve censuur in de vorm van het weren van sommige titels, auteurs of genres uit een collectie was doodgewoon.

Bij de katholieken had deze censuur een soort wettelijke grondslag. Katholieken dienden zich te houden aan de kerkelijke wetten en de Index gaf nauwkeurig aan wat een katholiek niet mocht lezen. Protestantenvonden zo'n kader niet, maar ook in die kringen gaapte een kloof tussen wat de elite zichzelf toestond te lezen en wat zij aan anderen oplegde. Sterker nog, noch bij de orthodox-protestantse, noch bij de katholieke elite bestond omstreeks 1850 het idee dat lezen als zodanig goed zou zijn voor het volk. Dat lezen nuttig kon zijn, drong in deze kringen pas langzaam door in de tweede helft van de negentiende eeuw, toen men zich realiseerde dat het gedrukte woord ook kon dienen als propagandamiddel voor de eigen goede zaak.⁵ Een verantwoorde opbouw van bibliotheekcollecties was uiteraard absoluut noodzakelijk.

In neutrale, ideële instellingen als het Nut bestond al langer het idee dat lezen nuttig kon zijn. Het lezen van goede boeken – werkjes met een hoog zedelijkheidsgehalte – zou automatisch het onbeschaafde volk beschaafd maken. In de tweede eeuwhelft verdween de rotsvaste overtuiging dat moraliserende boeken beschavend zouden werken weliswaar niet, maar meenden de Nutsbestuurders dat ook literaire en historische werken, en verantwoorde ontspanningsromans een heilzame, beschavende invloed hadden.⁶ De collecties van de honderden Nutsbibliotheken werden in theorie volgens dit beschavingscriterium ingericht. Lijsten van aanbevolen werken moesten de bibliotheken ondersteunen in hun aanschaf.⁷

In deze bijdrage komen eerst de katholieke en protestantse maatregelen aan bod, die zijn samen te vatten onder de noemer ‘censuur voor het volk’, of in elk geval pogingen daartoe. Door daarna de collecties van de katholieke en protestantse volksbibliotheken te vergelijken met die van de ideële, godsdienstig neutrale Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen komen de verschillen tussen deze kringen aan het licht. Zinvol is ook een vergelijking met socialistische en commerciële bibliotheken, en leesmusea. Een vergelijking van collecties kan de onuitgesproken taboes op bepaalde soorten lectuur zichtbaar maken. Zowel de gecodificeerde censuurmaatregelen, zoals de Index, als de onuitgesproken normen en waarden die zich manifesteren in de specifieke samenstelling van de collecties van volksbibliotheken, behoren tot het domein van de preventieve informele censuur. Formeel gezien was er immers geen wet die de publicatie, de verspreiding of het lezen van de romans van Zola verbood. Maar de protestantse, katholieke en Nutsbibliotheken deden dat laatste wel, impliciet of expliciet.

Censuur voor het katholieke en protestantse volk

Wat alle deftige bestuursleden van confessionele bibliotheken gemeen hadden, was de angst dat ‘hun’ lezers via andere kanalen verkeerde lectuur onder ogen zouden krijgen, per abuis of doelbewust opgezocht. Door waarschuwende woorden konden bibliotheekbestuurders hopen dat hun lezers niet voor de verleidingen van de lichtzinnige roman of andere verderfelijke geschriften zouden bezwijken. Dus zolang de lezers zich in het eigen bibliotheekcircuit bewogen, was er niets aan de hand, maar hoe een dam op te werpen tegen de alom aanwezige slechte lectuur? Ondanks hun gemeenschappelijk gedeelde zorgen hielden protestanten en katholieken er heel verschillende strategieën op na.

In het kort komt het erop neer dat men in protestantse kringen, bij gebrek aan een kerkrechtelijk instrument als de Index, naar een ‘verinnerlijkte censuur’ streefde.⁸ In protestantse opvattingen moesten ouders en school ervoor zorgen dat kinderen geen verkeerde lectuur onder ogen kregen. Ook jongelingen waren nog kwetsbaar. Maar volwassenen moesten van nature aanvoelen wat een slecht boek was en dat dan snel terzijde leggen. In deze kringen werd soms wat meewarig gekeken naar de katholieken, die zich door anderen lieten zeggen wat ze wel of niet mochten lezen.⁹

In de katholieke visie had verkeerde lectuur altijd een funeste invloed, niet alleen op de jeugd, maar ook op volwassen lezers. Alle gelovigen hadden daarom begeleiding nodig bij hun lectuurkeuze. Dit was des te moeilijker in een tijd waarin er meer boeken, tijdschriften en kranten dan ooit werden geproduceerd, die lezers gemakkelijk in handen kregen via leenbibliotheken, boekenstalletjes, cafés, uitdragerijen en colporteurs. Het antwoord van de katholieke clerus op de verleiding van verkeerde lectuur was een poging om de geloofsgemeenschap te veranderen in een ondoordringbaar bastion.

Nu was dat geen nieuwe strategie. Al eeuwen werden boeken en auteurs op de Index Librorum Prohibitorum geplaatst en waren er pauselijke voorschriften ten aanzien van het uitgeven en lezen van bepaalde soorten geschriften. Regelmatig werden Index en voorschriften vernieuwd, maar in de negentiende eeuw stoelden vooral de voorschriften in grote lijnen op de pauselijke bul van Pius IV uit 1564, uitgevaardigd vlak na het concilie van Trente.¹⁰ Geen wonder dat in een tijd waarin het aanbod van allerlei soorten drukwerk snel toenam, net als het aantal mensen dat hiermee in aanraking kwam, de kerkelijke bepalingen hopeloos achterliepen. De energieke paus Leo XIII kwam daarom in 1897 met een nieuwe wet, waarvan het onderwerp niets te raden overliet: *De prohibitione et censura librorum*. In deze wet werden nieuwe algemene voorschriften en verbodsbepalingen opgesomd, waarin verschillende *soorten* boeken, tijdschriften en kranten werden verboden. De Index, vernieuwd in 1900 en daarna nog eens in 1917, wees afzonderlijke boeken of auteurs aan. Index en algemene voorschriften vormden samen de kerkelijke boekenwet.¹¹

Deze nieuwe kerkelijke boekenwet was een baken in een tijd waarin volgens een vooraanstaande Nederlandse kenner van het kerkrecht weinig steun te verwachten was van ‘den wereldlijken arm’, omdat in het moderne staatswezen ‘een bandeloze vrijheid van spreken en schrijven op den voorgrond treedt’.¹² De schrijver verwees hier naar de door hem betreunde vrijheid van drukpers en van meningsuiting die in Nederland en ook elders, zelfs in katholieke staten, het officiële wettelijke kader vormde. Formele preventieve censuur bestond helaas niet. Bovendien waren in de negentiende eeuw tal van uitvindingen gedaan die de verspreiding van ideeën en boeken enorm hadden gestimuleerd. De gevolgen waren er naar:

Een geregelde dagbladpers, reclame en propagandamiddelen onderhouden den leeslust en verruimen onophoudelijk den kring der lezers. Duizenden boeken, brochures en bladen brengt de pers dagelijks ter markt; honderden geschriften werden niet meer aan de goedkeuring der kerkelijke overheid onderworpen, en, indien men het gedaan had, deze ware, om zoo te spreken, onder de massa bedolven geworden.¹³

Eeuwenlang was de preventieve censuur effectief geweest. Analfabetisme, een geringe productie van drukwerk en niet in de laatste plaats verbodsbepalingen van de wereldlijke overheid hadden een effectief beleid mogelijk gemaakt, maar nu werd het onbegonnen werk. De katholieke kerk verloor zienderogen haar greep op de wereld van het boek.

De nieuwe boekenwet schiep wel enige duidelijkheid wat wel en niet mocht, maar internationaal barstte onder geleerden op het gebied van het kerkrecht een discussie los over de precieze interpretatie en begrenzingen van de voorschriften van de boekenwet. Voor de gewone gelovige was dit alles nauwelijks te volgen, en ook voor de pastoor die zijn parochianen wilde adviseren en vermanen voer-

den deze discussies wel erg ver. Dit was voor P. Potters, kanunnik en pastoor te Breda, emeritus-hoogleraar der ethica en dogmatiek, en geheim kamerheer van Z.H. Benedictus XV, aanleiding om in 1921 een korte uitleg van de boekenwet te publiceren. Potters pakte in zijn openingszinnen al meteen flink uit:

In onze dagen wordt de wereld overstromd met slechte boeken en kranten. Deze geloofsbedervers en zedenverpesters verrichten hun werk niet alleen in de steden, maar ook in de dorpen en afgelegen gehuchten. Zij wachten u op in winkels, leeszalen, koffiehuisen, stations en spoorwegwagens. Men ontmoet ze op de sierlijke leestafels der rijken, op de vensterbanken der armen. Meer dan vroeger zag de Kerk zich in onze dagen verplicht, niet alleen door moederlijke vermaningen, maar ook door *streng*e voorschriften hare kinderen tegen de dreigende gevaren te behoeden. 't Is derhalve van het hoogste belang, dat de geloovigen deze kerkelijke voorschriften kennen en onderhouden. Dit geldt niet het minst voor de boekenkeurders van leeszalen en uitleenbibliotheken.¹⁴

Het gevaar loerde overal en kon onverhoeds de argeloze katholiek belagen, maar erger nog, de nieuwsgierige katholiek kon gemakkelijk aan verkeerde lectuur komen. Wat een afschuwelijke en gevaarlijke realiteit was voor Potters, en met hem voor de hele rooms-katholieke clerus, is tegelijkertijd een teken dat het lezen doordrong in brede lagen van de bevolking en langs vele kanalen.

In dit klimaat konden veel rooms-katholieken niet anders dan met afgrijzen denken aan een neutrale openbare bibliotheek, waar een katholieke lener gemakkelijk in aanraking kon komen met verboden lectuur. En er waren heel veel verboden. De toelichting van Potters op de boekenwet laat bladzijden lang zien welke afgronden er gaapten voor de nietsvermoedende katholiek. Onder verboden boeken vallen vanzelfsprekend die van de Index, zoals de 'opera omnia' van Balzac en Zola, en alle romans van vader en zoon Dumas, George Sand en Eugène Sue. Ook de roman *Pallieter* van Felix Timmermans belandde op de Index. Volgens Potters was dit een gevaarlijk boek, omdat het 'den zinnelijken lust in de hand werkt' en 'geloofswaarden aan den spotlust prijsgeeft'.¹⁵

Naast individuele boeken waren ook veel *categorieën* verboden, zoals romans en kranten die de ketterse dwalingen verdedigden of de godsdienst bespotten. De werken van Multatuli, niet op de Index, waren wél verboden terrein, net als die van de Engelse schrijfster Marie Corelli. Zij was wereldwijd waanzinnig populair met haar romans en verhalen met een mystieke, theosofische of occulte inslag. Dat er bovendien gefluisterd werd dat ze een lesbische relatie onderhield, zal haar zeker niet minder verdacht hebben gemaakt in katholieke kringen. Ook Bolland, een flamboyante, agnostische hoogleraar in de filosofie aan de Leidse universiteit en fel antipapist, werd door Potters genoemd als auteur van verboden geschriften. Uiteraard moest de katholiek verder zijn ogen sluiten voor alle bladen en tijdschriften van socialisten en strijdorganen van protestanten.¹⁶ Het probleem was dat de Index precies aangaf wat wel en niet mocht – de boeken

van Zola –, maar dat de boekenwet met zijn veel vagere ‘verboden categorieën’ impliceerde dat de clerus voortdurend de gelovigen uitleg moest geven. Actieve bemoeienis met de bibliotheekcollecties was eveneens bittere noodzaak.

Dat blijkt wel uit de bibliotheekadviezen van de Nederlandse afdeling van de wereldwijde katholieke organisatie van St. Vincentius à Paulo. Bibliothecarissen van de talrijke Vincentiusbibliotheken konden bij het aanschaffen van lectuur het bulletin van de vereniging raadplegen. Een commissie vlooiden nauwkeurig nieuwe publicaties door en kon zo de bibliothecarissen waarschuwen. In een van de lijstjes verwerpelijke boeken werden bijvoorbeeld alle ‘zoogenaamde detectiveromans van Conan Doyle’¹⁷ genoemd, net als de wildwestverhalen van Gustave Aimard en boeken van de productieve protestantse schrijver voor de jeugd, P.J. Andriessen. Ook in andere jaren waren er in het bulletin lijstjes van boeken die naar het oordeel van de commissie ‘niet aanbevolen’, ‘beslist af te keuren’ of ‘totaal ongeschikt’ waren. Uitvoerig werd uit de doeken gedaan *waarom* de genoemde werken deze kwalificaties kregen. Zeer kwalijk vond de commissie een boek waarin ‘Jacques en Frits ’s nachts dronken thuiskomen en

Betsie leest op zolder stiekem de boeken van haar vader. Tekening van Jan Sluijters in Lina van Bussum, *Het kwartet* (2^e druk). Amersfoort 1906.

zich ongepaste vrijheden permitteeren tegenover Betty, in de veronderstelling dat het de dienstbode is'. Die passage alleen al maakte het boek 'voor ons *onmogelijk*'. Veelzeggend is ook: 'Het *Kwartet* door Lina van Bussum kunnen wij *niet aanbevelen*. Boeken, waarin gepleit wordt voor co-educatie, voor vriendschap tusschen jongens en meisjes, voor gelijke vrijheid en rechten, en waarin Borel¹⁸ en Couperus "beeldig en snoezig" worden genoemd, "om hen te omhelzen en er voor te knielen" zijn voor onze Bibl. *niet geschikt*'. In het boek stond nog wel meer waaraan de commissie aanstoot zou kunnen nemen. In een andere passage leest Betsie, een van de vier 'kwartet'-vriendinnen, op zolder stiekem de boeken van haar vader, waaronder een van Schopenhauer – niet op de katholieke Index, maar als schrijver van ketterse werken sowieso verboden.

Gelukkig zette de auteur dit zelf al recht door een andere hoofdpersoon te laten opdraven die vond dat het 'neuzen in al die geleerdheid' niet 'bevorderlijke voor je hersentjes' was, en dat Betsie maar snel de 'mummieachtige' boeken moest wegleggen: 'Laat die ballast je niet verschrompelen. Frisch en lustig moet je zijn' was de goede raad.¹⁹ Over het algemeen werden boeken met een iets lossere moraal dan de katholieke afgekeurd, evenals boeken met 'malle liefdestoone-len'. Romans waarin een vrouw in een Cleopatra-kostuum van 'dun zijden gaas' onder invloed raakt van een hypnotiseur waren natuurlijk evenzeer 'totaal ongeschikt', evenals die waarin religieuze gewoonten 'allerbespottelijkst' werden voorgesteld.²⁰

Het is niet zo moeilijk om de bekommernissen van de katholieke clerus ten aanzien van welke lectuur wel en welke niet geoorloofd was, wat karikaturaal voor te stellen, want soortgelijke citaten als de bovenstaande zijn gemakkelijk overal te vinden.²¹ De kwestie van de invloed van slechte lectuur en de daarmee samenhangende noodzaak om censuur toe te passen was vanzelfsprekend geen exclusief katholiek domein. Maar juist in deze kring was de angst het grootst, omdat de katholieke clerus en elite ervan overtuigd waren dat de gelovigen keer op keer van het rechte pad dreigden af te dwalen. Er bestond weinig vertrouwen in een instrument als 'innerlijke zelfcensuur', zoals de protestanten dat hanteerden. Katholieken én protestanten deelden de vrees voor de macht van het gedrukte woord. Want ook in protestantse kringen zag men een vloedgolf op zich afkomen: 'Sedert den tijd der Fransche revolutie trad die stroom [van literatuur] geheel buiten zijn natuurlijke oevers en werd eene veelszins verwoestende macht' meende professor J. Woltjer in 1901 in een rede aan de Vrije Universiteit. Hij stelde vast dat populaire werkjes 'thans niet in duizenden, maar in tienduizenden, ja honderdduizenden exemplaren' de wereld ingingen.²² Dit kwam door de onverzadigbare leeslust in combinatie met een ongebreidelde drukpers.

Die vrees voor de 'verwoestende macht' van lectuur nam eind negentiende eeuw bij zowel protestanten als katholieken toe, omdat de gelovigen moeiteloos in contact konden komen met afwijkende opvattingen op politiek, religieus en zedelijk gebied. De taak van de clerus werd loodzwaar. Er werd een rechtstreekse

relatie gelegd tussen de inhoud van een publicatie en de invloed hiervan op gedachten, gevoelens en gedragingen van de lezers. Het lezen van een pikante roman kon, ja, móest in deze opvatting onontkoombaar leiden tot een losse levenswandel. Het in katholieke kring voortdurend herhaalde verbod op het lezen van ‘geloofsbedervende en zedenverpestende’ lectuur, doet echter vermoeden dat niet iedereen zich aan de boekenwet hield. Ook de dominees werden niet moe hun waarschuwende woorden te laten klinken. Bovendien, de opkomende socialistische beweging, de vrijgevochten feministes en de groei van de onkerkelijkheid waren voor de geestelijkheid evenzoveel tastbare bewijzen dat het lezen van verboden boeken leidde tot maatschappelijke ontwrichting.

Geen wonder dat katholieke en protestantse volksbibliotheken zorgvuldig hun collecties opbouwden. Iemand uit het volk, die zich nauwkeurig bewoog binnen de muren van de eigen leenbibliotheek, stuitte nooit op onwenselijke lectuur. Zo’n lezer had uiteraard geen weet van de Tachtigers. Zola, Dumas en Heijermans bleven eveneens volslagen onbekend. In katholieke volksbibliotheken stonden hele series brave boekjes uit de ‘Leesbibliotheek voor Christelijke Huisgezinnen’ of Van Belle’s Bibliotheek-Encyclopedie. Alleen al de omvang van deze series, én het feit dat ze gedurende tientallen jaren nieuwe delen uitgaven, bewijst hun succes. Ze vielen in de smaak bij de katholieke koper die een paar dubbeltjes kon neerleggen voor een deeltje, maar ook bij de veel grotere groep katholieke leners. Katholieke bibliotheken konden blindelings deze series aanschaffen, naast stichtelijke werken, series met heiligenlevens en titels van katholieke boegbeelden als J.A. Alberdingk Thijm, en H. Banning, hoofdredacteur van de *Katholieke Illustratie*. Aan de onschuldige *Camera Obscura* nam niemand aanstoot. Als ‘geschikte auteurs’ werden verder Dickens, Conscience en werken van de toentertijd erg populaire Justus van Maurik en Melati van Java genoemd. In protestantse bibliotheken, althans van een vrijzinnige richting, waren behalve Dickens, Van Maurik, Melati van Java en Beets ook werken van Bosboom-Toussaint en van dichtende dominees als Van Koetsveld en Ten Kate te vinden. De omvangrijke series van twee uitermate succesvolle schrijvers voor de wat oudere jeugd, P.J. Andriessen en E. Gerdes, vonden ook hun weg naar de protestantse bibliotheken, en dus naar de lezers.²³

Effectiviteit van de protestantse en katholieke censuur

De protestantse en katholieke bibliotheekbestuurders getroostten zich veel moeite de bibliotheekbezoekers te beschermen tegen onjuiste lectuur, door nauwkeurig te bepalen wat ze wel of niet in handen kregen. De vraag is hoe effectief deze preventieve censuur was. We weten niet zoveel over het feitelijk leesgedrag. Er zijn wat schaarse gegevens over de boeken die protestantse jongeren lazen. Hoewel deze informatie niet systematisch is verzameld, leveren

ze desondanks een mooi contrast tussen de voorschriften over toegestane en verboden boeken en de werkelijkheid. Omstreeks 1920 ondervroeg dominee B. Wielenga een aantal catechisanten, jonge mensen tussen de 16 en 20 jaar, uit een Amsterdamse volksbuurt: kantoorbedienden, fabrieksjongens, vakleerlingen, ateliermeisjes en dienstboden. Anoniem konden de jongelui een lijstje inleveren van wat ze lasen. Wielenga kreeg zo de beschikking over een stuk of dertig lijstjes. Hoe representatief de lijstjes waren voor wat de protestantse jongeren lasen is onbekend. Maar voor deze predikant waren de resultaten ronduit schokkend: ernstige stichtelijke boeken werden nauwelijks gelezen, wel de frivoler Corelli en de kasteelromans *avant la lettre* van de internationaal gevierde, Duitse schrijfster Eugenie Marlitt. De protestantse jeugd las ook volop de modernen: Roland Holst, Kloos, Verwey, Heijermans en Van Deyssel, Couperus en Reyneke van Stuwe. Verder kwamen naast Multatuli ook buitenlandse auteurs als d'Annunzio, Balzac, Ibsen en Nietzsche op de lijstjes voor. Sommigen gaven zelfs op *De hel* van Henri Barbusse gelezen te hebben. De verspreiding van de Nederlandse vertaling van 1919 werd door de overheid verboden, omdat dit boek aanstotelijk zou zijn voor de eerbaarheid. Het is een van de heel weinige boeken die verboden werden door de overheid.²⁴ Ook *Germinal* en *Nana* en andere titels van Zola werden genoemd. Vergelijkbare onderzoeken bij volwassenen leverden hetzelfde beeld op.²⁵

Het is duidelijk waar de schoen wrong. Lezers konden goedkoop én gemakkelijk boeken te pakken krijgen van hun favoriete schrijvers. Commerciële volksbibliotheken waren er bij wijze van spreken op elke straathoek. Veel lezers trokken zich overduidelijk weinig aan van de opvattingen van Wielenga, die in niet mis te verstane woorden om bestrijding van het kwaad opriep:

Zwoel en giftig is de atmosfeer, waarin vele van hare [van de moderne letterkunde] werken zijn geboren. Zonder erbarmen moet door onze kritiek al wat de teekenen van dekadentie en perversiteit draagt, als volksvergift, worden verbannen. Waar zij de schoonheid aan de gemeenheid heeft gekoppeld, moet door ons dit monsterpaar als de pest worden bestreden.²⁶

Maar hij was tegelijkertijd literatuurlijfhebber genoeg om te constateren dat de oogst goede literatuur uit eigen kring buitengewoon mager was:

Welke mannen en vrouwen kunnen wij stellen naast den schitterenden stoet van prozaïsten, als daar zijn: Streuvels, Van Looy, Timmermans, Brusse, Van Eeden, Querido [...] de sublieme bloei van de woordkunst is niet bij ons, die door *het Woord* zijn gezegend, daarginds laait de vlam der superieure schoonheid! [...] *Produktie* is de eerste en zwaarste opvoedkundige plicht tegenover ons volk. Met onze *eigen* (christelijke) *kunst* moeten we de ingeschapen behoefte van de volksziel aan schoonheid opwekken en bevredigen, anders dragen wij zelf de schuld, dat het nu opkiemend geslacht uit de 'verboden wateren' zich een ziekte drinkt.²⁷

De Roomsche kudde. Tekening van Albert Hahn uit *De Notenkraker*, 27 juli 1912.

Alleszins aannemelijk dat de lezers geen zin hadden te wachten op de nieuwe productie. Het ‘opkiemend geslacht’ ging zo te merken zijn eigen gang. Zeker, er zullen lezers zijn geweest die zich wel stipt hielden aan de kerkelijke voorschriften, maar de catechisanten zwermden al ver uit buiten het door de kerkelijke autoriteiten aangegeven gebied. Dominee Wielenga hoefde zich dus weinig illusies te maken over de leesvoorkeuren van degenen die de kerk de rug hadden toegekeerd.

Andere bibliotheken, andere collecties, andere censuur

De jongelui die Wielenga enquêteerde en katholieke lezers die het niet zo nauw namen met de vermaningen van de pastoor, konden gemakkelijk terecht bij de gratis Nutsbibliotheken, die overal in het land te vinden waren. Er gaapte een diepe kloof tussen de collecties van de confessionele bibliotheken en die van het Nut. Zo had de Haarlemse Nutsbibliotheek in 1911 een ruime sortering binnen- en buitenlandse schrijvers die tot de toenmalige canon behoorden, zoals Bosboom-Toussaint, Couperus, J.J. Cremer, Van Lennep, Multatuli, Dickens, Eliot, Scott en Tolstoj. Maar de collectie telde bovendien tientallen wildwestverhalen van Gustave Aimard, meer dan twintig titels van Mary Elisabeth Braddon, bestsellerauteur van vaak bloederige sensatieromans, een ruime keus uit het zweverige oeuvre van Marie Corelli, veel populaire melodrama's van Georges Ohnet en niet te vergeten een flink aantal suikerzoete romans van Eugénie Marlitt en haar navolgers. Ook meer dan twintig romans van Thérèse Hoven behoorden tot de collectie. Hoven was onze eigen Nederlandse variant op de 'vrouwelijke romanfabrieken' zoals de kritiek onvriendelijk opmerkte.²⁸ Stuk voor stuk waren dit auteurs die door de officiële kritiek in de grond werden geboord of doodgezwegen, maar die oplagen kenden waarvan de literaire schrijvers alleen konden dromen. Stuk voor stuk waren het ook auteurs die niet of nauwelijks voorkwamen bij de protestantse en katholieke volksbibliotheken.

De deftige Nutsbestuurders waren met deze voorliefde van de lezers voor boeken vol avontuur, romantiek of moord- en doodslag niet altijd even gelukkig. Rond de eeuwwisseling woedde in Nutskringen een felle discussie of door dit soort minderwaardige of zelfs 'wansmakige' lectuur een opstapje kon zijn voor het genieten van betere, beschavende literatuur. Men kwam er niet uit. De meeste Nutsbestuurders bleken wel over genoeg realiteitszin te beschikken en lieten de lezersvoorkeuren meewegen in de boekenaanschaf. Desondanks bleef het ideaal van het beschaven van het volk door ze literair hoogstaande boeken voor te schotelen onverminderd van kracht.

Dit alles betekende niet dat het Nut geen enkele grens trok. Zola of Flaubert was in geen enkele Nutsbibliotheek te vinden, Van Deysse's roman *Een liefde* bleef voor de Nutslezers verboden terrein, net als *De berg van licht* van Couperus. De Haarlemse bibliotheek had wel zeven titels van Jeanne Reyneke van Stuwe in huis, maar nét niet haar *Hartstocht*, dat voor de Nutslezers als onwenselijk werd beschouwd.²⁹ De pikante niemendalletjes van een auteur als Paul de Kock, met suggestieve titels als *De dame met de drie corsetten*, waren evenmin lectuur voor de Nutslezers. Ook ontbraken het razend populaire *Verborgenheden van Parijs* van Eugène Sue en het Nederlandse equivalent *Verborgenheden van Amsterdam* van Johan de Vries.

De lezers van de confessionele bibliotheken konden dus heel goedkoop of zelfs gratis boeken lenen, maar uit een beperkte collectie, die zwaar gecensureerd was. Weliswaar was de onbemiddelde lezer beter af qua keuze bij het Nut, maar

omdat de Nutsbibliotheken de belangstelling nauwelijks aankonden, mocht elke lener maar een beperkt aantal boeken lenen. In de Haarlemse Nutsbibliothek waren dat bijvoorbeeld maar tien per jaar. De lezers die een paar centen konden missen gingen naar de goedkope commerciële volksbibliotheken, om daar te lezen wat ze wilden en zoveel ze wilden.

Over deze commerciële bibliotheken is helaas weinig bekend. Alleen zijn er wat catalogi bewaard gebleven van de duurdere, verbonden aan gerenommeerde boekhandels. Het feit dat ze vaak tientallen jaren bleven bestaan en een collectie hadden van 10.000 delen, zoals de Gebr. Van den Hoek uit Leiden, is een teken dat ze druk bezocht werden. In het soort boeken dat ze aanboden trokken ze niet de grenzen die de confessionele bibliotheken, en in mindere mate het Nut hanteerden. De op godsdienstige of beschavende normen gestoelde censuur van deze instellingen was aan deze commerciële bibliotheken niet besteed. Ze hadden namelijk rijen titels van De Kock, Sue en De Vries, naast recenter, elders 'verboden' werk, als Zola en de Tachtigers. Ze boden een ruime keus uit zowel de toenmalige literaire canon als de wat triviale lectuur. Pornografisch getinte romans, die zeker bestonden, hadden deze deftige commerciële bibliotheken niet, althans, de catalogus vermeldde geen verdachte titels. Ze kunnen onder de toonbank, buiten het zicht van de nieuwsgierige historicus zijn uitgeleend. Boeken die op of over het randje waren, zoals delen uit Van Klaveren's Realistische Bibliotheek waren hier officieel niet te vinden, misschien wel in de goedkope volksbibliotheken.³⁰

Een heel breed aanbod had ook een Amsterdamse socialistische bibliotheek waarvan een paar catalogi bewaard zijn gebleven. Het gaat om de kleine bibliotheek van een paar honderd boeken van de Brillantslijpersknechten-Vereeniging 'Streven naar Verbetering' uit 1900. Uiteraard was het complete oeuvre van Zola, soms in meerdere exemplaren per titel, onderdeel van de collectie. Evenmin is verwonderlijk dat in deze bibliotheek een roman als *Hilda*, de emancipatieroman van Cécile de Jong van Beek en Donk te krijgen was. De bibliotheekbestuurders zagen geen reden om spraakmakende boeken als Oscar Wilde's *Het portret van Dorian Grey* of Victor Hugo's *De ellendigen* te verbieden. Op *Een liefde* van Van Deyssel – weliswaar de tweede gekuiste druk – rustte geen taboe, Gorter, Kloos en Heijermans (onder andere *Kamertjeszonde*) waren ruim vertegenwoordigd. Datzelfde geldt voor de toenmalige belangrijke literaire auteurs. Daarentegen waren de titels van Marlitt, Braddon, Corelli en vergelijkbare auteurs weer veel minder prominent aanwezig dan bij het Nut of de commerciële bibliotheken.³¹ Impliciet was de boodschap van deze socialistische bibliotheek dat de arbeiders zich moesten ontwikkelen, ook op literair gebied. Daarmee was er dus geen censuur op grote literaire werken die andere bibliotheken ongeschikt achtten, maar juist wel weer op de triviale ontspanningslectuur.

Afgezien van titels in deze bibliotheken die het marxistische gedachtegoed uiteenzetten, of die gehakt maakten van het christendom (*Was Jezus krankzinnig?*) leek de collectie van de bibliotheek van de ANDB nog het meest op die van

de deftige leesmusea. Dat is op het eerste gezicht verrassend, maar wel verklaarbaar. De socialistische beweging, die zich zo afzette tegen de bourgeoisie en het kapitalisme als het ging om de sociale, economische en politieke verhoudingen, kopieerde op cultureel gebied een groot deel van het burgerlijke cultuurpatroon. Net als bij het Nut hadden de leiders van de socialistische beweging nu eenmaal het burgerlijke cultuurideaal als referentiekader en koesterden ze hooggespannen verwachtingen over de beschavende en moreel verheffende invloed van de genietingen van de hoge cultuur. De afdeling fictie leek sterk op die van een leesmuseum, zij het dat ‘Streven naar Verbetering’ qua aanbod aangewezen was op Nederlandse vertalingen van buitenlandse auteurs. Maar de bibliotheekbeheerders staken geen stokje voor romans van auteurs die de elite zélf wel las, maar verbood, of op zijn minst marginaliseerde, in andere volksbibliotheken: Zola, Heijermans en Van Deysse.

Censuur voor het volk, vrijheid voor de elite

Informeel preventieve censuur werd het sterkst toegepast in confessionele volksbibliotheken en in mindere mate in de neutrale Nutsbibliotheken. Socialistische arbeiders hadden het minst te maken met censuur. De florierende commerciële bibliotheken wijzen erop dat niet alle lezers zich schikten in de voorschriften die pastoor, dominee of goedwillende Nutsbestuurder trachtten op te leggen. De elite zelf was veel vrijer in haar boekenkeuze. Afgaande op de catalogi van de leesmusea bevatten de collecties, naast non-fictie, voor een deel werken van de toenmalige canon, en deels ook schrijvers die ook in de negentiende eeuw weinig succes hadden. We moeten ‘canon’ breed opvatten. Natuurlijk, men las Multatuli, Bosboom-Toussaint, J.J. Cremer, Keller en Vosmaer en al die anderen die nu nog tot de canon behoren of nog wel een bekende klank hebben. Maar de inmiddels vergeten M.T.H. Peerelaer en mevrouw A.S.C. Wallis waren beide auteurs die ook tot de toenmalige canon hoorden. Peerelaer schreef avonturenromans die in Indië speelden, mevrouw Wallis had een aantal historische romans op haar naam staan. Beide auteurs werden positief ontvangen door de kritiek en veelgelezen. Wat de buitenlandse schrijvers betreft komen we bekende namen tegen, maar ook die van nu onbekende, maar toen succesvolle auteurs. Zo waren de historische romans van Felix Dahn en George Ebers zeer geliefd. Werk van de beroemde Hongaarse schrijver Mór Jókai vond veel aftrek, zijn romantische werken las men in Duitse vertaling. De Engelse schrijfster Ouida was zeer populair, maar de hedendaagse lezer verdwaalt in haar onwaarschijnlijke plots. Haar romantische, door bijvoeglijke naamwoorden overwoekerde stijl is eveneens onverteerbaar geworden. Ook de toneelstukken en spookverhalen van het Franse schrijversduo Erckmann en Chatrian spreken niet meer aan. De elite hoefde zichzelf geen beperkingen op te leggen, dus Zola, Hugo, Dumas *filis* en de werken van de Tachtigers, die voor de meeste niet-commerciële volksbibliotheken

ken taboe waren, werden gewoon aangeschaft. Anders dan de volksbibliotheken hadden de leesmusea echter niet veel triviale lectuur in huis.

Dat laatste wil niet zeggen dat de elite deze boeken niet las. De duurere commerciële boekhandelsbibliotheken boden namelijk de triviale lectuur ook aan in de oorspronkelijke taal, naast Nederlandse vertalingen. Deze niet-Nederlandse titels waren alleen toegankelijk voor degenen die omstreeks 1900 Frans, Duits en Engels konden lezen, dus voor de elite. Het is dus aan te nemen dat werk van Marlitt, Braddon of Aimard aangeboden door de commerciële bibliotheek in de oorspronkelijke taal, in welgestelde kringen werd gelezen. Dat de leesmusea deze titels niet aanschafte, heeft waarschijnlijk te maken met de semi-openbaarheid van de boekenkeuze. In leesmusea moesten de leden meestal zelf in registers aangeven welke boeken men wilde bestellen voor de bibliotheek, of wat men wilde reserveren om mee te nemen. Zodoende was er een grote sociale controle: iedereen kon zien wat iedereen las of aanbeval voor de bibliotheek. Dit kan een rem hebben betekend op de keuze van het wat luchtiger genre.

De elite zag zichzelf graag als hoeder van de beschaving, als bewaker van de openbare zeden en als norm voor de intellectuele en literaire smaak. Zedelijkheid en smaak trachtte men aan anderen op te leggen, dus ook in kleine kring was het beter om geen belangstelling te tonen voor boeken die niet aan de hoge eisen voldeden. Iets dergelijks geldt nog sterker voor het pikante of regelrechte pornografische genre. De elite had wegen genoeg om hier aan te komen en het leesmuseum was hiervoor bepaald niet de aangewezen instantie. Omstreeks 1900 kon de elite zo via verschillende kanalen onbeperkt lezen wat zij aan anderen verbod. Deze censuur werkte via het door de elite bepaalde aanschafbeleid van confessionele en ideële bibliotheken. Maar deze 'censuur voor het volk' was in de open maatschappij van 1900, waar al bijna een eeuw vrijheid van drukpers bestond, niet te handhaven. Behalve voor de allerarmsten waren er ook voor het volk mogelijkheden genoeg om aan 'verboden' boeken te komen. En die mogelijkheden namen alleen maar toe. Reden genoeg voor de elite om zich ook in de twintigste eeuw nog lang zorgen te maken over wat het volk las.

Met de komst van de door de overheid gefinancierde openbare bibliotheken helde de weegschaal langzaam maar zeker in de richting van een voor iedereen toegankelijk bibliotheekaanbod, dat ruimte gaf aan allerlei maatschappelijke stromingen. Pornografie, propaganda of opruiende geschriften waren er niet te vinden, maar liberale, katholieke, protestantse en socialistische boeken en tijdschriften kregen een plaats in de openbare bibliotheek. Dit was geheel conform de vrijheid van drukpers die er bestond. Uiteraard was omstreeks 1920, toen het aantal openbare bibliotheken door een ruimhartiger subsidiebeleid van de overheid toenam, de strijd nog lang niet gestreden. Met de verzuiling nam de informele preventieve censuur van met name de confessionele bibliotheken eerder toe dan af. Maar in het proces van afbrokkeling van de zuilen in de jaren zestig en zeventig werden de confessionele bibliotheken meegesleurd. De preventieve informele censuur die deze instellingen hanteerden, hield na ruim een eeuw tamelijk abrupt op te bestaan.

De censor....

Tekening Funke Kupper

De censor. Tekening van Albert Funke Kupper, uit *De Notenkraker* 8 oktober 1932.

Cecile van Eijden-Andriessen

IDLIL, ‘RICHTINGWIJZER IN EEN LABYRINTH’ DE GESCHIEDENIS VAN EEN KATHOLIEKE RECENSIEDIENST IN VOGELVLUCHT¹

Inleiding

In 1937 werd in Tilburg de rooms-katholieke Informatiedienst Inzake Lectuur opgericht, waarvoor Idil de gebruikelijke naam werd. De oprichting van deze katholieke recensiedienst moet worden geplaatst binnen de context van twee belangrijke ontwikkelingen in de kerk. Enerzijds is dat de bestaande kerkelijke opvatting over censuur op lectuur, zoals die in 1918 door de paus werd vastgelegd in de katholieke boekenwet; anderzijds de ontwikkeling van de katholieke poëtica, de normatieve opvattingen over literatuur, die in de eerste helft van de twintigste eeuw sterk onder invloed stonden van het neothomisme. Het bredere kader is dat van het verzuilde Nederland, waarin de katholieken tussen circa 1917 en 1954 het zogenaamde Rijke Roomse Leven beleefden.

De uitspraak van pater Hyacinth Hermans o.p. uit 1906 over ‘het papieren gevaar, de eindeloze stroom van vieze druksels, schunnige prenten en onzedelijke boeken’ werd door de katholieke voorstanders van censuur met enige regelmaat in stelling gebracht.² Dat was in zijn tijd begrijpelijk, want door het groeiende boekenaanbod kreeg de katholieke kerk steeds minder zicht op de kwaliteit en toelaatbaarheid van lectuur. In de jaren vijftig was deze opvatting in de katholieke kerk overigens nog steeds van kracht, want in *De kerk en het boek* (1955) vatten de paters kapucijnen Auxentius van Schalen (1902-1959) en Servatius van de Ven (1912-2006) het katholieke lectuurprobleem in één regel samen: ‘Boeken zijn vrienden, maar... zij kunnen ook vijanden worden.’³

Om het katholieke lectuurprobleem in goede banen te leiden werd onder het pontificaat van paus Leo XIII (1878-1903) de katholieke boekenwetgeving uit de vorige eeuwen herzien en daarna in iets gewijzigde vorm door paus Benedictus XV (1914-1922) in de nieuwe *Codex Iuris Canonici* (CIC) geïntegreerd. De katholieke boekenwet was daarmee een feit. Speciale canons (regels) gaven aan welke lectuur voor de gelovigen geschikt werd geacht. De ideeën over de goddelijke natuurwet ofwel zedenleer waren hierin richtinggevend.

Enige nuancering over het ‘grote verhaal’ van Idil als censuurinstituut is hier op zijn plaats. Tot 1960 was er zeker sprake van censuur. Dat veranderde in de jaren zestig onder invloed van ‘dissidente’ katholieke schrijvers en critici. Met name de bibliotheken drongen aan op versoepeling van de recenseerinstruc-ties. De evolutie van Idil legde aldus een traject af van normatief naar informatief, van behoedzaamheid naar eigen verantwoordelijkheid van de lezer.⁴

Het neothomisme

De katholieke poëtica – en later ook de boekenwet – stond al sinds 1879 in het teken van een nieuwe, op oude denkbeelden gestoelde theologie: het neothomisme. De naam geeft al aan dat deze leer was gebaseerd op de middeleeuwse scholastiek van Thomas van Aquino. De kern van diens filosofie was dat de mens in zijn leven een dubbele oriëntatie heeft: op het aardse (tijdelijke) en op het transcendente, het hiernamaals. Dat daarbij sprake was van een hiërarchische ordening, waarin het ‘aardse’ gevoelsleven van een lagere orde was dan het hogere ‘geestelijke’ leven, daaraan werd niet getwijfeld. Om de kloof tussen geloof en wetenschap te overbruggen had de kerk aan het einde van de negentiende eeuw dringend behoefte aan een nieuw wijsgerig instrument. Een nieuwe interpretatie van de middeleeuwse scholastiek van Thomas van Aquino bood daarvoor voldoende aanknopingspunten. ‘Het oude en overgeleverde moet met de nieuwe bevindingen tot één geheel worden versmolten’, aldus paus Leo XIII in zijn encycliek *Aeterni Patris* (1879), waarin hij het neothomisme introduceerde.⁵ Deze theologie werd verplicht gesteld voor het onderwijs aan seminaries en universiteiten. Ze bood ‘een probaat en tijdloos instrumentarium om de moderniteit in al haar bedreigende facetten het hoofd te bieden’, aldus Marit Montei-ro.⁶ Toch zocht deze paus ook voorzichtig toenadering tot bepaalde aspecten van de moderniteit, waaronder de oprichting van een katholieke vakbeweging en een herwaardering van de kunsten. Zijn opvolger Pius X (1903-1914) wees in zijn encycliek *Pascendi Dominici Gregis* (1907) weer nadrukkelijk op de gevaren die de moderniteit met zich meebracht.

Het was de verdienste van de Franse filosoof en bekeerling Jacques Maritain (1882-1973) dat hij in zijn boek *Art et Scolastique* (1920) het neothomisme verder uitwerkte voor literatuur en kunst. Het uitgangspunt van zijn filosofie was dat artisticeit en creativiteit signalen zijn van het goddelijke, die in de kunst hun voltooiing vinden. Kunst als ‘eeuwige schoonheid’ moest dienstbaar zijn aan God en aan de gemeenschap. Ook in het debat over ethiek versus esthetiek was sprake van een hiërarchische ordening en prevaleerde voor Maritain de ethiek. Van een puur autonome kunstopvatting, *l’art pour l’art*, kon geen sprake zijn. Omdat de katholieke kunstenaar en schrijver onderworpen was aan de zedenleer, maar vrij kon zijn binnen het domein van de kunst, bezat zijn werk volgens Maritain wel een relatieve autonomie. Op die manier omzeilde hij een al te rigide poëtica. Daarin konden tijdens het interbellum veel katholieke auteurs, met name de schrijvers rond de katholieke tijdschriften *Roeping* (1922-1963) en *De Gemeenschap* (1925-1941) zich vinden. De katholieke boekenwet in de *Codex* bleef daarbij richtinggevend.

De katholieke boekenwet

De katholieke boekenwet in de *Codex* was gebaseerd op drie concrete uitgangspunten: in de eerste plaats de eis dat een katholiek zich moest houden aan de door God geopenbaarde leer; voorts op het idee dat er een mogelijkheid bestond dat de individuele katholiek zijn geloof en integriteit verloor; en vervolgens dat het de taak was van de hiërarchisch geordende kerk om de gelovigen voor dwalingen te behoeden. Het boekenverbod werd dus gerechtvaardigd vanuit de opvatting dat geloven geen vrije persoonlijke keuze was, maar onderworpen aan het woord van God. De dominicaan C. Pauwels (1903-1965) bijvoorbeeld was ervan overtuigd dat een slechte impuls de gelovige op het verkeerde pad kon brengen, wat onherroepelijk zou leiden tot zijn eeuwige verdoemenis.⁷ Volledige vrijheid van meningsuiting en drukpers, de 'uitwassen' van de Franse Revolutie, waren volgens de kerk een inbreuk op 'de ware vrijheid en een aanranding van de heiligste rechten van de mens'.⁸

De katholieke boekenwet bestond uit de canons 1384 tot 1405. Canon 1384 gaf een algemeen overzicht van de doelstelling en de theoretische fundering van de boekenwet; de canons 1385-1394 hadden betrekking op preventieve censuur en de canons 1395-1405 behandelden de repressieve censuur. Preventieve censuur was alleen van toepassing op religieuze en stichtelijke lectuur. Deze werken werden door een bisschoppelijke censor beoordeeld en bij een gunstig advies door de bisschop van het diocees van de auteur vrijgegeven voor publicatie, onder vermelding van het *Imprimatur* (het worde gedrukt) of *Nihil obstat* (er is geen bezwaar) in het betreffende boek. Voor de overige lectuur gold repressieve censuur, dus beoordeling na publicatie van een boek. Bij overtreding van de boekenwet werd canon 2318 in stelling gebracht, waarin de sancties waren geregeld. De zwaarste straf was excommunicatie. Als een schrijver dit oordeel trof, betekende het dat hij buiten de kerkelijke gemeenschap werd geplaatst en de heilige sacramenten niet meer mocht ontvangen. Dit strenge instrument werd overigens zelden ten uitvoer gebracht. In het bisdom 's-Hertogenbosch werd de katholieke schrijver Ernest Michel door mgr. A. Diepen (1919-1943) voor zijn brochure *Neo-communisten* in 1932 in de kerkelijke ban gedaan, omdat hij de euvele moed had gehad de huichelachtigheid van priesters en de tekortkomingen van de seminarieopleidingen aan de kaak te stellen.⁹ Michel besloot vervolgens zijn boek niet in Nijmegen maar in het Gelderse Lent uit te brengen, in een ander diocees.

Een apart onderdeel van de boekenwet was de *Index Librorum Prohibitorum*, de lijst van verboden boeken, die al in 1559 door de inquisitie was opgesteld en waarvan voor de invoering van de katholieke boekenwet al dertig edities waren verschenen. De vaak gehoorde opmerking: de boekenwet is toch de *Index*, is dus onjuist. Een schrijver kon op de *Index* worden geplaatst: voor al zijn geschriften (*opera omnia*), dat gold onder andere voor Emile Zola, Anatole France, Jean-Paul Sartre, André Gide en Alberto Moravia; voor alle romans (*omnes fabulae*

amatoriae), bijvoorbeeld Alexandre Dumas, George Sand en Henri Stendhal; of voor afzonderlijke werken. Dat laatste overkwam Th. van de Veldes trilogie *Het volkomen huwelijk* (1931) vanwege de ‘zinnenprikkelende en lustopwekkende inhoud’.

Na 1958 werd – onder invloed van de toenemende secularisering – voorzichtig gesproken over afschaffing van de *Index*. De praktijk had inmiddels geleerd dat plaatsing van een boek op deze lijst het lezen alleen maar interessanter maakte. Het was inmiddels een typisch rooms overleefd fenomeen en had weinig meer van doen met de moderne tijd. Als een van de resultaten van het Tweede Vaticaans Concilie werd de *Index* in 1966 door paus Paulus VI (1963-1978) definitief opgeheven. Wel moedigde de paus katholieke schrijvers aan zich te houden aan de morele richtlijnen van de kerk. Aan de bisschoppen de taak hierop toe te zien in het eigen diocees.¹⁰ Over de afschaffing van de boekenwet werd met geen woord gerept!

De voorlopers van Idil

De oprichting van Idil kwam niet uit de lucht vallen. Om de katholieke lezer te begeleiden in de lectuurkeuze werden in Nederland al vanaf het begin van de twintigste eeuw op beperkte schaal katholieke bibliografische tijdschriften uitgegeven. Omdat de recensies daarin waren voorzien van een ethische – en slechts sporadisch een esthetische – beoordeling, kunnen zij met recht als voorlopers van Idil worden beschouwd. Zo verscheen vanaf 1906 bij uitgeverij Vecht in Amsterdam onder redactie van de priester-dichter W. de Veer s.j. (1863-1933) het bibliografisch tijdschrift *Boekenschouw* (1906-1942).¹¹ Na zijn aftreden in 1918 werd hij opgevolgd door de jezuïet A. Gielen (1871-1929), die deze functie bekleedde naast zijn moderatorschap van de Amsterdamse studentenvereniging *Sanctus Thomas Aquinas*. Gielen stelde zich ten doel de strijd tegen het verderfelijke boek aan te binden en een gids samen te stellen voor ‘allen die in het doolhof van de boekenmarkt dreigden te verdwalen’.¹² Met de boekenwet in de hand zorgde Gielen voor de morele beoordeling van literatuur. Het was duidelijk wat *Boekenschouw* voorstond: het indammen van de invloed van de modernistische schrijvers. De integralist Gielen mopperde verbitterd over al wat jeugdig was en modern. Bovendien vond hij katholieke romans pas waardevol als zij waren geschreven door vakbekwame geloofsgenoten, voorzien van het juiste katholieke elan. Hij kon absoluut geen waardering opbrengen voor de literaire normen van de ‘katholieke jongeren’ rondom de tijdschriften *Roeping* en *De Gemeenschap* die de esthetica ook een warm hart toedroegen.

In 1925 kregen Gielen en *Boekenschouw* concurrentie van het bibliografisch tijdschrift *Boekzaal der Geheele Wereld*, nota bene uitgegeven door zijn recensent, de uitgever Gerard Verbiest (1894-1979), de latere oprichter van Idil. Deze was

A. Gielen s.j. te midden van zijn boeken.

eigenaar van de uitgeverij Het Nederlandsche Boekhuis, die hij op verzoek van zijn leraar aan de rooms-katholieke Leergangen H. Moller (1869-1940) in Tilburg had opgericht. Hoewel zelf een traditionalist van de eerste orde, was hij het niet eens met de rigide literatuuropvattingen van *Boekenschouw*. Na het overlijden van Gielen in 1929 werd de redactie van dit tijdschrift overgenomen door pater Jan van Heugten s.j. (1890-1963), die meer de innerlijke bewogenheid van de schrijver als uitgangspunt nam, overigens zonder de zedenwet geweld aan te doen. Hij was meer geïnteresseerd in de 'werking' van een boek en de 'receptie' daarvan door de lezer.¹³ Onder dit ietwat mildere regime gingen Verbiest en Van Heugten een samenwerkingsverband aan en werd het tijdschrift *Boekzaal der Geheele Wereld* in 1932 al weer opgeheven.

Naast bibliografische tijdschriften verschenen met hetzelfde doel catalogi of repertoria, die in alfabetische volgorde, op naam van de schrijver, een morele beoordeling gaven van lectuur. De belangrijkste in dit verband was het *Lectuur-Repertorium*, waaraan sinds 1922 door de Vlaamse priester Joris Baers (1888-1975) van het Vlaamse Algemeen Secretariaat voor Katholieke Boekerijen (ASKB) te Antwerpen werd gewerkt. In 1932 kwam de eerste editie beschikbaar voor de twaalfhonderd aangesloten Vlaamse bibliotheken. In het *Lectuur-Repertorium* kregen boeken een kwalificatiecijfer, dat was gebaseerd op recensies die verschenen in het Vlaamse tijdschrift *Boekengids* (1922-1993). Idil ontleende haar kwalificatiesysteem aan deze twee gidsen.

Het Lectorium-Repertorium

Joris Baers, op zijn beurt, was voor zijn repertorium schatplichtig aan het kwalificatiesysteem dat de Franse abt Louis Bethléem (1869-1940) in 1905 voor de beoordeling van lectuur opstelde. Deze vicaris van de kathedraal van Kamerijk verrichtte, al voordat de boekenwet in de *Codex* werd opgenomen, een waar pionierswerk op het gebied van de katholieke bibliografie. In zijn catalogus *Romans à lire et romans à proscrire* (1905) introduceerde hij, als richtsnoer voor het 'christelijk geweten' van de lezer, zes categorieën voor de beoordeling van lectuur die hij aangaf met de Romeinse cijfers I tot en met VI. Het systeem zag er als volgt uit:

- I Verboden lectuur: boeken die
 - 1) op de *Index* staan
 - 2) door de algemene regels van de kerkelijke wet verboden zijn
 - 3) op grond van de christelijke zedenleer of van de natuurwet voor de meeste lezers verderfelijker geacht
- II Streng voorbehouden lectuur: deze boeken mogen slechts
 - a) bij uitzondering
 - b) om gegronde redenen
 - c) door welgevormde lezers worden gelezen
- III Voorbehouden lectuur: boeken, die wegens bepaalde passages of grondgedachten alleen geschikt zijn voor gevormde volwassenen
- IV Lectuur voor volwassenen, circa 18 jaar en ouder: voor zedelijke voorlichting en vorming
- IV-V Lectuur ook voor de rijpere jeugd vanaf circa 16 jaar.
- V Lectuur voor allen: evenzeer voor volwassenen als voor de jeugd
- VI Jeugdlectuur.

Met speciale letters en symbolen werd bovendien aangegeven of een boek bijvoorbeeld een overwegend christelijke (+), humanistische (H), nihilistische (Ni) of protestantse (P) strekking had. Voor de Sint-Vincentius-, plattelands- en parochiebibliotheken gaven Arabische cijfers 1-10 aan of het boek geschikt was voor de eenvoudige lezer.¹⁴

De oprichting en werkwijze van Idil

Aan de oprichting van Idil ging een periode van grote bezorgdheid vooraf. Door de jaarlijkse aanwas van lectuur voelden rooms-katholieke uitgevers, boekhandelaars en bibliothecarissen zich onzeker of de inhoud niet in strijd was met de katholieke zeden- en boekenwet. Het is niet overdreven te stellen dat de katholieke uitgever in het interbellum met de handen in het haar zat en zich afvroeg

Vergadering van Idilrecensenten.

of een aangeboden manuscript wel mocht worden uitgegeven. Wat moest de bonafide katholieke boekhandelaar beginnen die met de beste wil van de wereld onmogelijk alles kon lezen wat de uitgever hem aanbood, terwijl rijp en groen zijn toonbank passeerde? En dan heb ik het nog niet eens over het dilemma van de bibliothecaris die, op eigen inschatting van leeftijd en graad van ontwikkeling van de lener, moest bepalen of een boek al dan niet kon worden uitgeleend. Er was dringend behoefte aan een recensiedienst die voldeed aan zowel de commerciële als de idealistische taak van de katholieke leatuurvoorziening.

Behalve het *Lectuur-Repertorium*, dat in Vlaanderen toonaangevend was, bestond er voor het Nederlandse taalgebied nog geen katholieke recensiedienst. Bovendien had dit repertorium, ondanks de ijver van Joris Baers, een grote achterstand opgelopen. Daarin kon men het actuele boek niet vinden.¹⁵ Twee belangrijke verenigingen in het katholieke literaire veld – de rooms-katholieke Nederlandsche Boekhandelaren en Uitgeversvereniging 'Sint Jan' en de rooms-katholieke Bond voor Openbare Leeszaalen en Boekerijen (RKOLB) – waren bovendien van mening dat de recensies in katholieke dagbladen zoals *De Tijd*, *De Linie* en *De Maasbode* ernstig tekortschoten in de beoordeling. Beide verenigingen sloegen de handen ineen en stelden in 1937 een studiegcommissie samen die tot taak had de haalbaarheid van een katholieke recensiedienst te onderzoeken. Na de positieve uitkomst ervan werd een indrukwekkend comité van aanbeveling samengesteld, waarvan ook enkele leden van de Katholieke Actie 'Voor God', onder wie Gerard Brom en Titus Brandsma, deel uitmaakten. Dit instituut dat zich bezighield met het lekenapostolaat, speelde een belangrijke rol achter de schermen van alle katholieke organisaties.

Vanwege zijn bibliografische ervaring en apostolische gedrevenheid werd Gerard Verbiest gevraagd oprichter/directeur te worden. Na enige aarzeling stemde hij toe om tegen een jaarlijkse vergoeding van 500 gulden het secretariaat van zijn uitgeverij Het Nederlandsche Boekhuis hiervoor beschikbaar te stellen. ‘Sint Jan’ en de RKOLB stelden zich garant voor de financiering, maar zij gingen er wel van uit dat Idil binnen niet al te lange tijd self-supporting zou worden. Voor de uniformiteit van de voorlichting in het Nederlands taalgebied kozen de oprichters zoals gezegd voor het kwalificatiesysteem van Joris Baers, die daarvoor voor zijn recensenten in de brochure *De Catalogen* strikte recenseerinstrucities had opgesteld. Op speciaal ontworpen recensieformulieren vulden zij de benodigde gegevens in, die op losse kaartjes (fiches) werden gedrukt en ondertekend door de betreffende recensent. Nu deed zich voor de recensenten het dilemma voor of zij met het oog op de boekenwet wel bevoegd waren om de verboden en streng voorbehouden lectuur te lezen. Dit probleem werd eenvoudig opgelost door voor de recensent een bisschoppelijk leesverlof aan te vragen dat drie jaar geldig was en daarna kon worden verlengd. Het leesverlof gold niet voor pornografische en blasfemische romans, daarvoor was speciale dispensatie vereist en het lezen daarvan werd overgelaten aan de bisschoppelijke censor. De schrijver Rogier van Aerde vroeg zich in 1956 in het katholiek tijdschrift *Roeping* met betrekking tot de fiches vertwijfeld af: ‘Kan het allemaal wel op die kleine kaartjes? [...] Hoe kan een recensie van een paar regels een gedegen literair of wetenschappelijk oordeel geven?’¹⁶ Maar voor de boekhandelaar en bibliothecaris waren de fiches een uitkomst voor de gewetensnood. De kaartjes konden bovendien eenvoudig in een kaartenbak op alfabetische volgorde worden opgeborgen. Een voorbeeld van een fiche is de hierbij afgebeelde recensie van de roman *Bevrijdingsfeest* (1949) van Simon Vestdijk, die in 1958 werd gemaakt door de recensent Piet Oomes (1898-1984).¹⁷ Vanwege de humanistische (H), onchristelijke strekking van het verhaal, kreeg de roman een ethische beoordeling met het kwalificatienummer II, streng voorbehouden lectuur. De recensent noemde deze roman overigens ook ‘een meesterwerk van schriftuur’, een esthetische waardering die aan het eind van de jaren vijftig steeds vaker werd toegekend.

In de eerste jaren van Idil – van 1937 tot 1945 – werden de recensies via een speciale koerier naar Antwerpen gestuurd, waar de fiches werden gedrukt en vervolgens aan de abonnees verzonden. Als tegenprestatie maakte Idil in Nederland reclame voor de Vlaamse *Boekengids* van Joris Baers. De eerste twee jaren na de oprichting verschenen er gemiddeld 300 à 400 recensies per jaar die werden geschreven door circa vijftig recensenten. Het aantal recensies liep tijdens de oorlog weliswaar terug naar plusminus 300 per jaar, maar het aantal recensenten nam daarentegen toe tot negentig. De omweg via Antwerpen bood tijdens de oorlog overigens grote voordelen, omdat Idil van de Nederlandse Kultuurkamer haar werkzaamheden moest staken. Voor België gold deze restrictie niet. Het

7416 Vestdijk, S.

83.1

BEVRIJDINGSFEEST — *A'dam, De Bezige Bij, (De Bijenreeks), 1958, 2e druk, (22 x 13), 300 blz., geb. fl 4,95*

II, H — Tien jaar na de eerste uitgave verscheen een herdruk van deze omvangrijke roman, die *niet* de liquidatie van het verzet poogt uit te beelden, maar die met groot vakmanschap de demoralisering van een verzetsman, Jhr. Evert Hock, analyseert in een aaneenschakeling van eigenzinnige, karakterloze en banale gedragingen. Natuurlijk was niet alles brandschoon in de vaderlandse gelederen van het verzet, maar deze degeneratie, ook in een aantal bijfiguren, is meer dan eens verbijsterend. Het gevaar is dat de argeloze lezer gaat generaliseren. Vestdijk behandelt klinisch één geval van een verzetstrijder, een wils-zwakke aristocraat, die een tegenwicht zoekt tegen de leegheid van het na-oorlogs bestaan in bedenkelijke avonturen. Minder nog de erotische aberraties van de ex-verzetsman in een uiterst louché milieu, dan wel zijn huwelijksontrouw met de vrouw van een bevriende dokter (als volkomen normaal voorgesteld, evenals een abortus), maken het strengste voorbehoud noodzakelijk. De roman is overigens een meesterstuk van schrijftuur, daarenboven boeiend van vertelkunst. Vestdijk ontneemt zich de kans een aangrijpende traditie te scheppen, door het menselijk lotgeval vrijwel uitsluitend met klinisch oog te beschouwen.

V.V.B. 1

„Boekzaal” — Stichting I.D.I.L., Pa-kstraat 16, Tilburg.

PIET OOMES
Koerier 18 juni 1958
Jaargang XXI.

Voorbeeld van een fiche: recensie van de roman *Bevrijdingsfeest* van Simon Vestdijk.

enige nadeel was dat de *Boekengids* niet meer in Nederland mocht verschijnen. De soms moeilijke omstandigheden tijdens de oorlog waren dus niet van dien aard dat zij een bedreiging vormden voor het voortbestaan van Idil.

Na het faillissement van Het Nederlandsche Boekhuis in 1942 besloot Verbiest om van Idil een privéonderneming te maken, maar dat betekende nog niet dat de oprichters, 'Sint Jan' en de RKOLB, zich van de recensiedienst distantiëerden. Zij bleven Idil financieel ondersteunen. In 1945 kwam er een vroegtijdig einde aan de samenwerking met het ASKB – Joris Baers vond Idil te soepel in de beoordeling –, maar het vriendschappelijk contact met Vlaanderen bleef in stand. Zo werd de Vlaamse integralistische recensent voor de *Boekengids*, Emiel Janssen s.j. uit Leuven, door Gerard Verbiest met enige regelmaat geraadpleegd wanneer hij problemen had met schrijvers en uitgevers die kritiek leverden op de beoordeling van hun romans.

Nieuwe initiatieven in de jaren veertig

Tot 1946 verschenen de recensies op kaartjes. Het aantal had inmiddels een grote vlucht genomen. In het eerste naoorlogse jaar werden al 650 recensies geproduceerd en het was te verwachten dat dit percentage in de toekomst zeker zou toenemen. In de jaren vijftig waren dat ongeveer 1000 recensies per jaar, maar dit aantal nam in de jaren zestig toe tot gemiddeld 1500, door de toename van vertaalde buitenlandse literatuur en het populaire pocketboek. Omdat de uit-

gave op fiche erg kostbaar was, werd naarstig gezocht naar een andere vorm van publicatie. Die werd gevonden in het kritisch-bibliografisch maandschrift *Idil Tijdingen (IT)*, voorzien van twee halfjaarlijkse registers. Tot hoofdredacteur werd benoemd pater dr. H. Borgert C.S.R. (1912-1989); redactiesecretaris werd drs. Lambert van den Ham (1912-1995), leraar Nederlands aan het Sint-Odulphuslyceum te Tilburg. Beide functies waren onbezoldigd, zoals dat ook gold voor de recensenten. Het vrijwillig recenseren moet worden beoordeeld in het kader van de vervulling van de apostolische taak van de gelovige en sloot aan bij de opvoedkundige idealen en de invloed van de Katholieke Actie. Naast *IT* verschenen de *Idilkoerier*, bestemd voor spoedmededelingen over voorlopige recensies, en een kwartaalgidsje dat in de boekhandel gratis verkrijgbaar was. Ook werd vier keer per jaar een Idilaffiche uitgegeven voor verantwoorde lectuur – vanaf de kwalificatie III – die in publieke ruimten zoals parochiehuizen, bibliotheken en kerkportalen werd opgehangen.

Het verschil tussen de fiche en de recensie in *IT* was dat de laatste in verkorte versie en bovendien ongesigneerd werd gepubliceerd. In het colofon werden weliswaar de medewerkers aan de betreffende aflevering vermeld, maar niet aangegeven wie voor welke recensie verantwoordelijk was. Deze anonimiteit werd, zoals nog zal blijken, een belangrijk argument voor critici en schrijvers om de werkwijze van Idil te bekritisieren. Recensies van romans van belangrijke schrijvers werden wel altijd uitvoerig gemotiveerd en ondertekend op fiche uitgebracht. Om een voorbeeld te noemen: de roman *Vrouw en vriend*, waarmee Anna Blaman in 1941 debuteerde, had in 1947 kennelijk nog geen furore gemaakt, want de recensie verscheen in verkorte versie in *IT*. De recensent had voor de beoordeling maar twee zinnen nodig: ‘Deze roman getuigt op vele plaatsen van literair vermogen en psychologisch inzicht. Een deprimerend, cynisch boek zonder morele fond. Streng voorbehouden (II).’¹⁸ Een jaar later verscheen *Vrouw en vriend* – inmiddels belangwekkend gevonden – ook op fiche en recensent Lambert van den Ham beoordeelde de roman eveneens met het cijfer II.¹⁹ De roman *Eenzaam avontuur* van Blaman kreeg, omdat daarin een buitenechtelijke verhouding werd beschreven, een paar jaar later hetzelfde kwalificatiecijfer. Hetzelfde gold voor *De redding van Fré Bolderhey* van Vestedijk vanwege een psychologisch ongezonde teneur. Strikt verboden romans in de jaren veertig waren *Gods geuzen* van Jan de Hartog; *Het boek van Joachim van Babylon* en *Telemachus in het dorp* beide van Marnix Gijsen. Deze romans waren in strijd met de christelijke zedenleer.

Een belangrijke nieuwe activiteit van Idil was het programma ‘Boeken-nieuws’ voor de KRO-radio. Lezen was sinds het uitbreken van de oorlog een populaire bezigheid, waardoor de noodzaak van brede ‘voorlichting’ steeds urgenter werd. De KRO-voorzitter, moraaltheoloog dr. J. Kors o.p. (1885-1966), een trouwe volgeling van Maritain, vond dat de spanning tussen de morele norm en esthetische ontroering in de literatuur bespreekbaar moest zijn, maar wel in goede banen worden geleid. Hij verzocht Verbiest in 1947 de boekpresentatie te

verzorgen. Het boekenprogramma paste naadloos in de sfeer van een herrijzend en een onverminderd verzuimd Nederland, die na de oorlog het beeld bij deze omroep bepaalde. Iedere zaterdagmiddag, na het nieuws van twee uur, presenteerde de letterkundige en Idilrecensent Piet Oomes in een tijdsbestek van tien minuten de boekenvoorkeur van Idil, die was samengesteld door Lambert van den Ham. Deze service bleef bestaan tot 1959. Toen gaf de KRO in de persoon van de programmachef W. Wagenaar plotseling te kennen met de boekenrubriek in deze vorm te stoppen. Hij wilde meer plaats inruimen voor het nieuwe pocketboek en daar was Idil geen voorstander van. De visie van de KRO op de toekomstige invulling van de rubriek 'Kunst en Letteren' bleek uit de volgende hint: 'Wij zullen vrijwel uitsluitend stimulerend ten opzichte van het goede boek trachten te werken en zo min mogelijk in negatieve zin.'²⁰

De stichting Idil

De negatieve berichtgeving over Idil was eind jaren veertig van dien aard dat kardinaal Jan de Jong (1885-1955) zich ernstig zorgen maakte. De toenemende kritiek in de dagbladen op de werkwijze en commerciële activiteiten van Idil noopte hem tot het nemen van maatregelen. Er was volgens hem dringend behoefte aan een Adviserende Bisschoppelijke Commissie (ABC) die het dagelijks bestuur van de recensiedienst bij toekomstige problemen kon adviseren. Het was dan wel noodzakelijk dat Idil een stichting werd. Als trouwe volger van de kerkelijke overheid besloot Verbiest in 1949 zijn privéonderneming om te zetten in een stichting zonder winstoogmerk. Daarmee kon een belangrijk punt van kritiek worden ondervangen. De benoeming van de commissieleden van de ABC – zonder uitzondering religieuzen – was snel gerealiseerd. Tot voorzitter werd benoemd de conservatieve leraar klassieke talen dr. H. Surig (1889-1970).

Geheel in overeenstemming met het karakter van Gerard Verbiest, die zelf graag de touwtjes in handen hield, werd de samenstelling van het dagelijks bestuur een familiaaangelegenheid. Voorzitter Verbiest werd benoemd voor het leven en hij had het bovendien zo geregeld dat bij stemming zijn stem dubbel telde. Zijn zoon Ferd, die sinds 1946 werkzaam was voor de uitgeverij van zijn vader, werd secretaris en schoonzoon Gérard Knibbeler penningmeester. Tot leden werden benoemd mr. A. Diepenbrock, secretaris van het Landelijk Centrum Katholieke Actie, en P. van der Wiele, bestuurslid van de Hoofdraad van de Sint-Vincentiusvereniging. Het bestuur van de stichting werd bijgestaan door de Idilraad, een adviesraad onder voorzitterschap van rector L. Rooijackers (1905-1979), waarin vertegenwoordigers van belangrijke katholieke standsorganisaties zitting namen.²¹ Van enige financiële tegemoetkoming van het episcopaat kon wederom geen sprake zijn. Het moet gezegd worden dat het episcopaat hier een zeer dubieuze rol speelde. Enerzijds hield het door de klerikale inbreng en met steun van de Katholieke Actie greep op de organisatie van Idil, anderzijds

was men niet bereid tot enige financiële tegemoetkoming. De benoeming van de ABC was overigens een gouden greep, want nog in hetzelfde jaar van oprichting ontspoon zich een polemisch debat tussen Anton van Duinkerken (1903-1968) en Gerard Verbiest over de werkwijze van Idil.

Anton van Duinkerken versus Idil

Van Duinkerken was als literatuurcriticus verbonden aan het katholieke dagblad *De Tijd*. Hij gold als een adept van Maritain en was dus voorstander van de relatieve autonomie van de schrijver. Dat wil zeggen dat hij in zijn kritieken zowel de ethische als de esthetische elementen van een roman beoordeelde. In de woorden van J. Oversteegen: ‘de waarheid van het kunstwerk is niet te vinden in de “inhoud” óf de “vorm” (....) want in het gunstige geval houden zij elkaar in evenwicht.’²²

Op het zilveren jubileumfeest van ‘Sint Jan’ in 1949 trok Van Duinkerken in zijn tafelspeech fel van leer tegen de werkwijze van Idil. Hij was van mening dat Idil preventieve censuur toepaste bij de beoordeling van romans, terwijl dat volgens de boekenwet alleen was toegestaan bij religieuze lectuur. Dit was volgens hem de reden waarom katholieke schrijvers met hun manuscripten uitweken naar neutrale uitgeverijen. Bovendien vond hij dat de Idilrecensies een semipubliek karakter droegen. De fiches waren weliswaar gesignd, maar toch niet vrij toegankelijk voor iedere lezer. Die waren alleen in te zien als men op de Idilrecensies was geabonneerd. Om nog maar niet te spreken van de recensies in *IT*, die waren te summier van inhoud en bovendien anoniem.

De aanleiding voor Van Duinkerken's gram was de beoordeling van het manuscript van de roman *Voort ijlt de regeringswagen* van de katholieke auteur Dick Ouwendijk. Deze roman werd vanwege een vermeende antichristelijke tenor door Idil tot verboden lectuur verklaard, terwijl Ouwendijk alleen maar zijn afkeer van de serviliteit van de burgerlijke bourgeoisie aan de orde wilde stellen door ‘potentaten, gezinstyrannen, schraperige geldmagnaten, bête priesters en demagogen’ op te voeren.²³ De katholieke uitgever Paul Brand was van plan de roman uit te geven, maar kreeg van Verbiest het advies dit niet te doen. Van Duinkerken nam de auteur in bescherming in een aantal artikelen in *De Tijd*.²⁴ Hij draaide de zaak om: omdat Ouwendijk de onchristelijkheid van de hoofdpersonen benadrukte, vond hij deze roman juist getuigen van een vurig christelijk geloof. Er moest weliswaar nog wat worden gesleuteld aan de tekst, maar daarna kon de roman beslist worden uitgegeven.²⁵ Zoals gebruikelijk bij probleemromans werden deze door meerdere recensenten beoordeeld – in dit extreme geval zelfs acht – onder wie de Vlaming Emiel Janssen s.j. De beoordeling bleef echter negatief, kwalificatie I-II. Uitgeverij Brand trok zich onder protest terug en Ouwendijk bracht zijn roman met een andere titel, *Opstand en geweten*, onder bij de neutrale uitgever Kroonder.²⁶

Geschrokken van alle reacties in de pers, waarbij zich de hele katholieke en niet-katholieke dagbladpers aansloot, kwam de ABC in actie. De commissie schaarde zich met volle overtuiging achter het idealisme van Idil. Als argumenten voerde de commissie aan dat de recensiedienst in tijdige voorlichting voorzag; dat er absoluut geen sprake was van censuur; dat het cijfer I geen 'verbod' inhield maar slechts betekende 'verboden geacht'; dat de goedwillenden de voorlichting niet preventief noemden, want zij lieten zich graag door Idil leiden. De semipubliciteit van de recensiekaartjes vond de ABC een overdreven argument, want op een krant moest men zich toch ook abonneren. Het was de commissie overigens wel opgevallen dat de opposenten een ruimere plaats in de kranten kregen toegemeten dan Idil.²⁷

Toenemende kritiek in de jaren vijftig

Deze polemiek met Van Duinkerken, uit onverdacht katholieke hoek, vormde de opmaat naar een nog steviger aanvaring met de auteur W.F. Hermans, die zijn romans *Conserve*, *De tranen der acacias* en *Ik heb altijd gelijk* door Idil tot verboden lectuur zag veroordeeld. Omdat Klaus Beekman in deze bundel al ingaat op de rechtszaak die door *de Volkskrant* tegen Hermans werd aangespannen – en zoals blijkt uit de bronnen niet door Idil – wordt in deze bijdrage de aandacht gericht op een andere affaire, het Sittard-incident, dat in 1951 eveneens leidde tot het stellen van Kamervragen. Het betrof de roman *De dokter en het lichte meisje* van Simon Vestdijk (1898-1971), die door drie Idilrecensenten, vanwege de seksuele relatie van de huisarts met zijn dienstmeisje en een in deze roman voorkomende abortus, met een kwalificatie I-II was beoordeeld. Een overijverige inspecteur van politie in Sittard, die op de hoogte was van de verboden status van deze roman, liet het boek verwijderen uit de etalage van de Algemene Spoorweg boekhandel. De klacht van de boekhandelaar haalde de landelijke pers en was voor het PvdA-kamerlid Gerard Nederhorst een reden om over deze kwestie een mondelinge vraag te stellen in de Tweede Kamer. Was de actie van de agent niet in strijd met artikel 7 van de grondwet, waarin de vrijheid van meningsuiting en drukpers wettelijk is geregeld? Hij vroeg de KVP-minister van Binnenlandse Zaken Louis Beel maatregelen te nemen tegen de politie en te voorkomen dat dit in de toekomst nog eens gebeurde. Beel gaf toe dat de politie in het algemeen bekend was met de Idillijst en dat Sittard die ietwat te strikt had geïnterpreteerd.²⁸ Deze affaire liep nog met een sisser af, maar was voor het tijdschrift *De boekverkoper* toch aanleiding om een kort artikel op te nemen getiteld: 'Wie alle kwaad verhindert, belemmert nog veel meer goed!' De anonieme auteur vroeg zich af hoe het verder moest met de beoordeling van literatuur in het verzuilde Nederland.²⁹

Naast de al genoemde romans van Hermans waren in de jaren vijftig onder andere *De metsiers* en *De hondsdagen* van Hugo Claus en *De vuuraanbidders*

van Vestdijk verboden. De reden daarvoor was dat zij in strijd waren met de christelijke zedenleer. Als er in een roman sprake was van een buitenechtelijke relatie, zelfmoord of abortus, dan betekende dat automatisch een verbod. Was er sprake van inkeer van de personages en boetedoening als gevolg, dan viel de beoordeling minder streng uit.

Zoals valt op te maken uit de polemische debatten was het zonneklaar dat de werkwijze van Idil vanaf de jaren vijftig kon rekenen op geduchte tegenwerking. Maar niet alleen Idil kreeg te maken met toenemende secularisering. Met het Mandement van de Nederlandse Bisschoppen, *De katholieke in het openbare leven van deze tijd* (1954), probeerde het episcopaat het tij nog te keren en de ontkerstening en vervlakking van de zeden een halt toe te roepen, maar dat was een valse hoop. Aan de ernstige vermaning van de bisschoppen werd in de pers veel aandacht geschonken, maar ze oogstte niet het gewenste effect. De verandering van mentaliteit had natuurlijk ook gevolgen voor de opvattingen over het katholieke 'lectuurprobleem'. In diverse debatten in kranten en tijdschriften werd de strenge katholieke moraal van Idil aan de orde gesteld. Voor 'Sint Jan' was dat in 1952 al een reden om in een enquête de mening van de leden-uitgevers en -boekhandelaren te peilen over het functioneren van Idil. Door het geringe aantal respondenten en een inadequate vraagstelling kan uit deze raadpleging geen gedegen oordeel worden gedistilleerd, maar als algemene tendens kwam toch naar voren dat zij vonden dat Idil te veel waarschuwde tegen de gevaren van het slechte boek en te weinig propaganda maakte voor het goede boek. Het woord 'censuur' werd nog net niet in de mond genomen. Het aantal lezers liep terug – de leeswoede tijdens de oorlog was inmiddels voorbij – en de vaak negatieve voorlichting van Idil had voor uitgever en boekhandelaar nadelige financiële gevolgen. De pragmatische, commerciële doelstelling, een van de pijlers onder de oprichting van Idil, kreeg bij hen de overhand, ten koste van de idealistische. Zij keerden zich geleidelijk af van de recensiedienst en in het verdere verloop van haar geschiedenis zou 'Sint Jan' nauwelijks meer een rol van betekenis spelen.

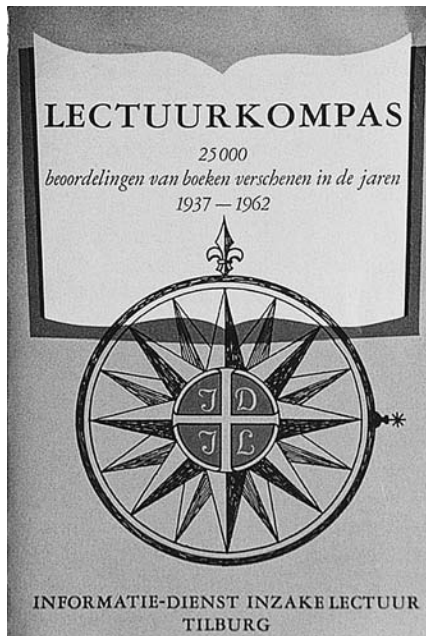
Versoepeling kan het tij niet keren

Anders was het gesteld met de bibliotheken. Uit een enquête die Idil in 1957 hield naar aanleiding van een negatief themanummer in *Roeping* blijkt dat Verbiest alleen nog op de medewerking van de bibliotheken kon rekenen. Zij stelden wel als voorwaarde dat de recenseerinstructies aanzienlijk werden versoepeld. Dat gebeurde daadwerkelijk in 1962, bij gelegenheid van het zilveren jubileum, waar Ferd Verbiest zijn zieke vader verving. Ferd, vertegenwoordiger van de jonge generatie en bruggenbouwer, was erin geslaagd zijn vader te overtuigen van de noodzaak van modernisering. Voortaan werd met de letters A-B-C de moeilijkheidsgraad van een boek aangegeven. C stond voor de zwaarste categorie, maar er werd nog geen definitief afscheid genomen van de Romeinse kwalificatiecijfers.

In de jaren zestig liep het aantal verboden en streng voorbehouden lectuur sterk terug. Alleen de roman *De nadagen van Pilatus* van Vestdijk kon in 1963 bij herdruk nog rekenen op een verbod. 'Vooral de opzettelijke vertekening van de Christusfiguur en van Maria Magdalena (...) doet deze lectuur vallen onder de kerkelijke Codex', was het oordeel van de recensent J. Marlet. Streng voorbehouden vanwege de zedenleer waren in dit decennium: *De ziener* van Vestdijk, *De diamant* van Harry Mulisch, *Serpentina's petticoat*, *Een roos van vlees* en *De hond met de blauwe tong* van Jan Wolkers, *Op weg naar het einde* van Gerard Reve en *Het land van Onan* van Hermans. *Ik Jan Cremer* kreeg in 1964 een beoordeling I-II evenals *De zwarte keizer* van Claus.

Om het werk in de bibliotheken te vereenvoudigen, stond een overzichtelijke catalogus van alle romans met de betreffende kwalificaties bovenaan het verlanglijstje. Dankzij de medewerking van bibliothecarissen en met financiële steun van het Prins Bernhardfonds, kwam in 1964 het *Lectuurkompas* tot stand, een alfabetisch register op naam van de schrijver, in de trant van het *Lectuur-Repertorium*. Hierin stonden alle 25.000 beoordelingen die Idil tot nu toe had gemaakt.³⁰

De laatste jaren van Idil waren problematisch. Om voor een overheidssubsidie in aanmerking te komen – die was echt noodzakelijk om financieel te kunnen

Omslag van het *Lectuurkompas*.

overleven – werd als voorwaarde gesteld dat de katholieke organisaties voor lectuurvoorziening (de bibliotheken) en lectuurvoorlichting (Idil) gingen samenwerken. De eerste stap in die richting werd in 1963 gezet met de oprichting van het Katholiek Bibliotheek Centrum (KBC), een samenwerkingsverband van Idil, de bibliotheken en het al uit de jaren vijftig daterende Katholiek Lectuur Centrum (KLC). In feite was dit een ‘organisatorische herschikking om te kunnen overleven als katholieke zuil in het Nederlandse bibliotheekwezen’.³¹ Omdat de samenleving een neutrale voorlichting steeds meer op prijs stelde, tekenden Idil en het KBC in 1968 een integratieovereenkomst en kwam het Katholiek Bibliotheek en Lectuur Centrum (KBLC) tot stand. Een logisch gevolg hiervan was dat de recenseerinstructies opnieuw werden aangepast aan de eisen van de tijd, die tendeerde naar veralgemenisering. Bij de invoering van de nieuwe recenseerinstructies in 1968 verdwenen de Romeinse cijfers definitief. Onderdeel van de integratieovereenkomst was dat het KBLC op termijn deel zou gaan uitmaken van het neutrale Nederlands Bibliotheek en Lectuur Centrum (NBLC). Secretaris Ferd Verbiest zou de leiding van het katholieke deel binnen het NBLC op zich nemen. Toen bleek dat aan deze fusievoorwaarde niet werd voldaan, legde Ferd Verbiest met onmiddellijke ingang zijn functie neer. Idil was mentaal nog niet rijp voor participatie in een neutrale organisatie. In 1970 viel definitief het doek voor Idil, de achterblijvers in frustratie achterlatend.

Zoals in de inleiding al vermeld, legde Idil in de periode 1937 tot 1970 een traject af van normatief naar informatief, van behoedzaamheid naar eigen verantwoordelijkheid van de lezer. Enige nuancering over het censuurverhaal is hier dus op zijn plaats. Voorzitter Gerard Verbiest nam het woord ‘censuur’ overigens nooit in de mond. Hij sprak steevast over voorlichting. Een van zijn geliefde uitspraken in dit verband was dan ook ‘Ik dien in liefde’. Een goed verstaander zal hierin de initialen van Idil herkennen.

Getuige de vele polemieken die in het openbaar – zowel in katholieke als in niet-katholieke kranten en tijdschriften – over en met Idil werden gevoerd, dachten de tegenstanders daar anders over. De werkwijze van de recensiedienst kon rekenen op geduchte tegenstand, niet alleen van neutrale zijde, maar ook uit rooms-katholieke hoek. De artikelen van Van Duinkerken in dagblad *De Tijd* zijn daarvan een voorbeeld en ook de katholieke *de Volkskrant* liet zich bij tijd en wijle niet onbetuigd in haar kritiek. Zij waren beducht voor de censuur van Idil en daarin hadden zij gelijk. De inmenging in de persoonlijke levenssfeer en het geweten van de katholieke lezer ging veel te ver. Dat veranderde toen in de jaren zestig de recenseerinstructies onder leiding van zoon Ferd Verbiest tot tweemaal toe werden herzien. In deze periode is het woord ‘voorlichting’ meer op zijn plaats.

Maar ondanks alle polemiek mag niet uit het oog worden verloren dat de kritiek op Idil toch ook het enorme gezag weerspiegelt dat door vriend én vijand aan de recensiedienst werd toegedicht.

Hans Renders

GESENSUREERD DOOR DE BUREN. DE INVLOED VAN HET NATIONAALSOCIALISME OP DE VRIJHEID VAN DRUKPERS

Censuur heeft veelal hetzelfde doel als propaganda, namelijk het beïnvloeden van de publieke opinie. En zoals de negentiende-eeuwse Britse filosoof en econoom John Stuart Mill herhaaldelijk heeft geschreven: zonder periodieke pers geen publieke opinie. Daarom denken we bij het horen van het woord ‘censuur’ als eerste aan kneveling van de journalistiek. In deze bijdrage ligt de nadruk echter op boekencensuur en dan met name de censuur tijdens de periode dat Nederland bezet werd door Duitsland en in de aanloop daarnaartoe.

Censuur *tijdens* de Tweede Wereldoorlog is bijna niet los te zien van censuur kort voor en na de bezettingstijd. Hoe kon het gebeuren dat al in 1933 een Nederlandse vertaling van een roman van Heinz Liepmann verboden werd, dat vlak voor de oorlog een dagvaarding uitging naar een uitgever, omdat hij een vertaling van een kritisch boek over Hitler op de markt had gebracht en dat kort na de bevrijding een Nederlandse minister van Justitie in de Tweede Kamer voorstelde om de pers te beteugelen? De antwoorden op deze vragen helpen het ingewikkelde systeem van censuur tijdens de bezetting te begrijpen. Daarnaast is het belangrijk een onderscheid te maken tussen de letter van de wet en de praktijk waarbinnen die wet werd toegepast.

Er zijn verschillende fasen van nazificatie en daarbijbehorende censuurmaatregelen aan te wijzen. Aanvankelijk moesten schrijvers en journalisten ‘wie Freunden’ gewonnen worden, later ging de fluwelen handschoen uit. Tijdens het eerste jaar van de bezetting, van mei 1940 tot aan het einde van juni 1941, was de politiek van vriendelijke overtuiging leidraad. De sociale en administratieve structuur van Nederland, inclusief de verschillende departementen en ambtelijke diensten, evenals de politieke partijen, werden grotendeels intact gelaten, zodat de Nederlanders de tijd kregen en de mogelijkheid een *modus vivendi* te vinden met het nationaalsocialisme en het nieuwe Europa.¹ Aan het begin van de jaren dertig, na de machtsovername van Hitler in 1933, leek het daarentegen wel andersom, alsof Nederland een *modus vivendi* met het nationaalsocialisme zocht.

De zaak-Liepmann

In de ochtend van 12 februari 1934 kwam de Duitse schrijver Heinz Liepmann op het Centraal Station van Amsterdam aan. Hij was kort daarvoor uit een Duits

concentratiekamp ontsnapt, waarin hij opgesloten zat vanwege een openlijk protest tegen een antisemitisch Berufsverbot in de Duitse theaterwereld, en had kans gezien naar Parijs te vluchten. Nu was hij in Nederland voor de onderhandelingen over de bij De Arbeiderspers te verschijnen vertaling van zijn roman *Das Vaterland*, een wat hij zelf noemde ‘documentaire roman’. Die was eerder, in 1933, in het Duits verschenen bij uitgeverij Van Kampen & Zoon NV, eveneens in Amsterdam gevestigd.² Hiermee had hij zich gevoegd bij het groepje Duitse schrijvers dat door de gewijzigde politieke omstandigheden in eigen land geen publicatiemogelijkheden meer had en in Nederland een uitgever vond. Deze exil-schrijvers vonden onderdak bij onder meer Allert de Lange, Querido en Uitgeverij Boekenvrienden Solidariteit.³

Das Vaterland was inderdaad een documentair boek over de politieke actualiteit in Duitsland. Gedetailleerd vertelt Liepmann in dit boek over de dagelijkse realiteit van Joden, communisten en andere groeperingen die na de beëdiging van Hitler als Reichskanzler voor hen tot een hel was geworden. Politieke tegenstand of verdenking van tegenstand werd op grote schaal bestraft met arrestatie, marteling en opsluiting in het concentratiekamp.

Hoe ernstig de situatie in Duitsland ook was, in Amsterdam was het veilig en vooral vrij – meende hij. Behalve de genoemde uitgevers stonden ook Van Kampen en De Arbeiderspers welwillend tegenover exil-schrijvers.⁴ Groot was Liepmanns ontgoocheling dan ook toen hij, nog maar nauwelijks in datzelfde Amsterdam aangekomen, werd gearresteerd en in de gevangenis gezet op verdenking van ‘belediging van het staatshoofd eener bevriende mogendheid’.

Enkele passages in *Das Vaterland* van Liepmann konden namelijk worden opgevat als een belediging van een bevriend staatshoofd, en zoals in artikel 117 van de toen geldende strafwet stond: ‘het opzettelijk beledigen van een regeerend vorst of ander hoofd van een bevrienden staat’ was verboden. En zo handelde de Nederlandse overheid ook. Ook al ging het om passages uit een roman. Officieel was het niet het Duitse staatshoofd Paul von Hindenburg dat een klacht had ingediend maar een reserve-eerste-luitenant uit het Nederlandse leger, genaamd Brandenburg.⁵

Liepmann werd op 21 februari 1934 veroordeeld tot een maand gevangenisstraf. ‘Er kwamen bij dit rechtsgeding allerinteressantste dingen aan het licht,’ zo stond onder meer in de Haagse krant *Het Vaderland* te lezen ‘b.v., dat officieren van justitie en politierechters in staat zijn een soort critiek op de cultuur uit te oefenen. Mr. de Blécourt sprak gevoelvolle woorden over den onaantastbaren, edelen Hindenburg en mr. Müller had het over “wilde loten”, die hij wilde uitsnoeien’. Het betrof hier een passage uit *Das Vaterland* waarin in dialoogvorm over de Duitse president Hindenburg werd gesproken: ‘Sondern Hindenburg ist der Mann, der als die Nationalsozialisten bereits zwei Millionen Stimmen verloren hatten, Hitler am 30. Januar 1933 zum Kanzler machte, weil der Untersuchungsausschuß des Reichstages festgestellt hatte, daß Hindenburgs Gut, Neudeck, im Rahmen der Osthilfe Gelder bekommen habe.’⁶

Toen de vertaling van *Das Vaterland* later dat jaar verscheen, werd op last van het ministerie van Justitie deze passage (iets langer dan hier geciteerd) over Hindenburg geschrapt en vervangen door de mededeling dat op die bewuste plaats ingegrepen was. In de Nederlandse pers werd enig misbaar over de zaak-Liepmann gemaakt. Maar naar de mening van Menno ter Braak veel te weinig.⁷ Hij publiceerde over de censuurmaatregel een boos stukje in *Forum* en in het Franstalige tijdschrift *Activités*. In *Het Vaderland* schreef Ter Braak de hele kwestie bedenkelijk te vinden op grond van de ‘aantasting van het asylrecht voor de vrije mening, waarop ons land sedert eeuwen, en terecht, zo trots is geweest’. Ter Braak en met hem Du Perron, zo blijkt uit hun briefwisseling, bleven zich opwinden over de kwestie en steunden een petitie die Liepmann zelf aan de Nederlandse regering wilde sturen. Niet geheel vrij van antisemitische smetten noemde Du Perron een concept van die petitie ‘Joodsch kruiperig en tegelijk blufferig gesteld’.⁸ Maar de ergernis over de Nederlandse regering die zich door Duitsland de wet liet voorschrijven was sterker dan zijn commentaar op de toon van de petitie. Hij was het dus geheel eens met dit protest.

In *De Groene Amsterdammer* werd de zaak in enkele artikelen goed uitgelopen. Her en der was geschreven dat Liepmann op last van de Duitse regering was gearresteerd, maar, zo schreef W.A. Kramers in *De Groene*, de zaak was ernstiger, omdat Liepmann na een klacht van een Nederlander over die passage in zijn boek was opgepakt. Hiermee was de vrijheid van drukpers geschonden. Een week later kwam *De Groene* nog eens op de zaak terug met een gedegen exposé van zijn hoofdredacteur, de jurist A.C. Josephus Jitta. Hij concludeerde dat de vrijheid van drukpers onder grote druk stond. Dat was nog voorzichtig uitgedrukt. Want de hele jaren dertig door zou blijken dat het geïncrimineerde strafwetartikel over ‘belediging van een bevriend staatshoofd’ door de overheid als middel werd gebruikt om te censureren.

Nog in maart 1940 namen de Nederlandse autoriteiten het boek *Hitlers eigen woorden; politieke gesprekken over zijn werkelijke bedoelingen* in beslag.⁹ De Nederlandse regering was door de bevriende buurstaat Duitsland gewezen op de ‘onneutralen inhoud’ van deze uitgave, waarin de voormalige nazi Hermann Rauschning zijn tafelgesprekken met Adolf Hitler had vastgelegd. (Later bleek overigens dat Rauschning veel van zijn ‘tafelgesprekken’ verzonnen had.)

De zaak tegen *Hitlers eigen woorden* zou op 15 mei 1940 voor de rechter komen, maar op 9 mei werd de klacht onverwachts ingetrokken. De volgende ochtend viel het Duitse leger Nederland binnen en op de dag van de capitulatie – 15 mei – pleegde zowel de uitgever, Robert Leopold, als een van de vertalers, Menno ter Braak, zelfmoord (de andere vertaler was Max Nord). Wat zou er gebeurd zijn als die klacht een maandje eerder was ingediend? Niemand twijfelt eraan dat het tweetal dan gewoon veroordeeld was geworden.¹⁰

Het is een misverstand te denken dat Nederland zuiver vanwege de druk vanuit het boze Duitsland al lang voor de bezetting censuur toepaste en dat na de inval van mei 1940 de nazi’s het karwei kwamen afmaken. Er is namelijk

een reeks van voorvallen te noemen waarbij de Nederlandse overheid represieve censuur (controle achteraf) toepaste die niets met de politieke actualiteit te maken had. Al in 1919 verbaasden de autoriteiten meniggen met het verbod op Henri Barbusses roman *De Hel*.¹¹ En dat bleek geen uitzondering. Nadat de communistische krant *De Tribune* in december 1930 een artikel publiceerde met de titel 'Weg met het Kerstfeest', gelastte de regering alle openbare leeszaal het blad te verwijderen. Het is een van de vele voorbeelden van censuur uit de jaren dertig die niet zozeer een politieke maar eerder een morele achtergrond hebben. Die praktijk bleef niet beperkt tot de geschreven pers, ook nieuwe media of juist nieuwe media, zoals radio en de sprekende film, werden streng gecontroleerd op immorele of politiek onwenselijke uitspraken. Frank van Vree geeft in zijn studie over de Nederlandse pers en Duitsland tussen 1930 en 1939 ettelijke voorbeelden van preventieve censuur waar het radio-uitzendingen betrof.¹² Bij de radio was politiek meestal wel de reden om programma's preventief te censureren. In het Zendtijdsbesluit van 1929 was zelfs vastgelegd dat er helemaal niet aan politiek gedaan mocht worden via de ether. Vanaf 1926 werd de film gecensureerd, meestal om morele redenen (de katholieke en andere verzuilde filmkeuringen die niet onder verantwoordelijkheid van de staat plaatsvonden, maar op initiatief van kerkelijke instituties werden ingesteld, nog buiten beschouwing gelaten).¹³

De censuur tijdens de Tweede Wereldoorlog veranderde niet alleen doordat de Nederlandse overheid vervangen was door de Duitse. De censuur werd als gevolg daarvan ingebed in regels en wetten. Niet langer werden morele en politieke argumenten gebruikt om de grondwet van 1848 te omzeilen. Er ontstond openlijk een fijnmazig systeem waarin censuur en verbod een belangrijke plaats innamen. Vanaf dat moment is het niet meer zinvol om radio, journalistieke media en boeken gezamenlijk te onderzoeken op censuur. Voor elk domein kwamen eigen wetgevingen en die verschilden op belangrijke punten van elkaar. Zo werd de journalistiek weliswaar aan censuur onderworpen, maar op het *Het Joodsche Weekblad* na werd er geen preventieve censuur op toegepast.¹⁴ Het paradoxale aan die situatie was dat bijvoorbeeld katholieke kranten en boeken door een bisschoppelijke censuur vooraf getroffen werden, terwijl tijdens de bezetting de kranten pas achteraf, na het drukken, door de bezetter beoordeeld werden en eventueel bestraft.¹⁵ Deze werkwijze stimuleerde in het krantenbedrijf, waar tenslotte elke dag weer nieuwe inschattingen gemaakt moesten worden over wat mocht en niet mocht en men liever het zekere voor het onzekere koos, een hoge mate van zelfcensuur die, zo schrijft Jean-Yves Mollier in het voorwoord van *La censure de l'imprimé*, 'n'est pas seulement le triste apanage des dictatures ou des totalitarismes, comme une vision trop commode de l'histoire voudrait le donner à accroire'.¹⁶

Bij boekencensuur waren andere mechanismen actief dan bij die van films of kranten. Het belangrijkste verschil betreft de censuur vooraf van boeken en

de censuur van kranten die met terugwerkende kracht opereerde, bijvoorbeeld door bij een onwelgevallig artikel over te gaan op een geldboete of een verschijningsverbod. Boeken werden vanaf de instelling van de Kultuurkamer en het daarbijhorende Lectoraat standaard aan preventieve censuur onderworpen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de papiertoewijzing als effectief middel ingezet om de nationaalsocialistische ideologie vorm te geven en te bewaken.

De regels

Op 26 november 1940 werd het departement van Onderwijs Kunsten en Wetenschappen vervangen door twee ambtelijke diensten: het departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming (owk) en het departement van Volksvoorlichting en Kunsten (dvk). Dat laatste departement, ook wel spottend departement van Volksoplichting en Kulkamer genoemd, stond onder leiding van de nsb'er Tobi Goedewagen. Het dvk kende een Afdeling Boekwezen, die onder leiding stond van Jo van Ham.¹⁷

Behalve de twee nieuwe departementen was ook het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart van belang voor de boekenbranche en dan vooral het Rijksbureau voor Papier, Papierverwerkende en Grafische Industrie, dat verantwoordelijk was voor de papiertoewijzing aan uitgevers, een maatregel die vanaf 1 oktober 1941 van kracht werd. Om de boekproductie onder controle van het dvk te houden kreeg de Afdeling Boekwezen de uitvoering van de papiertoewijzingsregeling van het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart in haar takenpakket. Voor toewijzing van papier moest een gedetailleerde vragenlijst ingevuld worden. De Afdeling Boekwezen beoordeelde dan of een manuscript gedrukt mocht worden. Dit oordeel ging naar het Rijksbureau voor Papier en dat stelde de aanvragende uitgever op de hoogte. Daarna mocht deze met drukken beginnen, als het advies positief was. Deze praktijk gold overigens niet voor schoolboeken en wetenschappelijke publicaties. Die uitgaven moesten zich voegen naar de regels van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming. Talloos zijn de brieven van Van Ham aan het departement van owk waarin hij melding maakt van leerboeken of wetenschappelijke manuscripten die per abuis naar de Afdeling Boekwezen waren gestuurd.¹⁸ Een van de regels die het dvk niet toepaste was dat in herdrukken van schoolboeken vaak 'verbeterbriefjes' over bepaalde passages geplakt moesten worden.¹⁹

Ook voor herdrukken van boeken die wél onder verantwoordelijkheid van de Afdeling Boekwezen vielen, moest de omslachtige weg van papiertoewijzing bewandeld worden voordat tot drukken overgegaan mocht worden. Toen uitgeverij Jeugdboekery tijdens de bezetting *De zoon van Dik Trom* van C. Joh. Kievit, een uitgave uit 1907 voor de 23ste keer wilde herdrukken, kwam de benodigde toestemming niet af. Eerst hadden de erven Kievit de rechten van uitgeverij Valkhof & Co teruggekocht – er werd vol trots een advertentie in *Het*

Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart SGV 162

Rijksbureau voor Verwerkende Industrieën
Sectie Grafische Industrie

N.Z. Voorburgwal 326-328 — Amsterdam(C.)

AANVRAGE KENGETAL

Voor N.V., stichtingen of coöperatieve of andere rechtspersoonlijkheid bezittende vereenigingen.

De ondergeteekende(n) _____

 Directeur(en) van de N.V. _____
 gevestigd te _____
 en als zoodanig deze onderneming overeenkomstig hare akte van oprichting rechtsgeldig vertegenwoordigende, alsmede optredende voor zich persoonlijk, voor zoover de uitvoering van deze verklaring van hem of hen afhangt;

Voor firma of commanditaire vennootschap.

De ondergeteekende(n) _____

 Vennoot(en) van de Vennootschap onder firma _____
 gevestigd te _____
 en als zoodanig deze vennootschap overeenkomstig de akte, waarbij zij is aangegaan, rechtsgeldig verbindend, alsmede optredende voor zich persoonlijk, voor zoover de uitvoering van deze verklaring van hem of hen afhangt;

De ondergeteekende _____
 van beroep _____, gevestigd te _____,
 _____, handelende onder den naam _____

verzoekt hem/haar een kengetal te verstrekken op grond van art. 21 van de fabricagevoorschriften voor papier- en papierverwerkende Industrie 1941, no. 1.

Aanvraag van kengetal.

Nieuwsblad voor den Boekhandel geplaatst om de wereld kond te doen van dit heuglijke feit – en vervolgens kreeg de nieuwe uitgever te maken met een publicatieverbod.²⁰ Kievit had namelijk in een passage over sneeuwbalgevechten tussen Nederlandse en Duitse jongens ‘opruierende’ zinsneden gebruikt, zoals: ‘Weg met de Duitsers’ en ‘Leve de koningin’.²¹

Als de Afdeeling Boekwezen geen argumenten zag om een uitgave tegen te houden, waren er nog altijd behulpzame burgers die het DVK ongevraagd wezen op de ‘verderfelijkheid’ of het ‘joodse’ karakter van deze of gene uitgave. Van Ham kreeg de hulp van talloze ijverige burgers die klikbrieven naar Den Haag stuurden: het 38 meter lange DVK-archief in het NIOD getuigt ervan.

Uit zijn antwoorden blijkt hoe arbitrair de regels waren. In het boek *Van Flevo- tot IJsselmeer* stonden foto’s afgedrukt die door het genazificeerde tijdschrift *Storm* werden bekritiseerd. Of Van Ham niet moest ingrijpen, vroeg een ijverige medewerker van Bureau Fotopers. Nee, zo antwoordde Van Ham, want deze afbeeldingen waren al door de ‘Duitse autoriteiten’ goedgekeurd, en ‘dus’ vielen ze niet onder de verantwoordelijkheid van het DVK.²²

Van Ham greep ook inhoudelijk in. Een zekere mevrouw De Ruyter schreef een theosofische verhandeling – het manuscript is verloren gegaan – waarin het nodig was over ‘de verwoesting van Hamburg’ te spreken. Dat vond Van Ham

geen goed idee, omdat het ‘de basis van haar betoog onderuithaalt’.²³ Een manuscript werd niet zonder meer goed- of afgekeurd, vaak ging Van Ham ingewikkelde discussies aan over hoe de tekst zo te wijzigen dat er wel toestemming gegeven kon worden.

Om censuur te ontwijken greep menig auteur terug op een analogie met verzet uit het verleden. Menig manuscript ging over de geuzen die zich tegen de Spaanse overheerser teweerstelden of andere heldhaftige episodes uit de vaderlandse geschiedenis. Die historische onderwerpen genoten de voorkeur van auteurs die zich formeel wel aan de richtlijnen hielden, maar in de geest toch een kritische houding aannamen. Soms wist Van Ham niet wat hij aan moest met dergelijke manuscripten. De auteur van een boek over Bilderdijk liet in het midden hoe dat ideologisch te duiden was. Hij kreeg een verzoek van Van Ham zijn werk te komen toelichten.²⁴

Er is maar één geval bekend waarin Van Ham een waarschuwing uit het lezersfront in de wind sloeg. Het betrof een brief van W.C.E. Visser van Drogisterij en Fotohandel Hefo aan het DVK waarin hij zo attent was op te merken dat Querido, ‘naar ik meen een Joodsche uitgeverij’, voornemens was een boek van Hendrik Marsman te publiceren, terwijl in de brochure *Sluipend Gif*, door ene Wutse, toch voor deze dichter gewaarschuwd werd. Namens het DVK liet Van Ham aan de brieveschrijver weten dat Querido ‘geariseerd’ was en dat Marsman ondanks de kritiek in *Sluipend Gif* als een groot dichter beschouwd werd, en bovendien betrof de geplande uitgave geen nieuw werk, maar een editie van zijn verzameld werk. De uitgave ging dus gewoon door, alhoewel die laatste opmerking geen geldig argument bevatte, want Van Ham wist heel goed dat verzamelde werken onder de noemer ‘herdrukken’ gerangschikt moesten worden. En die vielen onder dezelfde verboden categorie. Waarschijnlijk durfde hij het simpelweg niet aan om het werk van een bekend dichter die bovendien kort daarvoor was overleden te verbieden.

Het DVK was naar Duits model gevormd. Toch kan aan de hand van de eerste oorlogsperiode aangetoond worden dat de Nederlandse ambtenarij die zich met de boekproductie bezighield, al uit eigen beweging een *deutschfreundlich* beleid voerde.²⁵ Vanaf 1941, dus nog voordat de Nederlandsche Kultuurkamer actief werd, was het systeem van de Afdeling Boekwezen in de steigers gezet. Het meest opvallende was dat de Nederlandse ambtenaren én uitgevers op vrijwillige basis meewerkten aan de preventieve censuur op boeken. Op die regel maakte de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels geen uitzondering. De Vereeniging werd op 30 september 1940 gesommeerd informatie te geven over bedrijven die zich in ‘nicht-arischen Besitz’ bevonden, met opgave van firmanaam, adres, vestigingsjaar, aard van het bedrijf, eigenaar vóór en na 10 mei 1940 en bij ‘arische’ bedrijven te vermelden of ‘niet-ariërs’ er enig financieel belang bij hadden. ‘Het Vereenigingsbestuur heeft deze opdracht maar al te ijverig uitgevoerd door een enquête te houden onder alle leden, waarbij aan de reeks van vragen op eigen initiatief nog een nieuwe vraag 6b werd toegevoegd: “Kunnen Joden op andere wijze (welke?) invloed in Uw bedrijf uitoefenen?”²⁶

Rijksminister Dr. Joseph Goebbels ontvangt in het Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda Nederlandse kunstenaars en schrijvers (Berlijn, datum onbekend).

Veel veranderde er dus niet toen begin 1942 bepaald werd dat ‘het de bedoeling is, dat de Vereeniging voornamelijk als technisch apparaat blijft bestaan, d.w.z., dat haar apparaatuur, welke dient ter behartiging van de vakbelangen, in stand blijft. Weliswaar zullen de reglementen van de Vereeniging en van de door haar aangestelde commissies zoodanig moeten worden herzien, dat zij in overeenstemming zijn met het voeren van een eenhoofdige leiding.’²⁷

Formeel stonden de Nederlandse instanties zoals de Afdeling Boekwezen onder controle van het Referat Schrifttum van de Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda van het Reichskommissariat. Maar het Referat reageerde zelden als het om boeken ging. Aan de Kneuterdijk in Den Haag, waar het Referat kantoor hield, was men alerter op de krantenproductie. De publieke opinie wordt nu eenmaal directer beïnvloed door de massapers, kranten, radio en tijdschriften, en niet zozeer door boeken.

Een enkele keer werd er van Duitse zijde ingegrepen, maar dan weer niet door het Referat. Zo kregen boekhandelaren en uitgevers op 1 maart 1941 een missive van de Sicherheitsdienst (SD) in de bus waarin verordonneerd werd dat het al gedrukte Boekenweekgeschenk – een bundel gedichten en novellen onder redactie van Emmy van Lokhorst en Victor E. van Vriesland – van dat jaar onder geen beding uitgedeeld mocht worden. Een reden werd niet gegeven, maar een bespreking van *Novellen en gedichten van 27 auteurs* in *Het Nationale Dag-*

blad van 27 februari lijkt de SD gealarmeerd te hebben. Zo schreef de NSB-krant: ‘Daar prijkt o.a. in volle glorie de naam van den Jood Maurits Mok. [...] het rijk van deze Joden en Jodenvrienden (hier de Boekenweekcommissie, ongeacht wie het zijn) is ten ondergang gedoemd.’ De aanleiding voor ingrijpen – 45.000 van de 67.000 exemplaren (de rest was al verspreid) werden op last van de bezetter door de boekhandelaren teruggestuurd naar de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels – moet ook gezocht worden in de identiteit van een van de samenstellers van het uitgaafje: de Joodse Van Vriesland. Het Referat Schrifttum had zitten slapen.²⁸

In het DVK-archief bevinden zich tal van rapporten en brieven over boeken die schadelijk werden geacht, terwijl van diezelfde boeken in het *Nieuwsblad* vertalingen of herdrukken stonden geannonceerd. Zo werd over *De Nederlandse Sociale Politiek* van C.P.M. Romme in een rapport uit 1941 geschreven dat het geschreven was ‘door een voormalig democratisch politicus’. Het boek zou tegen het nationaalsocialisme zijn en het advies luidde dan ook ‘onttrekken aan de omloop’. Tegelijkertijd stond in het *Nieuwsblad* een advertentie van de uitgever waarin een herdruk werd aangeprezen. Waarschijnlijk werd het DVK gealarmeerd door dergelijke advertenties. Of dit boek, en de vele andere boeken waarover negatief gerapporteerd werd, daadwerkelijk verboden zijn, is niet meer na te gaan. Het aantal boeken waarover het *Nieuwsblad* berichtte dat ze verboden waren (als officiële mededeling of per advertentie van de uitgever), was geringer dan de vele titels die volgens het DVK-archief om welke reden dan ook schadelijk waren. Een verklaring hiervoor is dat diverse instanties een boek uit de handel konden halen, zowel het DVK, het Referat Schrifttum, de SD, maar ook de plaatselijke politie. Bovendien gaf het Referat Schrifttum soms ook opdracht aan het DVK om de uitgave van een boek bij de uitgever te verbieden of bij de boekhandel weg te halen.²⁹

Het k-nummer

Als een boek of brochure eenmaal op de markt was, kon men aan het zogenaamde κ-nummer oftewel het ‘kengetal’ zien dat het met toestemming van het Rijksbureau voor Papier was verschenen. De verplichting om drukwerk te voorzien van een κ-nummer was vanaf 15 juli 1941 van kracht. Op 4 november 1941 kondigde de secretaris-generaal van Handel, Nijverheid en Scheepvaart aan: ‘Vervaardigers van drukwerken, papier- en cartonwaren moeten alle artikelen, welke door hen worden bedrukt, voorzien van hun firmanaam of een kennummer.’ De legpuzzels waren blijkbaar vergeten, want in 1942 werd nog eens apart verordonneerd dat ook die een κ-nummer dienden te hebben.³⁰

Over het ken- of κ-nummer was artikel 21 van de ‘Fabricagevoorschriften 1941’ duidelijk: ‘Vervaardigers van drukwerken moeten op alle papier- en cartonwaren, die door hen worden bedrukt, óf hun firmanaam óf hun kennum-

mer aanbrengen. Het kennummer wordt hun op aanvraag door het Rijksbureau voor Verwerkende Industrieën, Sectie Grafische Industrie, toegekend en komt voor op een lijst, welke bij dit Rijksbureau berust.³¹

Het beruchte κ-nummer was een identificatienummer dat exclusief toebehoorde aan een drukkersbedrijf.³¹ Vaak is het κ-nummer foutief geannoteerd als Kultuurkamernummer. Zelfs in professionele catalogi en dossierbeschrijvingen zoals die door de Koninklijke Bibliotheek en Picarta worden samengesteld, wordt herhaaldelijk ten onrechte een ‘Kultuurkamernummer’ aan een uitgave toegekend.³² Drukkers mochten dus kiezen: het ene product droeg een naam, het andere een nummer. Het is ook deze keuzemogelijkheid die ten grondslag ligt aan de ontstane onduidelijkheid over de status van het κ-nummer. De vermelding van een κ-nummer houdt in dat het desbetreffende boek de zeef van het DVK (niet van de Kultuurkamer) was gepasseerd. Maar datzelfde was het geval met boeken waarop slechts de naam van de drukker prijkt. Elke drukkerij kreeg wel een κ-nummer toegewezen, maar ze hoefde dat dus niet altijd te gebruiken. Een boek dat bij de ene drukkerij is geproduceerd en waarvan het stofomslag is gemaakt bij de andere, kan twee κ-nummers bevatten. De Nederlandse vertaling van Leslie Charteris’ *Knight Templar*, verschenen bij Bruna, had zelfs drie κ-nummers, omdat voor het bedrukken van de band nog een afzonderlijke drukkerij was ingeschakeld. En om de verwarring ook anders te illustreren: er bestaat een boekje van Paul Citroen, onder de naam Paul Richard, die in 1942 in eigen beheer zijn memoires publiceerde. Het staat in Dirk de Jongs overzicht van illegale en clandestiene literatuur tijdens de Tweede Wereldoorlog (nr. 643), maar heeft ook een K-nummer (1101 = Mouton).³³

De Sicherheitsdienst reageerde op de verschijning van ‘Joodse’ boeken, verzetsuitgaven en andere verdachte publicaties, die meestal door Nederlandse burgers onder de aandacht van de SD werden gebracht. Zo werden op basis van tips door de SD boeken van B. Traven in beslag genomen, ook al waren die uitgegeven door de genazificeerde uitgeverij De Arbeiderspers.³⁴ Een enkele keer spoorde de SD bij wijze van toeval zelf een ‘deutsch-feindlich’ boek op. Zoals die keer dat de Befehlshaber in de trein van Amersfoort naar Amsterdam een reiziger *De vliegenvanger* van John Steinbeck zag lezen en hem toen maar meteen arresteerde en het boek in beslag nam.³⁵ Dat het boek door de ondergrondse uitgeverij De Bezige Bij was geproduceerd speelde blijkbaar geen rol. Daarover werd althans in de stukken niets vermeld.

Nederlandse instanties lieten zich evenmin onbetuigd in het ongevraagd opsporen van verdachte boeken. De commissaris van de politie te Kampen stuurde op 5 november 1941 een rapport naar het DVK over de plaatselijke boekhandelaar Gerardus Bos. Of er niet ingegrepen moest worden tegen Bos. Deze boekhandelaar had voor de oorlog al ‘smakeloos uitgestalde prenten’ uit *De Groene Amsterdammer* in zijn etalage, daarna foto’s van leden van het koninklijk huis en nog steeds had hij het verboden *Orient Express* van A. den Doolaard uitgestald. Dat de politie in Kampen zo op Den Doolaard gebeten was, kwam natuurlijk omdat

deze schrijver/journalist wekelijks met zijn opruiende stem op Radio Oranje vanuit Londen te horen was, ook al mocht de politie in Kampen daar niet naar luisteren. Populair was hij wél.³⁶ Gerardus Bos was slechts een van de vele boekhandelaren in het land die te maken kreeg met oplettende politiemannen die de bezetter wezen op verboden publicaties.³⁷

Afgezien van de ijver die de Sicherheitsdienst tentoonspreidde, kenmerkte de Nederlandse boekenbranche zich door een fijnmazige nazificatie door Nederlandse functionarissen die doorgaans voor de oorlog al in het boekenvak werkzaam waren geweest.³⁸ De nazificatie van het boekenvak bestond eruit dat de hele branche werd onderworpen aan regels en verordeningen die door de nationaalsocialistische bezetter werden opgelegd. Veel maatregelen werden in alle bezette landen uitgevaardigd, zij het niet tegelijkertijd, maar de naleving ervan verschilde onderling sterk. Zo loopt het verbod – van januari 1942 – op het vertalen, verkopen en uitlenen van boeken van Noord-Amerikaanse auteurs die na 1904 zijn geboren, uitgevaardigd in Nederland, parallel met het verbod in Frankrijk op alle Amerikaanse en Engelse boeken van na 1870. De filosofie achter deze regel was duidelijk: Angelsaksische literatuur stond ver van de literatuur geschreven door auteurs van Germaanse stam en was ‘dus’ decadent en vaak ook nog joodsvriendelijk.

Deze regel werd voorafgegaan door een selectie van verboden boeken uit die categorie, bekend geworden onder de naam ‘Liste Otto’. Er moest nog een tweede Liste Otto samengesteld worden, want goede bibliografen waren de nazi’s niet. België kende ook een dergelijke lijst. Veel van de titels daar betroffen Franstalige boeken en andere uitgaven die ‘ophitsingen en wanorde’ tot gevolg zouden hebben.³⁹ In Nederland waren dergelijke lijsten minder precies en theoretisch afgebakend. De aanwijzingen kwamen rechtstreeks van het Referat, maar de uitvoering werd aan de lokale civiele afdeling, de Afdeling Boekwezen overgelaten. ‘In het algemeen zijn Amerikaansche en joodse boeken verboden en Engelsche, Russische en Poolse boeken ongewenst.’⁴⁰ Hoe boekhandelaren moesten reageren op het uit de verkoop nemen van verboden boeken, zoals hoe ‘factuurbedragen te crediteeren’ werd op last van de bezetter in augustus 1941 via het vakblad uitgelegd.⁴¹ De lijsten van verboden boeken werden eveneens in het *Nieuwsblad* gepubliceerd. Zo stond op 24 december 1941 in het vakblad te lezen: ‘In aansluiting op de lijst, vermeld in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* d.d. 27 November 1941, No. 47, wordt thans weder een lijst gepubliceerd, houdende de titels van boeken en brochures, alsmede de namen van de schrijvers c.q. uitgevers, welke door den Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD für die besetzten Niederländischen Gebiete zijn verboden.’ De mededeling ging vergezeld van een lijst verboden boeken en van schrijvers van wie alle werk in de ban werd gedaan. Op de lijst prijkten onder meer de namen van Vicky Baum, François Pauwels, Gerben Colmjon, Hermann Rauschnig, Leon Trotski, Albert Einstein, Neville Chamberlain, Maurits Dekker en Stephan Zweig. De manuscripten die door het DVK of andere instanties niet als boek mochten verschijnen, werden natuurlijk niet op de lijsten in het *Nieuwsblad* gepubliceerd.

VERBODEN

De heer Honing van de Amsterdamsche politie verzoekt ons namens de Duitse autoriteiten opname van het verbod tot uitgave en verspreiding van:
Franken: Een meisje keert terug (Hollandia-drukkerij, Baarn), en
Charteris: Pro en contra de Saint (A. W. Bruna, Utrecht).

Advertentie in *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 2 april 1941.

Lectoraat

Eind november 1941 werd bekendgemaakt dat een auteur, wilde hij zijn vak kunnen blijven uitoefenen, moest zijn aangesloten bij de Kultuurkamer. Aanmelding was ook verplicht voor uitgevers en drukkers. Los van de auteurs die ondergronds publiceerden, bestond je niet als schrijver zonder inschrijving. Maar een lidmaatschap van de Kultuurkamer was geen garantie voor publicatiemogelijkheden. Toestemming om een boek te publiceren kwam niet van de Kultuurkamer, een verbod overigens ook niet.

De meest open en duidelijke wijze van censuur werd in praktijk gebracht door de werkwijze van het Lectoraat, het gehate instrument van de Afdeling Boekwezen. Vanaf begin 1942 was het voor uitgevers in het kader van de papier-toewijzing verplicht om het manuscript van elke op handen zijnde boekpublicatie of andere publicatie voor te leggen aan het Lectoraat. Enkele maanden voordat deze regel inging was er al een verzoek aan de uitgevers van het DVK geweest om op vrijwillige basis manuscripten en boeken (bedoeld voor herdrukken) in te sturen.⁴² Speciaal daarvoor aangestelde beroepslezers moesten de manuscripten beoordelen op politieke en morele strekking, maar ook op taal, letterkundige waarde, historische juistheid en deskundigheid. De 'lectoren' waren vaak pro-Duitse leraren en critici die zichzelf hadden aangemeld of door Van Ham gevraagd waren hun diensten te leveren, naast hun dagelijkse bezigheden.⁴³

De doelstellingen van het Lectoraat, vastgelegd in de 'Richtlijnen', zijn onduidelijk over de politieke strekking van deze dienst: toestemming werd geweigerd voor boeken 'welke blijken van waardeering geven voor Joden, de levende leden van het Oranje-huis, voor het marxisme, bolsjewisme of andere vijanden van het Duitse Rijk, of die het nationaalsocialisme bestrijden'. Maar ook werden boeken geweigerd vanwege gebrek aan literaire kwaliteit. Een zekere Went had een roman geschreven onder de titel *Mannen aan den slag*. De NSB wilde dit 'meesterwerkje' graag uitgeven, met name vanwege observaties als: 'Er bestaat geen grooter rasverschil dan tusschen het Duitse en het joodsche.'

Toen het manuscript van Went echter aan het DVK werd voorgelegd, luidde het oordeel: ‘Het is duidelijk dat de gedachte waarop het werk gebouwd is, waardering heeft, maar het moet ook duidelijk zijn dat aan een Nationaalsocialistische roman vrij hoge eischen gesteld moeten worden.’ *Mannen aan den slag* werd niet uitgegeven.

Veel lectoren hadden zelf een literaire reputatie op te houden: Martien Beversluis, Henri Bruning, Jan Eekhout, Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe, G. van der Leeuw (na de oorlog minister van Onderwijs), Wouter Lutkie, P.J. Meertens (die na de oorlog zijn medewerking verleende aan de publicatie *Onderdrukking en verzet* en enkele artikelen over verzetspoëzie in *Ad Interim* publiceerde), de nationaalsocialistische heemkundige S.J. van der Molen, de van oorsprong trotskistische maar tijdens de bezetting overtuigde nationaalsocialist Klaas Smelik, de vice-president van de Kultuurkamer en volkskundige Jan de Vries en de katholieke classicus en dichter Gerard Wijdeveld. Laatstgenoemde publiceerde in het *Nederlandsch Dagblad* van 20 april 1944 een lofdicht op Hitlers vijfenvijftigste verjaardag. De lector J.K. Feijlbrief, beter bekend als de romancier J. van Oudshoorn, is door zijn biograaf getypeerd als ‘een voortreffelijk en scherp criticus, met gevoel voor humor, volstrekt eerlijk in zijn beoordeling van de naar het lijkt meestal zeer zwakke manuscripten die hem werden voorgelegd’.⁴⁴ En inderdaad, de wijze waarop Feijlbrief het manuscript *Het onmogelijke* van de schrijfster C. de Booy beoordeelde, geeft de biograaf gelijk: ‘ach, een zoo armetierig [g]rietje, van talent, dat zich zelfs in het onmogelijke niet verstikken liet’. Zijn typering van het soort werk dat voorgelegd was: ‘Niemendal’. Ook over de roman *Ware liefde* van Ds Bartsma is Feijlbrief duidelijk: ‘dieptepunt der Nederlandsche literatuur’ en een geïnteresseerde uitgever zou onder toezicht gesteld moeten worden.⁴⁵

De lector stelde zijn rapport op ten behoeve van het Referat Schrifttum van het Reichskommissariat. Formeel moest het Referat toestemming verlenen, maar in de praktijk was het de Afdeling Boekwezen die de dikste vinger in de pap had. Het Lectoraat bestond uit zo’n 150 lectoren, maar de meeste verslagen die de oorlog overleefden zijn afkomstig van de leider van de Afdeling Boekwezen, Van Ham. Hij adviseerde het Referat negatief over bijvoorbeeld Johan Brouwers *Philips Willem* en *Johanna de Waanzinnige*, omdat ze te ‘sterk joodsch en humanistisch’ zouden zijn. Nog maar kort daarvoor had Brouwers’ uitgever W.J. Thieme nog triomfantelijk in het *Nieuwsblad* geadverteerd voor *Philips Willem*, met de tekst: ‘Eerste druk november 1940, tweede druk februari 1941 en derde druk april 1941.’⁴⁶

Uit de leesrapporten blijkt dat vaak bezwaar gemaakt werd tegen boeken waarin Joden positief werden afgeschilderd. In een leesrapport over *Twee honderd gulden voor Darja Wledinskaja* van Jan van der Made wordt geschreven dat er bezwaar gemaakt wordt tegen een episode waarin ‘een joodse arts als human, hulpvaardig mens wordt voorgesteld’. Deze roman uit 1937 werd daarom niet herdrukt, wat des te opvallender genoemd kan worden omdat Van der Made een trouw aanhanger van de Nieuwe Orde was.⁴⁷

Het kwam regelmatig voor dat een boek wel uitgegeven mocht worden, mits de auteur bepaalde passages aanpaste. Een voorbeeld hiervan wordt gegeven in het leesrapport over *Geuzen* van Jan H. Eekhout, ook een aanhanger van de Nieuwe Orde. Het boek mocht verschijnen op voorwaarde dat de volgende twee zinnen geschrapt zouden worden: ‘De Duitschman heeft ons onrechtmatig aangerand’ en ‘Laat de Duitschmans maar komen, geene duim wijk ik voor hen!’

Dat Van Ham zich niet tot het hem voorgelegde manuscript beperkte, maar ook de reputatie van de schrijver daarvan in zijn oordeel betrok, blijkt uit zijn rapport over *Herfsttij der Middeleeuwen* van Johan Huizinga. Van Ham noemde deze historicus een fel tegenstander van het nationaalsocialisme. ‘Het duidelijkst blijkt dat uit het voor den oorlog geschreven werk: *In de schaduwen van morgen*.’ *Herfsttij*, toen al wereldberoemd, werd tijdens de oorlogsjaren wel herdrukt, *In de schaduwen van morgen* niet. Het kwam ook voor dat een boek tussen alle regels en instituties door glipte. Zoals het in september 1942 gepubliceerde eerste deel van Piet Bakkers beroemde *Ciske de Rat*-trilogie, zonder dat de schrijver zich bij de Kultuurkamer had aangemeld. Het verscheen bij de legale uitgeverij Elsevier en werd niet in beslag genomen.

De streekromanschrijver Anton Roothaert wees Van Ham er zelf op dat zijn populaire boek *De vlam in de pan* was geschreven ‘in nationaalsocialistische geest, met dien verstande dat het tegengif in kleine, haast onmerkbaar beetjes wordt toegediend’.⁴⁸ Bij twijfel stuurden uitgevers, boekhandelaren en anderen even een briefje naar het DVK. Zo deed ook een redacteur van het tijdschrift *Het Rijk der Vrouw*. Ter redactie lag een artikel over Ada Gerlo (pseudoniem van Annie van Wageningen-Salomons), maar was zij niet toevallig Joods, werd aan het departement gevraagd. Nee, zo stond in het geruststellende antwoord, Gerlo was volbloed arisch, dus mocht het artikel gepubliceerd worden.⁴⁹ En ook opportunisme werd gewaardeerd. In juni 1943 gaf Van Ham uitgeverij Bruna & Zoon opdracht 15.000 exemplaren van *De vlam in de pan* te drukken in een handzame ‘fronteditie’.⁵⁰ De Nederlandse Oostfrontsoldaten, de leden van de Nederlandsche Arbeidsdienst in Polen en de gewonden van de Waffen-ss kregen het boek van het DVK op die manier ter verpozing toegestuurd. En Roothaert was beloond voor zijn toediening van de ‘haast onmerkbaar beetjes’ propaganda in ‘nationaalsocialistische geest’.

Ten slotte

Wie niet in vrijheid informatie kan vergaren en publiceren is slachtoffer van censuur.⁵¹ Toch zal iedereen begrijpen dat de collaborerende Jan de Vries na de oorlog zijn werk als hoogleraar in de volkskunde niet mocht hervatten. De Vries was na Goedewagen de hoogste man van de Kultuurkamer en behalve lector van de Afdeling Boekwezen ook een toonaangevend medewerker van het NSB-orgaan *De Schouw* geweest. Net zoals bijna niemand het vreemd heeft gevonden

dat ongeveer driehonderddertig auteurs na de bezetting een publicatieverbod kregen opgelegd. Een jaar tot soms twintig jaar lang werd het hen verboden in vrijheid te publiceren. Is dat censuur? Volgens de leden van het comité Actie Rechtsherstel der Nederlandse Kunstenaars werd de ene vorm van censuur (die van de nazi's) vervangen door de andere (die van de naoorlogse Nederlandse regering).⁵² Dat zullen de meeste Nederlanders niet met de sympathisanten van Actie Rechtsherstel der Nederlandse Kunstenaars eens zijn geweest. Strikt genomen betekent een publicatieverbod natuurlijk wel degelijk dat van censuur sprake is.

Vlak na de oorlog werd er volgens sommigen al te liberaal geschreven over de geneugten van de herkegen vrijheid. In 1946 alweer probeerde KVP-minister van Justitie mr. J.H. van Maarseveen het tuchtrecht voor journalisten in te voeren, vanwege 'toenemende bandeloosheid en gebrek aan verantwoordelijkheid'. Het wetsvoorstel kwam niet door de Tweede Kamer, maar journalisten en schrijvers werden met de neus op de feiten gedrukt: censuur is van alle tijden.

Klaus Beekman

OVERHEIDSCENSUUR EN ZELFCENSUUR IN DE TWINTIGSTE EN EENENTWINTIGSTE EEUW IN NEDERLAND EN VLAANDEREN

Toen de Vlaamse schrijver Stefan Brijs in 2008 werd gevraagd de Provinciale Prijs voor Letterkunde van de provincie Antwerpen in ontvangst te nemen voor zijn roman *De Engelenmaker* weigerde hij deze met de woorden: 'Ik kan van een provincie waarin discriminerende wetten worden gestemd en waarin censuur wordt toegepast, geen prijs in ontvangst nemen.'¹ Brijs' protest kwam voort uit het besluit van de provincie Antwerpen om een tentoonstelling te schrappen van de 'Fenomenale Feminatheek' van de Vlaamse auteur Louis Paul Boon, een tentoonstelling waarop veel naakt te zien was. Blijkbaar is censuur vanuit de overheid iets wat zelfs nog in de eenentwintigste eeuw voorkomt. Ook in de twintigste eeuw vinden wij daarvan trouwens vele voorbeelden, getuige *Wat niet mocht ...*, *Verboden boeken* en *Manuscripten branden niet. Censuur in de twintigste eeuw*.² Hierbij moet echter worden aangetekend dat het niet in alle gevallen om censuur in de strikte zin van het woord gaat.³ Voor zover er wel sprake is van echte censuur, zou die in de twintigste eeuw weinig om het lijf hebben gehad waar het ingrijpen door de overheid betreft. Verheugd merken juristen als Spoor, Verkade en Visser op: 'Overheidsensuur met gebruikmaking (misbruik) van auteursrechtelijke instrumenten heeft bijna 60 jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog en bijna 15 jaar na de val van de Berlijnse Muur thans vrijwel geen praktische betekenis meer, gelukkig.'⁴ Wat niet betekent dat na de oorlog geen overheidsensuur meer heeft plaatsgevonden. Preventieve en repressieve censuur van zowel politieke als religieuze aard hebben na de Tweede Wereldoorlog een grotere rol gespeeld dan vaak wordt gedacht, zowel in Nederland als in Vlaanderen. Dit geldt, zoals ik zal laten zien, niet alleen voor de zogeheten hoge literatuur, maar ook voor semiliteratuur en andere culturele uitingen, zoals toneel en film, al lijken genoemde vormen van censuur steeds meer terrein te verliezen aan zelfcensuur.

Semiliteratuur en (zelf)censuur van omroeporganisaties, bibliotheken en uitgevers

In de jaren vijftig werden vrij wat teksten gecensureerd die tot de zogeheten semiliteratuur worden gerekend. Zoals teksten die door literaire auteurs waren geschreven en op de radio werden uitgezonden. Bijvoorbeeld *De familie Doorsnee*, geschreven door Annie M.G. Schmidt, dat tussen 1952 en 1958 op maan-

dagavond was te horen bij de als ‘rood’ bekendstaande VARA. De VARA heeft de producer van het programma, Wim Ibo, herhaaldelijk verzocht woorden of zinnen te veranderen uit angst voor boze reacties van luisteraars en eventuele maatregelen van de overheid, want die bekostigde de omroepen. Het ging daarbij om woorden als ‘pokkekat’, ‘kontje’, ‘verdomd’, ‘stik’ en opmerkingen als ‘trek die wollen broek uit’. Annie Schmidt kwam trouwens ook later in de problemen. In 1966 verbood de KRO uitzending van haar liedje ‘Op een mooie pinksterdag’ vanwege de zinnen: ‘Morgen kan ze zwanger zijn, het kan ook nog vandaag.’⁵ En bij het tv-programma *Zo is het toevallig ook nog eens een keer* besloot de VARA een persiflage van Raoul Chapkis (Hugo Brandt Corstius) op een gesprek van Mies Bouwman met de burgemeester van Amsterdam niet uit te zenden.⁶ De klachten van het publiek leidden dus niet tot censuur van overheidswege maar tot zelfcensuur van een institutie. Wel was het zo dat de overheid scherp toezag of men niet over de schreef ging. Dit blijkt onder meer uit het feit dat een optreden van Simon Carmiggelt tot vragen in de Tweede Kamer leidde vanwege diens vermeend godslasterlijk taalgebruik. Ook hier haastte de omroep zich met het aanbieden van verontschuldigingen en de belofte de teksten in de toekomst ‘met nog meer zorg dan reeds het geval was’ te zullen bekijken.⁷ Zelfcensuur lijkt bij omroeporganisaties in die tijd aan de orde van de dag te zijn geweest.

De bibliotheken bleven eveneens onderhevig aan (zelf)censuur (zie de bijdrage van Boudien de Vries eerder in deze bundel). Dat leert ons ook het verhaal van Greetje Heemskerk over zelfcensuur van de leesbibliotheek,⁸ een soort buurtbibliotheek waar mensen tegen een laag bedrag boeken konden lenen, vooral ontspanningslectuur: detectives, wildwestboeken en liefdesromans. Ook leende men meer pikante boeken uit, zoals *Klaasje Zevenster* van Jacob van Lennep, waarin een bordeelscène voorkwam. Dit soort boeken werd aangeduid als ‘realistisch’. In diverse gemeenten, vooral in het (katholieke) zuiden van het land, werden in de tweede helft van de jaren dertig de leesbibliotheken steeds meer aan banden gelegd, bijvoorbeeld door te verordenen dat de catalogi eerst ter goedkeuring aan de burgemeester moesten worden voorgelegd. Trok de lokale overheid in de jaren dertig ten strijde tegen boeken die aanstotelijk waren voor de eerbaarheid, zoals tegen genoemde ‘realistische’ literatuur, en verbood deze tijdens de Tweede Wereldoorlog emigrantenuitvoerliteratuur, literatuur met een anti-Duitse strekking en door Joden geschreven literatuur, na de oorlog werden opnieuw boeken uit de leesbibliotheken verwijderd, toen omdat die in strijd zouden zijn met de openbare orde of goede zeden.⁹

In 1947 protesteerde de Bond van Leesbibliotheken tegen de verregaande eisen ten aanzien van de bibliothekhouders. Zij vroeg minister Witteman (Katholieke Volkspartij) of de voorschriften inzake de leesbibliotheken wel in overeenstemming waren met artikel 7 van de grondwet. De minister gaf de Bond gelijk. Op 8 januari 1948 schreef hij aan Gedeputeerde Staten: ‘De jurisprudentie ter zake leidt tot de conclusie, dat de gemeentelijke voorschriften, welke het uitoefenen van een voorafgaande censuur op de inhoud van de uit te lenen boek-

werken inhouden of mogelijk maken, niet toelaatbaar moet worden geacht.¹⁰

Het is veelzeggend dat veel bibliotheekhouders, zoals die in Tilburg, voor hun beslissing of een boek mocht worden aangeschaft, hun oor te luisteren legden bij Idil (Informatie-Dienst Inzake Lectuur), de organisatie die recensies van boeken op katholieke grondslag produceerde (zie de bijdrage van Cecile van Eijden in deze bundel). Deze bracht boeken onder in verschillende klassen en gaf aan voor welke groepen en/of leeftijden een boek ongeschikt was. Zo kon een christelijke groepering, die een belangrijke speler op het politieke veld was, haar macht en invloed ook op cultureel terrein laten gelden en bibliotheken tot zelfcensuur aanzetten.

Halverwege de jaren zestig nam het aantal gevallen van censuur verder toe. Het was de tijd van de zogeheten seksuele revolutie. De boekenmarkt werd overspoeld met pornografische literatuur, die doorgaans anoniem of onder pseudoniem werd gepubliceerd. Veel van die literatuur kwam uit het buitenland. Het optreden tegen dit soort literatuur laat zien dat de toegepaste cultuurwetten zich niet alleen tegen schrijvers richtten, maar vooral ook tegen hen die pornografie vermenigvuldigden en verspreidden, zoals uitgevers en boekverkopers.¹¹

Omslagen van de 'Rode boekjes', uitgegeven door Triton Pers.

De politie rukte keer op keer uit om boeken in beslag te nemen, zoals *De Parel* (1969), een vertaling van *The Pearl*, een verzameling erotische verhalen daterend uit de negentiende eeuw. Dit gebeurde op last van de Amsterdamse officier van justitie, omdat de vertaling aanstotelijk voor de eerbaarheid zou zijn.

Eigenaardig aan deze zaak was dat justitie geen actie ondernam tegen de Engelstalige versie, die eveneens in de boekhandel verkrijgbaar was. A. Ritman, directeur van Triton Pers, die het boek had uitgegeven, verbaasde dit des te meer, omdat in de Nederlandse vertaling de ‘zwaar-sadistische scènes’ waren geschrapt. Met andere woorden, de uitgever had zelfcensuur toegepast. Dat was op nog een ander punt gebeurd. Hierover zei de vertaalster, Janna G. Hageman: ‘Het grote aantal schuttingwoorden zou de aanleiding zijn voor deze inbeslagname. Ik heb ze inderdaad zelf vaak geschreven, maar in de drukkerij heeft men ze gekuist.’ De willekeur waarmee justitie te werk ging, wekte irritatie. *Het Parool* concludeerde dat het ingrijpen namens de overheid naar klassenjustitie rook: ‘Volgens de Amsterdamse recherche mogen degenen, die Engels kunnen lezen wel hun gang gaan.’¹²

Directeur Ritman verweerde zich tegen de aanklacht dat hij pornografie ofwel literatuur van laag allooi zou hebben uitgegeven met de woorden: ‘Ik heb historische literatuur willen brengen.’ En zijn advocaat beriep zich in zijn pleidooi op de volgens hem in Nederland algemeen gedeelde mening dat artikel 240 van het wetboek voor strafrecht verouderd is en dat de interpretatie van het begrip ‘pornografie’ van officier tot officier verschilt. Justitie zou achterlopen in haar wetgeving, inconsequent zijn en handelen op grond van het niet eenduidige begrip ‘pornografie’. Het verweer haalde niets uit. Tegen de uitgever werd proces-verbaal opgemaakt en de officier van justitie eiste een boete van fl. 100,-.¹³

Hoge literatuur voor de rechter

Na de oorlog trof de censuur van vooral religieuze aard ook de zogeheten hogere literatuur. In 1951 werd W.F. Hermans aangeklaagd op grond van artikel 137c van het W.v.S., omdat hij in het openbaar een groepering van het Nederlandse volk beledigd zou hebben, namelijk de katholieken. Dat gebeurde naar aanleiding van enkele zinsneden, uitgesproken door de hoofdpersoon in de roman *Ik heb altijd gelijk* (1951). Het ging daarbij om de volgende passage: ‘De katholieken! Dat is het meest schunnige, belazerde, onderkruiperige, besodemierde deel van ons volk! Maar die naaien er op los! Die planten zich voort! Als konijnen, ratten, vlooiën, luizen. Die emigreren niet! Die blijven wel zitten in Brabant en Limburg met puisten op hun wangen en rotte kiezen van het ouwels vreten!’¹⁴ Hermans merkte schamper op dat de katholieken met het wetsartikel aan de haal waren gegaan. Volgens hem had de pers, met voorop de katholieke criticus Anton van Duinkerken, die ook al in het interbellum zijn ethische normen had laten gelden, het vuurtje rond het boek opgestookt.¹⁵ Tegenover de rechter

verdedigde Hermans zich door op de autonomie van literaire teksten te wijzen. Hij zei zich als auteur niet verantwoordelijk te voelen voor uitlatingen van zijn personages. De rechtbank vond de uitspraken van het romanpersonage op zichzelf wel beledigend, maar meende dat diens woorden binnen de context van de roman bekeken moesten worden, dus los van de intentie van de auteur, en sprak Hermans vrij.¹⁶

Men kan zich bij deze rechtszaak natuurlijk afvragen of hier wel sprake is van censuur. Er werd immers een wetsregel toegepast. Wat echter niet valt te ontkennen is dat vanuit een katholieke ideologie invloed werd uitgeoefend om literatuur als die van Hermans te bestrijden, zowel in de kritiek, als via een organisatie (Idil) die Hermans' werk stelselmatig taboe achtte voor katholieke lezers.

Ook Gerard Reve is aangeklaagd. Tussen 1966 en 1968 werd tegen hem een proces gevoerd dat bekend zou worden als het 'Ezel-proces'. Reve werd blasfemie ten laste gelegd, ofwel 'smalende godslasteringen', volgens artikel 147 van het Wetboek van Strafrecht. Het betrof twee passages in zijn werk, onder andere in *Nader tot U* (1966), waar iemand seks heeft met een ezel. De uit *Nader tot U* afkomstige passage luidde:

En God Zelf zou bij mij langs komen in de gedaante van een éénjarige, muisgrijze Ezel en voor de deur staan en aanbellen en zeggen: 'Gerard, dat boek van je – weet je dat Ik bij sommige stukken gehuild heb?' 'Mijn Heer en mijn God! Geloofd weze Uw Naam tot in alle Eeuwigheid! Ik houd zo verschrikkelijk veel van U,' zou ik proberen te zeggen, maar halverwege zou ik al in janken uitbarsten, en Hem beginnen te kussen en naar binnen trekken, en na een geweldige klauterpartij om de trap naar het slaapkamertje op te komen, zou ik Hem drie keer achter elkaar langdurig in Zijn Geheime Opening bezitten, en daarna een presentexemplaar geven, niet gebrocheerd, maar gebonden – niet dat gierige en benauwde – met de opdracht: Voor de Oneindige. Zonder Woorden.¹⁷

In tegenstelling tot Hermans beriep Reve zich niet op de autonomie van zijn werk. Hij stelde weliswaar dat hij literatuur schreef, maar wilde zich daar niet achter verschuilen. Het ging hem om zijn persoonlijke intentie als auteur. Reve pleitte voor vrijheid van een eigen godsbeeld en zei niet de bedoeling te hebben gehad de god van de christenen te beledigen. De Hoge Raad toonde begrip voor dit uitgangspunt en besloot tot vrijspraak.

Ook bij dit proces kan men zich afvragen of er wel sprake was van censuur. Zelf wenste Reve in elk geval een verschil te maken tussen zijn aanvaring met justitie in Nederland en wat Russische dissidente schrijvers overkwam in het Oostblok. Mulisch' mening dat in Nederland 'de vrijheid van meningsuiting en van drukpers' in gevaar was en de opvatting, geventileerd door een medewerker van het rooms-katholieke weekblad *De Bazuin*, dat Reve's zaak 'nauwelijks wezenlijk' verschilde van die van de Russen, werden door hem bestreden. Reve stelde dat zijn zaak 'toch wel bitter weinig met zo iets als onderdrukking van de

vrije meningsuiting van doen heeft, en dat voornoemd ongerief toch ook meer dan alleen maar “nauwelijks” verschilt van het ongerief van vijf of zeven jaren strafdruk.’¹⁸ Naast dit soort zware straffen leidde de preventieve censuur in Rusland, maar eveneens in een land als Tsjechië, ook nog eens tot zelfcensuur, zoals trouwens ook in de Volksrepubliek China, waar voor literatuur gold: ‘vage richtlijn + harde sanctie = zelfcensuur’.¹⁹ Censuur in het Oostblok was dus niet te vergelijken met die in Nederland, vond Reve, die in 1977 weigerde *De ondergang van de familie Boslowits* in een bloemlezing te laten opnemen in Roemenië, omdat hij niet ‘bij de staatsuitgeverij van een totalitaire politiestaat’ wilde verschijnen.²⁰

Censuur mocht in Nederland dan een ander karakter hebben dan in het Oostblok, ze bestond wel degelijk. In de centrale plattelandsbibliotheek in Overijssel kon men *Nader tot U* in 1969 alleen lenen na schriftelijk te hebben verklaard te weten om wat voor boek het ging. Het was namelijk opgesloten in een apart kastje, waarvan alleen het bestuur een sleutel had. In de gemeenteraadsvergadering van Rijssen hadden de SGP-raadsleden trouwens geëist dat alle boeken van Reve uit de bibliotheek zouden worden verwijderd, anders zouden zij tegen de subsidie voor de bibliotheek stemmen.²¹

In de jaren zestig was het voor een auteur in Nederland niet makkelijk zijn persoonlijke godsbeeld uit te dragen of voor zijn homoseksuele geaardheid uit te komen. Dit ondervond niet alleen de schrijver Gerard Reve, maar ook de boekhandelaar die zijn werk verkocht, zoals Polak & Van Gennep aan het Spui in Amsterdam. Deze had in mei 1967 het gedicht ‘Leve onze marine’ in handschrift in de etalage geplaatst en wel op afficheformaat (de affiches waren gedrukt door uitgever Thomas Rap). Hoewel het gedicht door iedereen te lezen was in *Nader tot U*, waarvan op dat moment al zo’n 60.000 exemplaren waren verkocht, moest het op last van de officier van justitie uit de etalage worden verwijderd na een klacht van een burger over het zedenkwetsende karakter van het gedicht. Deze zou zich hebben gestoord aan de homofiele tendens erin. Op straffe dat de affiche anders in beslag zou worden genomen diende ze te worden weggehaald. De boekhandelaar heeft daarop een stuk wit papier over het gedicht geplakt met de verklaring: ‘Op last van de officier is dit gedicht onleesbaar gemaakt. In de winkel kunt u het lezen en zelfs kopen.’²²

Uit de rechtszaken die tegen Hermans en Reve werden aangespannen, waarbij de rechter nu eens vrijspraak verleende op tekstuele dan weer op intentionele gronden, mag worden afgeleid dat justitie buitengewoon welwillend stond tegenover literatuur en in feite lonkte naar de zogeheten *exceptio artis*-regel: terughoudendheid ten opzichte van kunst. Ook in de rechtszaak over *Masscheroen* die tegen Hugo Claus werd aangespannen, werd hierop een beroep gedaan, zij het met minder succes.

Net als in Nederland waren het in België vooral mensen met een katholieke geloofsovertuiging die kunst gecensureerd wilden zien, zoals in het geval van *Masscheroen*, een toneelstuk van Hugo Claus, dat in 1967 in Knokke werd opge-

N.R.C.

5 MEI 1967

Niet in etalage, wèl binnen

Van onze Amsterdamse redactie

Op last van de Amsterdamse officier van justitie mr. H. E. van Renesse, is een in het handschrift van de auteur Gerard K. van het Reve gedrukt gedicht Leve onze marine uit de etalage van een boekhandel aan het Spui verwijderd.

Er was van een Amsterdammer een klacht binnengekomen over het zedenkwetende karakter van het gedicht, dat in het boek Nader tot u staat. Hij zou zich aan de homofiele tendens van het gedicht hebben gestoord.

De boekhandelaar heeft toen een stuk papier over het gedicht geplakt, met de opmerking dat het op last van de officier van justitie onleesbaar is gemaakt en met de opwiking het nu binnen te kopen lezen en kopen.

OFF. VAN JUSTITIE:
ZEDENKWETSEND

Gedicht uit "Nader tot u" uit etalage

Een affiche met het gedicht 'Leve onze marine' in het handschrift van de auteur G. K. van het Reve is op last van de officier van justitie mr. H. E. van Renesse uit de etalage van de Athenaeum-boekhandel totaerver Polak en Van Gennep aan het Spui verwijderd.

Tot de verwijdering zou zijn overgegaan na een klacht van een burger over het zedenkwetende karakter van het gedicht, opgenomen in het boek Nader tot u, waarvan 80.000 exemplaren zijn verkocht. De affiche met het gedicht zijn voor 7,2 in de handel en worden gedrukt door Thomas Rap. Rechercheurs hebben in de boekwinkel mr. Van Renesse gebeld: zij lieten het gedicht voor; want zij het hevel van de officier van justitie ontvengen: verwijdering of inbeslagname.

De boekhandelaar heeft daarop een stuk wit papier over het gedicht geplakt met de verktaring: 'Op last van de officier is dit gedicht onleesbaar gemaakt, in de winkel kunt u het lezen en zelfs kopen'.

Tyfbelen 5 mei '67

Atg. Dagblad 5.5.1967

ZEDENPOLITIE HAALT GEDICHT UIT NADER TOT U VAN WINKELRUIT

Van onze Amsterdamse redactie

AMSTERDAM — Op last van de Amsterdamse officier van justitie mr. H. E. van Renesse is een affiche met een gedicht van G. K. van 't Reve verwijderd uit de etalage van de Athenaeum-boekhandel van de uitgeverij Polak en Van Gennep aan het Spui in Amsterdam.

In het handschrift van de schrijver is het gedicht Leve onze marine afgedrukt. Sinds korte tijd zijn de affiches met het gedicht voor drie gulden in de handel — ze worden gedrukt door Thomas Rap.

KLACHT

Twee rechercheurs van de zedenpolitie kwamen woensdag de boekwinkel binnen. Zij zeiden dat er een klacht van een burger was binnengekomen over het zedenkwetende karakter van het gedicht.

In de boekwinkel belden de rechercheurs de officier mr. H. E. van Renesse om het gedicht voor te dragen. Via de rechercheur liet de officier hierop weten dat het affiche moest worden verwijderd, omdat anders inbeslagname zou volgen.

BEDEKT

De boekhandelaar heeft daarop een stuk wit papier over het gedicht geplakt met een verklarende tekst: 'Op last van de officier is dit gedicht onleesbaar gemaakt. In de winkel kunt u het lezen en zelfs kopen'. De rechercheurs zijn hierop vertrokken.

De klager zou zich hebben gestoord aan de homofiele tendens van het gedicht 'Leve onze marine'. Dit gedicht staat in het boek Nader tot u, waarvan inmiddels zestigduizend exemplaren zijn verkocht.

Mr. Van renesse zei ons aanvankelijk dat hij nergens van wist. Later zei hij dat er inderdaad een klacht was binnengekomen en dat de rechercheurs hem het gedicht hadden voorgelezen. Verder weigerde de officier van justitie ieder commentaar.

Nader tot U uit de etalage.

voerd. In het stuk geeft Claus een sterk afwijkende interpretatie van *Mariken van Nieumeghen*. Bij hem komt Mariken namelijk niét tot inkeer. De Heilige Drie-vuldigheid, uitgebeeld door drie naakte mannen, wordt door haar het toneel afgeranseld. Claus werd aangeklaagd wegens schennis der openbare zeden. Die aanklacht volgde overigens pas nadat het katholieke blad *De Post* op negatieve wijze aandacht aan het stuk had besteed.²³ De B.O.B. (Belgische Opsporingsbrigade) deed invallen bij Claus thuis en doorzocht brieven en andere persoonlijke documenten.

Zoals zovelen beriep ook Claus' advocaat zich in zijn pleidooi op de uitzonderingspositie van kunst: een schrijver heeft het recht om zich 'met extreme middelen te mogen uiten'. Met andere woorden: een kunstwerk kan niet zedenschen-

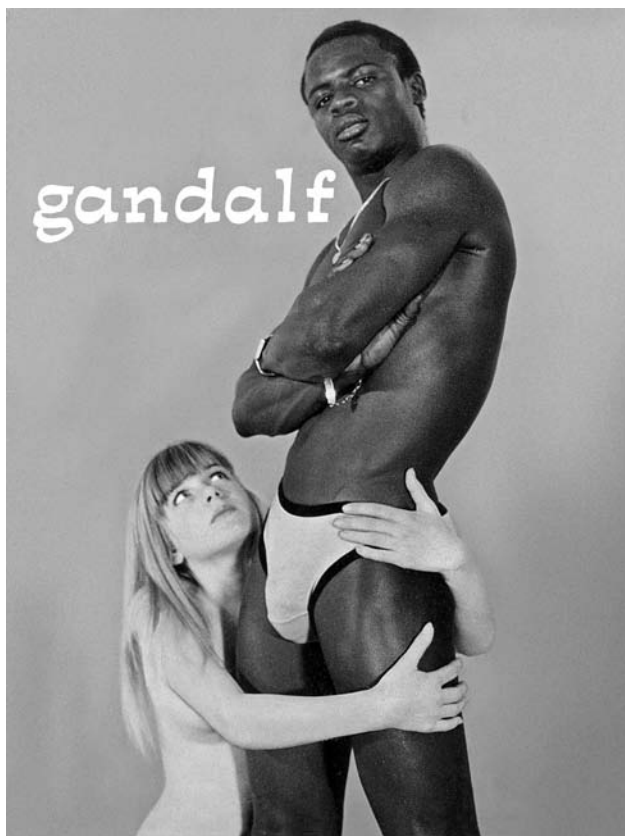
dend zijn.²⁴ Volgens de verdediger diende de rechter rekening te houden met ‘de artistieke en intellectuele inhoud’ van het stuk. Ook bepleitte hij vrijspraak door te wijzen op de intentie van de toneelschrijver: ‘Welke is de bedoeling van de auteur? Communicatie! Waar is de bedoeling de openbare zeden te schenden? Nergens! Het oude stuk *Mariken van Nieumeghen* gaat over zonde, boetvaardigheid en lijfstraffen. Welnu, zegt Claus, een dergelijke moraal van de duisternis, van taboes en frustraties bestaat vandaag nog. Dat wil hij doorbreken.’²⁵

Het pleidooi zou niet leiden tot vrijspraak. Claus werd in Brugge veroordeeld tot vier maanden voorwaardelijke gevangenisstraf en een boete van 10.000 frank. Auteursprotesten noch protesten van de Belgische radio en televisie konden daar iets aan veranderen. Het hof van beroep in Gent zag geen reden om van de eerdere veroordeling af te wijken.²⁶

Een literaire opsporingsbrigade in België

Claus was niet de enige auteur in Vlaanderen bij wie een inval werd gedaan. Naar aanleiding van *Gangreen I (Black Venus)* kreeg ook Jef Geeraerts in 1969 bezoek van de B.O.B. In zijn roman had Geeraerts een getrouwde, blanke man, die als assistent-gewestbeheerder in de oerwouden van Kongo opereerde, de liefde laten bedrijven met diverse inlandse negerinnen. De toenmalige socialistische minister van Binnenlandse Zaken, Vranckx, liet de roman uit de boekhandel halen, omdat, zo meende hij, ‘zederverwildering een gevaarlijker iets is dan de oorlog in Vietnam’.²⁷ In het begin van de jaren zeventig kreeg Herman J. Claeys zelfs diverse malen bezoek van de B.O.B. Claeys, samensteller van de interviewbundel *Wat is links?* en schrijver van de experimentele roman *Steen*, runde in Brussel ‘The free press bookshop’. In de hoedanigheid van boekhandelaar werd hij in april 1970 aangeklaagd. Hem werd ten laste gelegd ‘met het oog op de handel of de verspreiding liederen, vlugschriften, geschriften, afbeeldingen of prenten die strijdig zijn met de goede zeden, vervaardigd, in voorraad gehad, ingevoerd of doen invoeren, vervoerd of doen invoeren, aan een vervoer- of distributieagent overhandigd, door enig publiciteitsmiddel bekendgemaakt te hebben, namelijk: prenten en afbeeldingen in 201 exemplaren van nr. 1 en 479 exemplaren van nr. 2 van het tijdschrift *Suck* en 8 exemplaren van het tijdschrift *Gandalf*’.²⁸

Steen des aanstoots was voor de Belgische overheid telkens weer *Gandalf*, een tijdschrift van Nederlandse makelij, dat in België werd gedistribueerd door Claeys. Het was het geesteskind van Guus Dijkhuizen. Aan het blad werkten naast fotografen ook schrijvers mee, zoals Riekus Waskowsky. Net als de advocaat van Claus beriep de verdediger van Claeys zich op de *exceptio artis*-regel. Over *Gandalf* zei hij: ‘Dat is geeneens pornografie, meneer de voorzitter, want het vertoont een paar wezenskenmerken die daarmee onverenigbaar zijn. Er staan series foto’s en tekeningen in met een uitgesproken artistiek gehalte, zo-

Gandalf nr. 43 (1970) in beslag genomen.

dat ze onmogelijk pornografie kunnen zijn. En daarnaast vertoont het erotisch-satirische trekken die door hun hekelend effect zelfs anti-pornografisch werken. Het is belangrijk om taboes belachelijk te maken, om de sexualiteit te demystificeren, zij het niet te desacraliseren.²⁹ De rechtbank te Brussel was echter onvermurwbaar. Claeys werd veroordeeld tot een gevangenisstraf van zes maanden voorwaardelijk en een geldboete van ruim 2100 gulden.

Zowel in binnen- als buitenland nam de kritiek op de censuur hand over hand toe. De focus richtte zich daarbij op de rol van de media, op die van de rechter, de wetgever en van de politiek. Hierover verschenen in 1972 publicaties als die van Hazeu (*Wat niet mocht*) en Schalken (*Pornografie en strafrecht*) en in hetzelfde jaar werd in Londen, in het licht van de Koude Oorlog, een internationaal tijdschrift tegen censuur opgericht: *Index on Censorship*, waaraan dissidente schrijvers als Solzjenitsyn, Kundera en Havel hun medewerking verleenden.³⁰

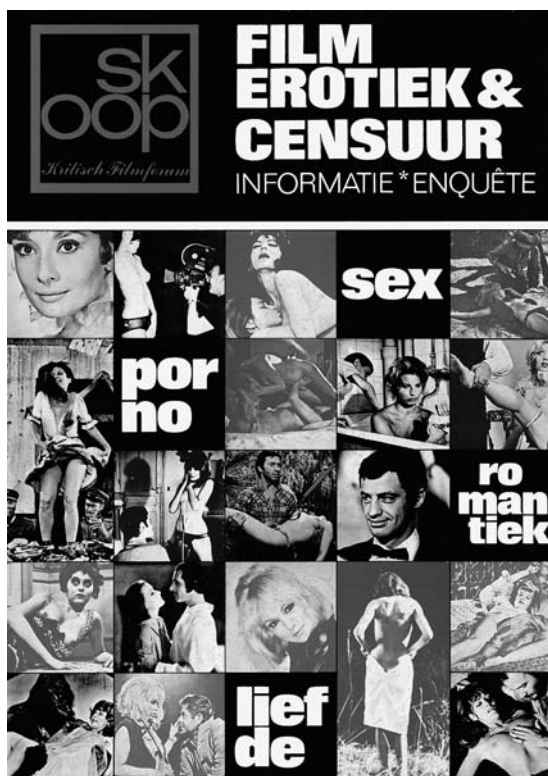
Filmkeuring

Aan het begin van de jaren zeventig kregen ook de tv en film herhaaldelijk met censuur te maken, bijvoorbeeld de tweede *Barend Servet show*, waarvan Wim T. Schippers de geestelijke vader was en die op 14 december 1972 door de VPRO werd uitgezonden. Over deze show werden in de Tweede Kamer vragen gesteld door het Kamerlid A.J. Vermaat (Anti-Revolutionaire Partij). Vermaat vroeg of, gezien een spruitjes schillende koningin Juliana in de show, hier niet sprake was van majesteitsschennis en dus van belediging. Het kwam de omroep op een berisping te staan.

In 1977 beperkte het parlement de bevoegdheid van de burgemeester door toneelcensuur op grond van de inhoud van een stuk af te schaffen. Wel kon hij gebruikmaken van artikel 219 van de gemeentewet dat het hem mogelijk maakte een voorstelling te verbieden als hij ongeregelheden vreesde.³¹ Verder werd artikel 7 uitgebreid met een bepaling die het onmogelijk maakte radio- en tv-uitzendingen te censureren: 'Er is geen voorafgaand toezicht op de inhoud van een radio- of televisie uitzending.' Dit was nodig omdat de filmkeuring in deze tijd zwaar onder vuur lag. Filmkeuring was overigens niet nieuw. De Nederlandse film stond vanaf het eerste moment van verschijnen bloot aan censuur. Tussen 1926 en 1977 bestond hier een 'censuurwet' voor alle films.³² Vanaf 1977 bekeek het instituut van de Nederlandse Filmkeuring namens de overheid films. De keuring beruiste op artikel 240 van het Wetboek van Strafrecht ('aanstotelijk voor de eerbaarheid') en op artikel 240bis ('de zinnelijkheid van de jeugd prikkelend'). Hoewel deze criteria in de memorie van toelichting enige omschrijving kregen, namelijk dat agressief sadistische en perverse elementen dienden te worden geweerd, bleven de commissieleden ermee worstelen.³³

Behalve cineasten werden ook Nederlandse schrijvers betrokken bij de discussie over filmcensuur. In 1974 wijdde het tijdschrift *Skoop* een driedubbeldik nummer aan het verschijnsel 'Film, erotiek & censuur'. Vol ironie reageerde W.F. Hermans daarin op de vraag wat hij het toppunt van onzedelijkheid zou noemen: '*Sneeuwvitje en de 7 dwergen*'. Die titel alleen al. Als het nu nog één dwerg geweest was. Maar 7. Precies zoveel als het aantal hoofdzonden. Moet ik er langer over uitweiden? U heeft toch ook fantasie.³⁴ In de andere bijdragen ging men serieuzer op de zaak in. Johan Hemels bestreed er de stelling van de Centrale Commissie van de Filmkeuring dat zij geen censuur uitoefent. Door uit naam van de overheid een film in zijn geheel of in een bepaalde vorm te verbieden is hier volgens Hemels wel degelijk sprake van censuur en zelfs van een 'geinstitutionaliseerde vorm van censuur'.³⁵ Daar komt nog bij dat de commissie haar bezigheden legitimeert met een beroep op het belang van preventieve censuur, die moet kinderen namelijk behoeden voor seks en geweld.³⁶

De criteria op grond waarvan een commissie een film verbood of bepaalde fragmenten liet verwijderen, blijken overeen te stemmen met die welke bij lite-

Omslag *Skoop* (1974): 'Film, erotiek & censuur'.

ratuur werden gebruikt. Naast morele criteria gaat het daarbij vooral om coherentie. Een gewraakt fragment moet binnen het gehele kunstwerk functioneel zijn, wil het kunnen worden vrijgepleit en onder censuur uitkomen. Dit was ook het standpunt van schrijfster Hella Haasse, die in 1964 was toegetreden tot de Centrale Commissie van de Filmkeuring, en die er en passant op wijst dat het niet altijd de filmkeuring is die censuur pleegt. 'Over coupures gesproken,' zegt Haasse, 'ik wil toch wel even opmerken, dat in veel films die aan de keuring worden aangeboden al door de importeur enkele coupures zijn aangebracht'.³⁷ Zelfcensuur werd dus niet alleen uitgeoefend door een overheidsinstelling, maar eveneens door filmimporteurs. Zoals uitgeverijen en omroeporganisaties dat in de jaren vijftig met betrekking tot literatuur en semiliteratuur deden, zij het dat de overheid altijd over de schouder meekeek.

Een literatuuropvatting als beleidsinstrument van de overheid

Dat de overheid bij censuur is betrokken is niet altijd direct duidelijk. Maar soms toch ook wel, bijvoorbeeld als een minister beleidsmaatregelen neemt op grond van zijn of haar eigen opvatting over literatuur. In Engeland en Amerika heeft het stellen van inhoudelijke voorwaarden aan subsidie voor kunst door de overheid zelfs herhaaldelijk tot censuur geleid.³⁸ In Nederland was het de Duitse overheid die tijdens de Tweede Wereldoorlog zulke inhoudelijke eisen stelde aan de literatuur.³⁹ Na de oorlog heeft de Nederlandse overheid bij het verlenen van subsidies aan schrijvers of het toekennen van prijzen de eigen opvatting over literatuur zoveel mogelijk buiten beschouwing proberen te laten. Daarin is zij echter niet altijd geslaagd. Zo weigerde de toenmalige staatssecretaris van OK&W, Cals (Katholieke Volkspartij), in de jaren vijftig Gerard Reve een reisbeurs vanwege immorele passages over masturberen in de novelle *Melancholia*, en dreigde de minister de subsidie aan het tijdschrift waarin het verhaal stond stop te zetten. In de jaren zestig ontstond een rel toen de gemeente Amsterdam de prozaprijs die Jan Cremer was toegekend voor *Ik Jan Cremer* 2 weigerde uit te reiken. Zogenaamd omdat het begrip 'literair' in de commissie ter discussie had gestaan, maar in feite omdat men zijn handen niet wilde branden aan een boek dat met pornografie in verband was gebracht. In 1984 was het opnieuw raak. Toen wilde een jury de P.C. Hooftprijs toekennen aan Hugo Brandt Corstius. In haar rapport beargumenteerde zij haar oordeel met een verwijzing naar het bijzondere taalgebruik van de schrijver. Omdat de minister zijn taak had gedelegeerd, mocht worden verwacht dat deze het advies van de jury overnam. Zo niet Elco Brinkman (CDA). Hij wilde het 'kwaliteitsoordeel' van de jury niet overnemen en weigerde de prijs uit te reiken. Omdat de schrijver, volgens hem, 'het kwetsen tot instrument heeft gemaakt'. Brinkman zei zich van een 'staatkundig-ethisch' criterium te hebben bediend en meende als minister het recht te hebben zijn morele literatuuropvatting als beleidsinstrumentarium te gebruiken. De affaire leidde ertoe dat de P.C. Hooftprijs in 1986 werd geprivatiseerd en het prijzengeld van de overheid in een aparte stichting werd ondergebracht.⁴⁰ Aldus kon de overheid ervan worden weerhouden op grond van de eigen opvatting over literatuur waardeoordelen uit te spreken en een literaire prijs te weigeren.

Belediging en vrijheid van meningsuiting

Hoezeer mensen zich beledigd kunnen voelen door literatuur liet de *Duivelsverzen* (1989) zien. De schrijver, Salman Rushdie, werd met de dood bedreigd en wereldwijd waren protesten te horen. In de jaren tachtig en negentig lijkt het aantal gevallen waarbij in literatuur sprake zou zijn van belediging hand over hand toe te nemen, ook in ons taalgebied. In veel van die gevallen, waarin nu

eens een individu dan weer een hele bevolkingsgroep zou zijn beledigd, werd een beroep gedaan op de *exceptio artis*-regel.

In 1986 overwoog het ministerie van Algemene zaken een klacht in te dienen tegen Hugo Brandt Corstius, omdat deze premier Lubbers in de *Haagse Post* had vergeleken met Hitler. In zijn verweer beriep de auteur zich op de vorm van het genre van de ‘column’, die hij omschreef als een ‘grotesk verhaal’.⁴¹ In dezelfde tijd stond Theo van Gogh terecht wegens belediging van een Joodse bevolkingsgroep.⁴² Hoewel de rechters vonden dat verschillende passages beledigend waren, konden zij er, gelet op de context en de intentie van de auteur, begrip voor opbrengen.⁴³ In de jaren negentig was het de beurt aan Herman Brusselmans. Modeontwerpster Ann Demeulemeester achtte zich beledigd door een passage in diens roman *Uitgeverij Guggenheimer* (1999) en wilde de rechter het boek laten verbieden. Aanleiding was de volgende passage waarin het personage Guggenheimer aan het woord is:

Hugo Boss was een fascist van de eerste rang, wist je dat? In zijn vrije tijd heeft hij ook nog de uniformen van de SS ontworpen. Je zal mij niet horen zeggen dat ik ooit een fan ben geweest van de SS, maar als het over uniformen gaat kan ik niet anders dan toegeven dat ze bij lange niet mis waren. Als je daarmee de nieuwe uniformen van het Belgisch leger vergelijkt. Tjonge tjonge. Het wijf dat die vodden van snit en naad heeft voorzien zouden ze standrechtelijk moeten fusilleren. Hoe heet ze ook weer? Godverdomme, dat haar naam mij ontsnapt, hoe is het mogelijk. Ik ben ooit ‘ns met die griet naar bed geweest. Zo’n dwergpoliep met puitenogen en haar van op haar pruim tot op haar rug. Ik zou haar naam duizend keer noemen, als ik ‘m niet vergeten was. Of nee, ik weet het weer! Ann Demeulemeester! Juist ja.⁴⁴

De schrijver werd echter alleen tot een geldboete veroordeeld.

Ook *Danslessen* (1998) van Pieter Waterdrinker kwam voor de rechter wegens belediging, omdat de burgemeester van Zandvoort zich beledigd voelde door een uitspraak van een van de personages, namelijk: ‘Maar ja, wat wil je ook, met zo’n joodje aan het hoofd.’ Maar ditmaal stelde de Hoge Raad zich anders op. Zij volgde niet de uitspraak van de rechter die had gesteld dat een beledigende uitspraak van een literair personage de schrijver niet mag worden aangerekend. De Hoge Raad stond op het standpunt dat bij kunst weliswaar het recht op vrije meningsuiting bestaat, maar dat er ook nog zoets is als het recht op bescherming van het individu.⁴⁵ Of, om met Buruma te spreken: vrijheid van meningsuiting is nooit absoluut, maar altijd beperkt door de wet.⁴⁶

Toenemende zelfcensuur

In artikel 7, lid 1 – ‘Niemand heeft voorafgaand verlof nodig om door de drukpers gedachten of gevoelens te openbaren, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.’ – staan eigenlijk twee rechten tegenover elkaar. Die twee rechten, het recht op vrije meningsuiting en het recht om te worden gevrijwaard van belediging, kunnen een conflict opleveren.⁴⁷ Zij hebben na de dood van Theo van Gogh in 2004 nog voor iets anders gezorgd, namelijk voor toenemende zelfcensuur. De Nederlandse overheid begon kunstenaars en journalisten te manen tot voorzichtige omgang met de vrijheid van meningsuiting, zodat bepaalde bevolkingsgroepen niet nodeloos zouden worden gekwetst. De dreiging van zelfcensuur, hoe moeilijk vaak ook vast te stellen, was voor menigeen een reden om een waarschuwend woord te laten horen.⁴⁸ Onder de titel ‘Geen zelfcensuur meer!’ liet bijvoorbeeld Pierre Assouline, schrijver en journalist van *Le Monde*, zijn lezers weten dat er ook in de eenentwintigste eeuw nog sprake is van preventieve censuur:

De Westerse schrijver is vrij. De officiële censuur bestaat nog, maar wordt vrijwel niet meer uitgeoefend. Het gevaar bestaat nog in het ‘politiek correct zijn’ en in de krachtige afgeleide daarvan, het ‘uit voorzorg principe’. Beide komen neer op een voorafgaande censuur. Ze zijn als wapen des te gevaarlijker, omdat ze onzichtbaar zijn.⁴⁹

Ook Max Vermeij, de advocaat van cartoonist Gregorius Nekschot, die zich met zijn cartoons en teksten schuldig zou hebben gemaakt aan discriminatie van moslims en zou hebben aangezet tot haat, sprak zijn angst uit voor toenemende zelfcensuur. De zaak-Nekschot, die sinds 2008 speelde, werd in 2010 uiteindelijk door het Openbaar Ministerie geseponneerd, onder andere omdat de gewraakte cartoons en teksten niet meer online staan, waardoor men er niet langer aanstoot aan kan nemen. Er is daardoor echter wel onduidelijkheid blijven bestaan over wat een cartoonist al dan niet mag, aldus Vermeij, die zei te hopen dat die onduidelijkheid niet zou leiden tot “zelfcensuur” bij columnisten, cabaretiers en collega-cartoonisten.⁵⁰

Conclusies en vooruitzichten

Net als andere culturele fenomenen, zoals films en cartoons, zullen literaire teksten, van welke aard ook, steeds vaker de weg van internet volgen. Het is te verwachten dat ook de censuur zich in die richting zal bewegen. In feite is dat al gebeurd. Verschillende totalitaire regimes hebben er al voor gezorgd dat allerlei culturele uitingen mensen niet bereiken. Maar ook in democratisch ingerichte landen worden internetfilters gebruikt, bijvoorbeeld om pornografie te weren.⁵¹

Het object waarmee de instanties die zich met censuur hebben beziggehouden, is door de tijd heen eigenlijk gelijk gebleven: bescherming van de staat, het geloof en de goede zeden.⁵² Deze nauw met elkaar verweven uitgangspunten zullen ook in de nabije toekomst nog wel een rol blijven spelen. Wel hebben zich daarbinnen intussen veranderingen voorgedaan. De ideologie van waaruit tegen literatuur werd opgetreden en die soms tot censuur leidde, berustte aanvankelijk op een confessioneel waardepatroon, waarin de doorwerking van de verzuilde samenleving van vóór de oorlog herkenbaar is. Lange tijd domineerden hier christelijke waarden en fatsoensnormen. Confessionele partijen die de dienst uitmaakten wensten de bevolking op basis van deze waarden en normen te beschermen. Zij vormden ook de basis voor het censureren van zowel literatuur als semiliteratuur, in Nederland en in België. In onze hedendaagse pluriforme samenleving ontbreekt een christelijke consensus van waaruit de overheid kan opereren.⁵³ De overheid wenst thans de diverse normstelsels van christenen, islamieten en andere religieuze groeperingen te beschermen tegen de expressieve vrijheid van een auteur die niet zelden onder het (postmoderne) motto 'anything goes', alles mag, creëert. De overheid trekt zich terug in de rol van adviseur. Zij raadt eenieder aan voorzichtig met zijn rechten om te gaan en legt zo de problemen rond censuur bij het individu, dat een eigen verantwoordelijkheid heeft en het vrij staat naar de rechter te stappen.

NOTEN

Inleiding

- 1 Klaus Beekman en Ralf Grüttemeier, *De wet van de letter. Literatuur en rechtspraak* (Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Gennep, 2005), 12.
- 2 Nicholas J. Karolidis, Margaret Bald and Dawn B. Sova, *100 Banned Books. Censorship Histories of World Literature*. Introduction by Ken Wachsberger (New York: Checkmark Books, 1999). De passages over Anne Frank op 339-341.
- 3 Bodo Plachta, *Zensur* (Stuttgart: Reclam, 2006), 13-26.
- 4 David Peepkorn, *Jan-Jacques Rousseau en zijn uitgever Marc-Michel Rey. Een verhaal uit de prehistorie van het auteursrecht* (Zutphen: Walburg, 2009), 119-122.
- 5 Zie voor een verdere toelichting hierbij de bijdrage van Mathijssen in deze bundel.
- 6 J.H. Spoor, D.W.F. Verkade en D.J.G. Visser, *Auteursrecht. Auteursrecht, naburige rechten en databankenrecht*. 3^e, geheel herz. dr. (Deventer: Kluwer, 2005): 7-10.
- 7 Bijvoorbeeld: Ton Jongenelen, *Van smaad tot erger. Amsterdamse boekverboden 1747-1794* (Amsterdam: Stichting Jacob Campo Weyerman, 1998); Ingrid Weekhout, *Boekensensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw* (Den Haag: Sdu, 1998); W.P.C. Knuttel, *Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden. Beredeneerde catalogus* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1914); Wim Hazeu, *Wat niet mocht... Een overzicht van censuur, ernstige en minder ernstige gevallen van vrijheidsbeknotting in Nederland (1962-1981)* (Amsterdam: De Harmonie, 1982).
- 8 Cecile van Eijden-Andriessen, 'Moralinezuur' en voorlichting. *De twee gezichten van Idil in het katholieke debat om de moderniteit 1937-1970* (Tilburg: Zuidelijk Historisch Contact, 2010) schenkt aandacht aan de katholieke leescontrole. Aan de protestantse beperkingen schenkt enige aandacht: J. Dane, *De vrucht van Bijbelsche opvoeding: populaire leescultuur en opvoeding in protestants-christelijke gezinnen, circa 1880-1940* (Hilversum: Verloren, 1996).
- 9 Het korte en inleidende overzicht: Mariëtte Wolf, *Vrijheid onder druk. Een beeld van de persvrijheid in Nederland* (Amsterdam: Persmuseum, 1989), bevat aardig illustratiemateriaal. Beekman en Grüttemeier 2005 geeft door de geschiedenis heen voorbeelden van rechtszaken. Een bundeling van stukken door de geschiedenis heen is ook te vinden in *De marge van de vrijheid. Over censuur, zelfcensuur en tolerantie* (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2002).

Literatuur en censuur in de zestiende eeuw

- 1 Anna Bijns, *Refereinen*. Ed. W.L. van Helten (Rotterdam: Dunk, 1875), respectievelijk 73, 45-54.
- 2 Bijns 1875, respectievelijk 65, 70, 103; vergelijk Bijns 1875, 85, 123, 135, 150, 173, 190, 411, 466.

- 3 Bijns 1875, 123.
- 4 Bijns 1875, 85.
- 5 Anna Bijns, *Schoon ende suverlijc boecxken inhoudende veel... constige referenien* (1528). Facsimile-ed. L. Roose (Leuven: Acco, 1987), 2 dln.; Herman Pleij, *Komt een vrouwtje bij de drukker... Over gezichtsveranderingen van de literatuur uit de late middeleeuwen* (Amsterdam: Bert Bakker, 2008), 61; Herman Pleij, "Anna Bijns als pamflettiste? Het refrain over de beide Maartens." *Spiegel der letteren* 42 (2000), 207-217; J. van Leeuwen, "Over slapscheten en levereters. Pamfletten en strooibriefjes in de laatmiddeleeuwse stad." *Madoc* 18 (2004), 77-85; W. Heijting, *Profijtelijske boeksken. Boekcultuur, geloof en gewin* (Hilversum: Verloren, 2007), 78; Herman Pleij, *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1400-1560* (Amsterdam: Bert Bakker, 2007), 768.
- 6 Pleij 2007, 531-536, 626-650.
- 7 Bijns 1875, 118.
- 8 Bijns 1875, respectievelijk 164, 64; vergelijk Bijns 1875, 106, 466; antieke vertelstof heette 'poetrye': zie Anke van Herk, *Fabels van liefde. Het mythologisch-amoureuze toneel van de rederijkers (1475-1621)* (Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 2009), 9-12, 21-34, 154-156.
- 9 Elisabeth L. Eisenstein, *The printing press as an agent of change* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), 303-450; Heijting 2007, 51-101; A.A. den Hollander, *Verboden bijbels. Bijbelcensuur in de Nederlanden in de eerste helft van de zestiende eeuw* (Amsterdam: Vossiuspers, 2003); Guido Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool, 1550-1577* (Amsterdam: Meulenhoff, 1996), 65-75; M.E. Kronenberg, *Verboden boeken en opstandige drukkers in de hervormingstijd* (Amsterdam: Van Kampen, 1948); zie ook de talrijke publicaties van P. Valkema Blouw.
- 10 Aangehaald in W. Waterschoot, "De rederijkerskamers en de doorbraak van de reformatie in de Zuidelijke Nederlanden." *Jaarboek De Fonteyne* 45-46 (1995-1996), 152.
- 11 Chr. Munters, *Dagboek van gebeurtenissen, 1529-1545*. Ed. J. Grauwels. (Assen: Van Gorcum, 1972), 26-27.
- 12 Mariken van Nieumeghen & Elckerlijc. *Zonde, hoop en verlossing in de late middeleeuwen*. Vert. Willem Wilmink, ed. Bart Ramakers (Amsterdam: Prometheus, 1998); verg. Herman Pleij, "Mariken van Nieumeghen en de doperij." *Spektator* 3(1973/1974), 232-233.
- 13 D. Erasmus, *Correspondentie. Deel twee: brieven 142-297*. Vert. door M.J. Steens. (Rotterdam: Donker, 2004), 43.
- 14 Zie in het algemeen voor de periode vanaf Luther tot het midden van de zestiende eeuw: J. Machiels, *Privilegie, censuur en indexen in de Zuidelijke Nederlanden tot aan het begin van de 18^e eeuw* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1997); M. Giesecke, *Der Buchdruck in der frühen Neuzeit* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994), 441-470; Kronenberg 1948, 9-28; J. Scheerder, "De werking van de Inquisitie." *Opstand en pacificatie in de Lage Landen* (Gent: Snoeck-Ducaju, 1976), 153-165.
- 15 Verg. Pleij 2007, 255-258; M.J. van Gent, "Pertijelike Saken." *Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk* (Leiden: Universiteit Leiden, 1996); Van Leeuwen 2004.
- 16 Over censuurmaatregelen van paus en keizer vóór Luther zie: Machiels 1997, 61-74;

- R. Hirsch, *The printed word. Its impact and diffusion* (London: Variorum, 1978), 100-105, 248-251.
- 17 Aangehaald bij Machiels 1997, 83.
- 18 J. Decavele, *De eerste protestanten in de Lage Landen. Geloof en heldenmoed* (Leuven: Davidsfonds, 2004), 41-52; vergelijk G. Gielis, *Verdoelde schaepkens, bytende wolven. Inquisitie in de Lage Landen* (Leuven: Davidsfonds, 2009), 23-25.
- 19 Machiels 1997, 79-87.
- 20 M. Baelde, "De toekenning van drukkersoctrooien door de Geheime Raad in de zestiende eeuw." *De gulden passer* 40 (1962), 19-58, met name 19-20, 25-26.
- 21 Machiels 1997, 89-90; Scheerder 1976, 160; Gielis 2009, 229.
- 22 Machiels 1997, 90-95, 101-102; Scheerder 1976, 160-161.
- 23 *Ordonnantie ende Edict (...) Metten Cataloghe van den ghereprobeerden ende verboden boucken* (Leuven: S. Sassen, 1550), ex: London, British Library, fol. [A3]recto; Machiels 1997, 104-129; Scheerder 1976, 161-162.
- 24 Waterschoot 1995/1996, 142; Gielis 2009, 77-79.
- 25 Pleij 2007, 645-650; *Van Nyeuwont, loosheit ende practike*. Ed. E. Neurdenburg. (Utrecht: Oosthoek, 1910).
- 26 P.M.H. Cuijpers, *Teksten als koopwaar: vroege drukkers verkennen de markt* (Nieuwkoop: De Graaf, 1998), 50-53; Pleij 2007, 49-53, 250-254, 474-480.
- 27 Heijting 2007, 57-59, 75-76, 81-82.
- 28 Kronenberg 1948, 65-92, 111-126; Heijting 2007, 51-101; zie ook de publicaties van P. Valkema Blouw; vergelijk voor de meer economische gedrevenheid: J.G.C.A. Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630* (Nieuwkoop: De Graaf, 1974), 7-8; Machiels 1997, 101.
- 29 Decavele 2004, 41-42, 48; Gielis 2009, 109-110; Pleij 2007, 626-627; Heijting 2007, 59.
- 30 Bijns 1875, respectievelijk 53, 30, 57, 61, 41; vergelijk Bijns 1875, 31, 71.
- 31 Heijting 2007, 82; Den Hollander 2003, 8-9; tekst-ordonnantie van 1525; Gielis 2009, 221.
- 32 J. Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)* (Brussel: Academie voor Wetenschappen, 1975), 2 dln., I, 221-222, en in het algemeen 193-230; Waterschoot 1995/1996, 142.
- 33 Pleij 2007, 765.
- 34 Waterschoot 1995/1996, 147-148.
- 35 *Een devout ende profitelyck Boecxken*. Ed. D.F. Scheurleer. ('s-Gravenhage: Nijhoff, 1889), 5.
- 36 *Tplacaet vande Keyserlicke Maiesteyt, Beroerende alle heresijen, ketterijen ende verboden boucken* (Delft, Symon Jansz., 1540), ex: London, British Library, fol. (A2) verso; A.-L. van Bruaene, "Printing Plays. The Publication of the Ghent Plays of 1539 and the Reaction of the Authorities." *Dutch Crossing* 24 (2000), 265-284; Pleij 2007, 627-629; W.L. Braekman, "Erasmus vander Eecke. Brugs drukker van 'quade boucken'." *Jaarboek De Fonteyne* 47-48 (1997/1998), 89-101, met name 94, 100.
- 37 Decavele 1975, 198 en in het algemeen 193-230; Waterschoot 1995/1996; Briels 1974, 7-11.
- 38 Waterschoot 1995/1996, 147; Decavele 1975, 201.
- 39 *Ordonnantie* 1550, fol. B3 verso-(B4)recto.
- 40 Pleij 2007, 751; Herman Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd* (Amsterdam: Meulenhoff, 1988), hoofdstuk IV en V.

- 41 F.H. Reusch, *Die Indices Librorum Prohibitorum des sechzehnten Jahrhunderts* (Nieuwkoop: De Graaf, 1970), 30.
- 42 Bijvoorbeeld Bijns 1875, 16, 20, 51, 57-58, 67, 74, 80, 82-83.
- 43 Reusch 1970, 30.
- 44 Reusch 1970, 39-41; J.M. de Bujanda, *Index de l'Université de Louvain* 1546, 1550, 1558 (Genève: Droz, 1986): hierin wordt geprobeerd alle titels te identificeren, maar jammer genoeg is hij slecht op de hoogte van relevante Nederlandstalige publicaties en baseert hij zich voornamelijk op de zeer verouderde studie van Chr. Sepp, *Verboden lectuur. Een drietal Indices Librorum Prohibitorum toegelicht* (Leiden: Brill, 1889); over de genoemde titels zie Pleij 2007, respectievelijk 618, 606-610, 362-364.
- 45 Reusch 1970, 308-319; J.M. de Bujanda, *Index d'Anvers* 1569, 1570, 1571 (Genève: Droz, 1988); zie verder bij noot 44 en vergelijk Herman Pleij, "Een verloren gegane Nederlandse bewerking van een Keulse 'boerde' uit de 16de eeuw." *Spiegel der letteren* 12 (1969/1970), 198-200; *Ordinancie, statuyt ende gebot provisionnael onss Heeren des Coninx Aengaende de Printers, Boeckvercoopers ende Schoolmeesters* (Brussel: M. van Hamont, 1570), ex: London, British Library, fol. A2 recto; voor de genoemde teksten zie Pleij 2007.
- 46 Ook de ontcijfering van de gotische drukletter (teksten in het Latijn gebruikten een romeins corps) levert meer dan eens problemen op: zo staat er op de Index van 1570 (Reusch 1970, 318) *Der sielen vocabulier* waarmee *Der fielen vocabulaer* bedoeld moet zijn: Pleij 2007, 556-559; over *Die evangelien vanden spinrocke*: Pleij 2007, 618-620; de 'poetrye': Van Herk 2009, 9-12, 21-34, 154-156; over Van den Dale's *Die stove*: Pleij 2007, 649-650.
- 47 Zie noot 45; er staan liefst 34 Antwerpse drukkers genoemd bij de verboden boeken, ongeveer de helft van hen met meer dan één editie.
- 48 Zie de genoemde literatuur in noot 28.
- 49 Over het commerciële succes van het liedboek: *Het Antwerps Liedboek*. Ed. D.E. van der Poel e.a. (Tiel: Lannoo, 2004), 2 dln., II, 25-33; en dat van de Gentse spelen: Van Bruaene 2000.

Verboden in de Gouden Eeuw

- 1 Zie: S. Groenveld, "Het Mekka der schrijvers? Statencolleges en censuur in de zeventiende-eeuwse Republiek." H. Duits, A.J. Gelderblom en M.B. Smits-Veldt (red.), *Eer is het Lof des Deuchts* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1986), 225-245. Met dank aan Ton Harmsen voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit betoog.
- 2 H.A. Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid. Een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting in zake godsdienst, drukpers en onderwijs, gedurende de 17^e eeuw* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1972), 151. Zie hierover ook Jeroen Salman, "Inleiding." *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 2 (1995), 9-12.
- 3 P.J. Verkruijse, "Oktober 1678: Amsterdamse boekverkopers vragen om maatregelen tegen venters van 'allerhande vuyle en schandaleuse Boeckjens'. De verspreiding van populaire literatuur." M.A. Schenkeveld-van der Dussen (hoofdred.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (Groningen: Martinus Nijhoff, 1993), 297.
- 4 Zie voor de kwestie-Breeckvelt: S. Groenveld, "Een enckel valsch ende lasterlijck

- verdichtsel.' Een derde actie van prins Willem II in juli 1650." S. Groenveld, M.E.H.N. Mout en I. Schöffer (red.), *Bestuurders en geleerden. Opstellen over onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, aangeboden aan Prof.Dr. J.J. Woltjer bij zijn afscheid als hoogleraar van de Rijksuniversiteit te Leiden* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1985), 113-125; Marika Keblusek, *Boeken in de Hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw* (Hilversum: Historische Vereniging Holland/Verloren, 1997), 129-133; Ingrid Weekhout, *Boekcensuur in de Noordelijke Nederlanden* (Den Haag: Sdu, 1998), 380-381; Willem Frijhoff en Marjke Spies (red.), *Bevochten eendracht* (Den Haag: Sdu, 1999), 266.
- 5 Weekhout 1998, 181-182.
- 6 Weekhout 1998, 364-367.
- 7 Zie hierover: Jo Spaans, "Censorship, Satire and Religion. A Seventeenth-century Satirical Print on the Condemnation of Balthasar Bekkers *The Enchanted World*". J.A.C. van Ophem and C.H.E. Verhaar (red.), *On the Mysteries of Research. Essays in Various Fields of Humaniora* (Leeuwarden/ Ljouwert: Fryske Akademy, 2007), 273-287.
- 8 Voor de zaak-Koerbagh: P.H. van Moerkerken, *Adriaan Koerbagh 1633-1669. Een strijder voor het vrije denken* (Amsterdam: Van Oorschot, 1948); Hubert VandenBosche, *Adriaan Koerbagh en Spinoza* (Leiden, Brill, 1978); Weekhout 1998, 102-107; Jonathan I. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity, 1650- 1750* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 185-196.
- 9 Zie: M.A. Schenkeveld-van der Dussen, "Najaar 1649: Jan Six van Chandelier overnacht in Toulouse. Drie anti-idealistische dichters." M.A. Schenkeveld-van der Dussen (hoofdred.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (Groningen: Martinus Nijhoff, 1993), 255-260. Zie ook: Bouke Hekman, *De affaire De Lalande-Lestevenon. Feit en fictie over een spraakmakend schandaal in het zeventiende-eeuwse Amsterdam* (Leiden: Leiden University Press, 2010).
- 10 Hierover: Inger Leemans, *Het woord is aan de onderkant. Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670-1700* (Nijmegen: Vantilt, 2002), 147-150; Weekhout 1998, 192-195; Van Gelder 1972, 161-163.
- 11 Spinoza, *Theologisch-politiek traktaat* hst. 14, geciteerd uit: Steven Nadler, *Spinoza*. Vertaald door Frans van Zetten (Amsterdam, Contact, 2001), 358.
- 12 Van Gelder 1972, 163. Over censuur in Friesland, zie Postma 2004.
- 13 Van Gelder 1972, 154.
- 14 Van Gelder 1972, 155-156.
- 15 Weekhout 1998, 193.
- 16 Keblusek 1997, 133.
- 17 Hierover: J.A. Jacobs, "Jan Claesz. van Dorp en enkele door hem in 1618 gedrukte pamfletten." J. W. Marsilje et al., *Uit Leidse bron geleverd. Studies over Leiden en de Leidenaren in het verleden, aangeboden aan drs. B. N. Leverland bij zijn afscheid als adjunct-archivaris van het Leidse Gemeentearchief* (Leiden: Gemeentearchief, 1989), 285-288.
- 18 Jacobs 1989, 286.
- 19 Jacobs 1989, 286.
- 20 Zie voor dit netwerkje: Rudolf Cordes, *Jan Zoet, Amsterdammer 1609-1674. Leven en werk van een kleurrijk schrijver* (Hilversum: Verloren, 2008), 110-115.
- 21 Zie voor dit eerste proces: Cordes 2008, 148-150.

- 22 Zie voor het tweede proces: Cordes 2008, 302-318.
- 23 Herspelde tekst en annotatie in: Marijke Meijer Drees en Els Stronks (red.), *Wat wonders, wat nieuws! De zeventiende eeuw in pamfletten* (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep, 2002), 35-41, 124-127; Cordes 2008, 389-398. Zie ook: Willem Frijhoff en Marijke Spies (red.), *Bevochten eendracht* (Den Haag: Sdu, 1999), 351-353.
- 24 Zie voor deze omschrijving en voor de vergelijking tussen de tragedies van Vondel en Oudaan: Lia van Gemert, "De Haagsche Broeder-Moord: Oranje ontmaskerd." *Literatuur* 1 (1984), 268-276.
- 25 Geeraardt Brandt, "Het leven van Joost van den Vondel," J. v. Vondel, *Poëzy of Verscheide Gedichten. Op een nieu by een vergadert, en met veele ook voorheen nooit gedrukte dichten vermeerderd. Mitsgaders een aanleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste, en het Leven des Dichters* (Franeker: Leonard Strik, 1682), 19. Editie Ton Harmsen in de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren.
- 26 Brandt 1682, 19.
- 27 Brandt 1682, 21. Clementia van den Vondel dreef een zijdehandel in de Warmoesstraat.
- 28 Brandt 1682, 23-24. *Palamedes* is met zeven drukken binnen enkele maanden inderdaad een bestseller geworden. Hoewel het stuk aanvankelijk was verboden en pas voor het eerst midden in het stadhouderloze tijdperk in 1663 in Rotterdam is opgevoerd, was de leestekst toch een groot succes.
- 29 Een van de hoge uitzonderingen vormde Meynarda Verbooms anti-Vondelpamflet *Pleyt voor onse eerste moeder Eva* (1664). Het was verder de gewoonte om teksten van dichters op te nemen in bundels of bloemlezingen van mannelijke auteurs, vaak in aangepaste of zogeheten verbeterde vorm. Zie hiervoor de inleiding in: Lia van Gemert (hoofdred.), Hermina Joldersma, Olga van Marion, Dieuwke van der Poel, Riet Schenkeveld-van der Dussen, *Women's Writing from the Low Countries 1200-1875. A bilingual Anthology* (Amsterdam: AUP, 2010). Zie voor zelfcensuur van een dichteres de paragraaf over Anna Roemers in: Olga van Marion, "Geen Homerus! Zelfpresentatie in twee poëtische gedichten van Anna en Tesselschade Roemers." *De Zeventiende Eeuw*, 25-2 (2009), 53-63.
- 30 Zie voor Oudaans tragedie: Van Gemert 1984, 268-276; J. Melles, *Joachim Oudaan. Heraut der verdraagzaamheid 1628-1692* (Utrecht: Kemink & Zoon, 1958), 85-92.
- 31 Van Gemert 1984, 272.

Censuur als onmacht

- 1 Raymond Birn, "De Liège à Paris: la route du livre à l'aube du XVIIIe siècle." *Études sur le XVIIIe siècle* 14 (1987), 11-37.
- 2 Zie website "Pierre Marteau's Publishing House, Cologne Virtual Publisher for over 340 Years." <http://www.pierre-marteau.com> [Datum raadpleging 17 maart 2010].
- 3 Jean Lombard, *Courttilz de Sandras et la crise du roman à la fin du grand siècle* (Parijs: Presses Universitaires de France, 1980).
- 4 In een politierapport wordt over hem geschreven: 'Il va souvent en Hollande faire imprimer les ouvrages qu'il compose. Il a le secret de les faire entrer dans Paris comme il veut par des correspondances secrètes. Il en fait des débits extraordinaires; il les vend en blanc'. BA Mss B. 10.539, geciteerd in Lombard 1980, 152-153.

- 5 I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725* (Amsterdam: Israel, 1978), Dl. 3, 109.
- 6 Dit idee wordt bijvoorbeeld ook herhaald in Jongenelen, Ton, "Vuile boeken maken vuile handen. De vervolging van persdelicten omstreeks 1760." *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis 2* (1995), 77-96, 214-215. Jongenelen richt zich alleen op de binnenlandse markt, die naar zijn mening behoorlijk restrictief was.
- 7 Eugène Hatin, *Les gazettes de Hollande et la presse clandestine aux XVIIe et XVIIIe siècles* (Paris: R. Pincebourde, 1964); W. Meyer, "De strijd der refugieés in Holland tegen het staatsbeleid van Lodewijk XIV." *De Tijdspiegel 3* (1904), 40.
- 8 Namelijk voor het drukken en distribueren van *Catalogue des livres nouvellement imprimé à Strasbourg* die hij aan de boekverkopers Wees, Mortier en Wolfgang had geleverd. Lucas kreeg een boete van fl 630,- en werd voor drie jaar uit Amsterdam verbannen. Van Eeghen 1978, Dl. 3, 229. Lucas moet in het jaar daarvoor ook al veroordeeld zijn geweest. Avaux schreef op 14 juli 1686: 'Il me parait que Messieurs d'Amsterdam sont dans de très bonnes dispositions, ils ont marqué dans le châtiement de Lucas leur gazetier l'envie qu'ils ont de plaire à votre Majesté.' Meyer 1904, 41-42. In 1688 wordt hij opnieuw opgepakt in Amsterdam en gesommeerd de stad te verlaten. Mogelijk woonde hij in deze jaren in Leiden. W. Meyer, "Jean Maximilien Lucas." *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen 4* (1906), 221-222.
- 9 Chavigny gaf samen met Van Swoll deze krant uit. In 1684 wordt hij tegelijkertijd met Cornelis Jansz Swoll gedaagd wegens het drukken van 'nouvelles'. I.H. van Eeghen, "De gevangene van de Mont-Saint-Michel." *Spiegel Historiaal 1* (1966), 104-110. Blijkbaar was de schout er niet echt op gebrand om hen te straffen, want hoewel Van Swoll en Chavigny niet kwamen opdagen, gebeurde er verder niets. In een brief van Brayer aan De Mazauges van 21 maart 1685 worden Chavigny's journalistieke bezigheden als volgt beschreven: 'Ces jours passés, on a arrêté, à deux lieues d'ici, le faiseur du *Lardon* de Hollande; vous savez ce que c'est que ce *Lardon* qui venait tous les huit jours avec la Gazette.' François Ravaisson, *Archives de la Bastille. Documents inédits* (Parijs: Durand et Pedone-Lauriel, 1866-1904) Dl. 8, 339. Anne Sauvy, *Livres saisis à Paris entre 1678 et 1701: d'après une étude préliminaire de Motoko Ninomiya* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1972).
- 10 'Paris, Chez le cochon', z.j., er is ook een later exemplaar uit 1689 bekend.
- 11 Pierre Bayle schrijft over Crosnier aan zijn broer in 1684: 'Quant à l'auteur des *Lardons*, je vous ai déjà dit que vous m'avez envoyé un extrait en vers sur la diète de Ratisbonne qui est tiré de la *Gazette Burlesque*, qu'on nommé Crosnier fait à Amsterdam, laquelle gazette est ici dans le dernier mépris.' Geciteerd in Hatin 1964, 108. André Hanou, "Materiaal voor de kennis van Rabelais en diens werk tijdens de Nederlandse Verlichting – VIII." *Faits & Dicts 40* (2006), 5-10.
- 12 A.H. Huussen, "Censuur in Stad en Ommelanden van Groningen 1594-1795." *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis 2* (1995), 13-33. J. de Bruin, *Plakkaten van Stad en Lande. Overzicht van Groningse rechtsvoorschriften in de periode 1594-1795* (Groningen: Nederlands Agronomisch-historisch Instituut, 1983).
- 13 *Biographie universelle*, Dl. 4, 422-423, geciteerd in R. de Smet, *Hadrianus Beverlandus (1650-1716). Non unus e multis peccator. Studie over het leven en werk van Hadriaan Beverland*. Brussel 1988 (Brussel: Paleis der Academiën, 1988), 115.
- 14 R. de Smet, "Traces of Hadriaan Beverland (1650-1716) in the Zeeuws documentatiecentrum at Middelburg, 1692-1715." *LIAS 19* (1992) no.1, 73-91.

- 15 Ook al is onduidelijk of hij daadwerkelijk de pornografische gravures voor *La put-tana errante* maakte, vóór de rel goed en wel uitbrak in 1690 vervaardigde hij nog vrijzinnig-galante prenten voor bij de uitgaven van het *Satyricon* van Petronius, de *Decamerone* van Boccaccio en de *Ragionamenti* van Aretino. Na 1690 hield hij hiermee op (of maakte hij ze anoniem). Inger Leemans, “De viceroy van de hel: radicaal libertinisme.” Henk van Nierop e.a. (ed.), *Romeyn de Hooghe. De verbeelding van de late Gouden Eeuw* (Zwolle: Waanders, 2009), 32-47.
- 16 Zie o.a. de digitale versie van de editie van W.P.C. Knuttel van de *Acta der Particuliere Synoden van Zuid-Holland 1621-1700* (Den Haag: Nijhoff, 1908-1916) beschikbaar gesteld via het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis: <http://www.inghist.nl/retroboeken/actazh/#6:233> [Datum raadpleging 17 maart 2010].
- 17 Knuttel 1908-1916, Dl. 6, 127 (1690).
- 18 De ene keer wijst men de synode op het feit dat niet alle steden willen meewerken, een andere maal loopt het plan spaak ‘ter oorsake van de verscheyde interessen der druckeryen in verscheyde steden.’ Knuttel 1908-1916, *Acta*, Dl. 6, 340 (1695).
- 19 Controleurs die de productie van theologische geschriften door lidmaten van de kerk in de gaten moesten houden en liefst vóór de druk het manuscript moesten bekijken en beoordelen.
- 20 Ingrid Weekhout, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw* (Den Haag: SDU, 1998). S. Groenveld, “The Mecca of Dutch authors? State assemblies and censorship in the seventeenth-century Dutch Republic.” A.C. Duke & C.A. Tamse (ed.), *Too mighty to be free. Censorship and the press in Britain and the Netherlands* (Zutphen: Walburg Pers, 1987), 63-86. Groenveld vond voor de periode 1580-1700 210 verboden titels op last van de Staten-Generaal en/of de Staten en het Hof van Holland. De Staten van en de stad Groningen verboden tijdens de Republiek dertig met naam genoemde publicaties: achttien daarvan waren politiek van strekking, twaalf theologisch. Huussen 1995, 27.
- 21 Inger Leemans, *Het woord is aan de onderkant. Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670-1700* (Nijmegen: Vantilt, 2002).
- 22 Wiep van Bunge, “Censorship of philosophy in the seventeenth-century Dutch Republic.” Mogens Lærke (ed.), *The use of censorship in the Enlightenment* (Leiden: Brill, 2009), 95-120.
- 23 Zie over al deze kwesties o.a. Van Bunge 2009 en Jonathan Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the making of modernity 1650-1750* (Oxford: Oxford University Press, 2001).
- 24 Dit is bijvoorbeeld de strategie van boekverkoper Timotheus ten Hoorn. Tegenover de Amsterdamse kerkeraad blijft hij ontkennen dat hij de uitgever zou zijn van obscene romans. Hij krijgt geen reprimandes. Leemans 2002.
- 25 Israel 2001, 315, 425.
- 26 Zie over hem o.a. Inger Leemans, “De weg naar de hel is geplaveid met boeken over de Bijbel. Vrijgeest en veelschrijver Willem Goeree (1635-1711).” *Nederlandse letterkunde* 9 (2004), 255-273.
- 27 Willem Goeree, *De kerkelyke en weereldlyke historien [...] Beneffens veel voornaame kerk-zaaken, en Op- en Ondergaande Ketteryen, Sektarizen en Dwaalgeesten, zederd het Evangelium tot aan Onze Tyden ter baane gekomen* (Leyden: Johannes van Abkoude, 1730), voorrede.

- 28 Goeree 1730, 645.
- 29 Goeree 1730, 644.
- 30 Barbara Negroni, *Lectures interdites. Le travail des censeurs au XVIIIe siècle. 1723-1774* (Paris: Albin Michel, 1995).
- 31 *Nederlandsche Criticus*, 1 (1750), 15. De informatie over de zaak-Van der Os is ontleend aan: Roeland Albert Bosch, *Het conflict rond Antonius van der Os. Predikant te Zwolle 1748-1755* (Kampen: IJsselakademie, 1988).
- 32 A. van der Os, *Predicatie over Handelingen XVII* (Amsterdam: Van der Woude, 1753), 29.
- 33 Historisch Centrum Overijssel, Archief van de Gereformeerde Kerk te Zwolle, KA 017 nr. 7, 16 september 1750. Jessica Huisman, *Over domineer, God, macht en Verlichting. De achtergronden van de religieuze conflicten in Zwolle, 1700-1760* (Masterscriptie Universiteit Utrecht, 2005).
- 34 Ernestine van der Wall, *Socrates in de hemel? Een achttiende-eeuwse polemiek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk* (Hilversum: Verloren, 2000).
- 35 Israel 2001, 416.
- 36 In 1678 had hij ook als predikant enkele speciale gezanten (de heren Boreel, Van Odijk en Van Dijkveld) begeleid bij hun verblijf aan het Hof van Lodewijk XIV. Zeeuws, Notulen van de classis van Walcheren ZA 28.1 nr. 6, mei 1679 + Notulen van de Hervormde Gemeente Nieuwvliet 596 nr. 1, 24 januari 1680.
- 37 Goeree 1730, 663.
- 38 Steven de Jooode, "Bibliografie van de polemiek rond Van Leenhofs Den hemel op aarden." <http://stevendejooode.files.wordpress.com/2010/01/bibliografie-gruwelijke-ende-lasterlijke-opinien-2.pdf> [Datum raadpleging 17 maart 2010].
- 39 J.C. Streng, *Zwols biografisch woordenboek. Een draagbaar mausoleum* (Hilversum: Verloren, 2004), 118.
- 40 Volgens hem was het incorrect dat de kerkenraad die over hem moest oordelen ook bestond uit leden die tegen hem getuigden.
- 41 Dat blijkt uit een brief van Charles aan Willem Bentinck. Bosch 1988, 58.
- 42 Thimo de Nijs, Eelco Beukers, *Geschiedenis van Holland* (Hilversum: Verloren, 2003), Dl. II, 325-328.
- 43 Bosch 1988, 71-72.
- 44 Het allerlaatste pamflet dat in de zaak-Van der Os werd gepubliceerd concludeerde ook: het wordt tijd dat er een landelijk kerkrecht komt, waarna heldere en eenduidige procedures gevolgd zouden kunnen worden. P.V.A., *Ultimum vale of laatste afscheid van alle de twistchriften die er reeds zijn of nog zullen komen rakende de zaak van dominee A. van der Os* (Amsterdam: Bijl, 1755).
- 45 Geciteerd via Bosch 1988, 142.
- 46 Schultens, *Nieuwjaarsgift* 40, Geciteerd via Bosch 1988, 16, 107.
- 47 [Status Muller], *Zeedemeester* 96, 746-751.
- 48 Van Eijnatten 2002. De Socratische Oorlog geeft echter aan dat niet meteen de hele kerk deze tolerante koers wil varen: ook na 1760 blijven orthodoxe stemmen het vasthouden aan de leerstellingen verdedigen tegen een te grote tolerantie in kerkelijke zaken. Van der Wall 2000.
- 49 Jongenelen constateert een verscherping van de overheids censuur in de tweede helft van de achttiende eeuw. Ton Jongenelen, *Van smaadt tot erger. Amsterdamse boekverboden* (Amsterdam: Stichting J.C. Weyerman, 1998).

50 Van Eijnatten 2002, 29-30.

Manuscriptkeuringen en boekverboden

- 1 Pieter van Wissing (red.), *Stookschriften. Pers en politiek tussen 1780 en 1800* (Nijmegen: Vantilt, 2008), 11.
- 2 Zie hiervoor de studie van Joost Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen: Vantilt, 2003).
- 3 Van Wissing 2008, 12.
- 4 Hella S. Haasse, *Schaduwbeeld of Het geheim van Appeltern. Kroniek van een leven* (Amsterdam: Querido, 1989), 350.
- 5 Ton Jongenelen, *Van smaad tot erger: Amsterdamse boekverboden 1747-1794* (Amsterdam: Stichting Jacob Campo Weyerman, 1998), 41.
- 6 *Expositie Censuur!* (Amsterdam: Persmuseum, [2008]), 18.
- 7 *Expositie Censuur!* [2008], 19, en Joost Rosendaal, *De Nederlandse revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* (Nijmegen: Vantilt, 2005), 42.
- 8 *Expositie Censuur!* [2008], 20; Ton Jongenelen, *Van smaad tot erger. Amsterdamse boekverboden 1747-1794* (Amsterdam: Stichting Jacob Campo Weyerman, 1998), 49.
- 9 *Expositie Censuur!* [2008], 21-22; zie ook Jongenelen 1998.
- 10 *Expositie Censuur!* [2008], 22.
- 11 Sofie Cerutti, "Illegale handel in boeken rond 1791. Paapes biografie van Willem V of hoe een boekhandelaar in het rasphuis belandde." *De achttiende eeuw* 30 (1998)1, 63. Zie ook Joost Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen: Vantilt, 2003), 467-469.
- 12 Jongenelen 1998, resp. 63 en 51. *Het Geldersche zwyn*, de spotprent, verscheen in 1786 bij Jacobus Bronkhorst in Rotterdam; *De zingende Kees, Zig in zyze Verdrukking diverteerende*, kwam zonder plaatsnaam uit in 1789. De verboden werden in beide gevallen aangezegd door omzegging van een gildeknecht bij boekverkopers.
- 13 De gegevens en het citaat komen uit: Joost Rosendaal, "Het eerste propagandatijdschrift. De gemeene man aan het gemeene volk van Nederland". In: Van Wissing 2008, 199-216, 336-338.
- 14 Chris Schriks, *Het kopijrecht 16de tot 19de eeuw* (Zutphen: Walburg Pers/Kluwer, 2004), 264.
- 15 *Staatsregeling voor het Bataafsche Volk 1789. De eerste Grondwet van Nederland*. Inleiding Joost Rosendaal (Nijmegen: Vantilt, 2005), 10.
- 16 *Staatsregeling* 2005, 62.
- 17 *Proclamatie* (Den Haag: 's Lands Drukkery, 1798).
- 18 Peter Altena, "Op de tulband 'een aapenkop'?" In: Van Wissing 2008, 298.
- 19 Zie voor de tekst: Amurath-Effendi [Pieter van Woensel], *De lantaarn voor 1800* (Amsterdam: In 't Nieuwe Licht, 1800), 41-42; http://www.dbnl.org/tekst/woen-003lanto4_01/woen003lanto4_01_0008.php.
- 20 Altena 2008, passim.
- 21 Ik parafraseer Geertje Wiersma, *Mietje Hulshoff of De aanslag op Napoleon* (Amsterdam: Bert Bakker, 2003), 50-54.
- 22 Ontleend aan: Maria Aletta Hulshoff, *Oproeping van het Bataafsche volk* (z.p.: z.u., 1806) http://nl.wikisource.org/wiki/Oproeping_van_het_Bataafsche_volk.
- 23 De feiten van het leven van Mietje Hulshoff heb ik ontleend aan Riet Schenkeveld

- (red.), *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997), 807-812; en vooral aan Wiersma 2003.
- 24 A.C. Kruseman, *De Fransche wetten op de Hollandsche drukpers 1806 tot 1814* (Amsterdam: P.N. van Kampen & zoon, 1889); Robert Netz, *Histoire de la censure dans l'édition*. (Paris: Presses Universitaires de France, 1997).
- 25 In 1795 waren de gilden afgeschaft.
- 26 Schriks 2004, 343; Kruseman 1889, 32. In 1809 werden er drie exemplaren opgeëist (Kruseman 1889, 35).
- 27 Schriks 2004, 347-349; Kruseman 1889, 37.
- 28 Ik paraphraseer hier Kruseman 1889, 95.
- 29 Kruseman 1889, 95-96.
- 30 Kruseman 1889, 97.
- 31 Kruseman 1889, 97-99, het geciteerde op 97.
- 32 Kruseman 1889, 44-54 bevat de hele tekst van het decreet.
- 33 Roche 1923, 75, 81-83
- 34 Ik paraphraseer hier Van Hattum 1996, 118 en Roche 1923, 81-83.
- 35 Opnieuw paraphraseer ik hier Van Hattum 1996, 118-119, waar dit alles duidelijk uitgelegd wordt. Hij baseert zich weer op Kruseman 1889. Bij Schriks 2004, 375-377 hetzelfde, gezien vanuit de problematiek van het kopijrecht.
- 36 A. Loosjes, Pz., *Bijlage tot den laatsten zeetogt van den admiraal De Ruyter* (Haarlem: A. Loosjes, Pz., 1814), 9.
- 37 Loosjes 1814, 6.
- 38 Loosjes 1814, 8-13. Zie ook Kruseman 1889, 159.
- 39 Jo Thijssen, *'Leerzaame prentjens voor de jeugd.' Schoolprenten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Utrecht: Matrijs, 2009), 79.
- 40 J.F. Helmers, *De Hollandsche natie*. Editie Lotte Jensen. Met medewerking van Marinus van Hattum (Nijmegen: Vantilt, 2009), 97.
- 41 Helmers 2009, 22.
- 42 Kruseman 1889, 150. De excurs over Helmers is gebaseerd op de betreffende passages in Kruseman 1889, 149-158, Helmers 2009, 20-27 en Van Hattum 1996, 119-128.
- 43 Kruseman 1889, 159.
- 44 Kruseman 1889, 159-161, Loosjes' citaten op 161.
- 45 Zie ook Lotte Jensen, *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw* (Nijmegen: Vantilt, 2008), 7-14.
- 46 Kruseman 1889, 103.
- 47 Kruseman 1886, 101.
- 48 In de praktijk viel dit anders uit. Al vanaf 1815 verandert de liberale houding van de koning en regering ten opzichte van de pers. Zie hiervoor Van Zanten 2004, 107-132. In de Zuidelijke Nederlanden was er zelfs een hard beleid. Zie hiervoor Judo en Van de Perre 2007 en Marita Mathijssen, *Relatiebemiddelaars voor en na de scheiding van tafel en bed* (Gent: Academia Press, 2010).
- 49 Jan van de Plasse, *Kroniek van de Nederlandse dagblad- en opiniepers* (Amsterdam: Cramwinckel, 2005), 18-19.

Censuur in Nederlands-Indië

- 1 Olf Praamstra, *Busken Huet. Een biografie*. (Amsterdam: SUN, 2007), 807.
- 2 Zie G. Termorshuizen, *Journalisten en heethoofden. Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse dagbladpers 1744-1905* (Amsterdam/Leiden: Nijgh & Van Ditmar, KITLV, 2001); Mirjam Maters *Van zachte wenk tot harde hand: persvrijheid en persbreidel in Nederlands-Indië 1906-1942* (Hilversum: Verloren, 1998), 36.
- 3 E. Hoogerwerf, *Persgeschiedenis van Indonesië tot 1942. Geannoteerde bibliografie* (Leiden: KITLV, 1990), 22. Een 'rijksdaalder' werd in 1656 in 'de Oost' op 60 stuivers gesteld. (V.O.C.-glossarium, www.inghist.nl)
- 4 Zie voor de wettekst A.C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880* (Amsterdam: P.N. van Kampen, 1886-1887), dl. I, 110.
- 5 Zie voor de wetstekst R. van der Meulen, *Boekhandel en Bibliographie, theorie en pract k geschetst in een reeks aaneensluitende opstellen* (Leiden: Sijthoff, 1883), 341.
- 6 Voorbeelden uit Praamstra 2007, 462.
- 7 Termorshuizen 2001, 88 en *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 1899, 452-453.
- 8 Het reglement is na te lezen in Kruseman 1886-1887, 499-509 Zie ook Termorshuizen 2001, U. Bosma, A. Sens en G. Termorshuizen., *Journalistiek in de tropen: de Indisch- en Indonesisch-Nederlandse pers 1850-1958* (Amsterdam: Aksant/Persmuseum, 2005)
- 9 B.P.M. Dongelmans, "De vreugden van de boekgeschiedenis." *De negentiende eeuw*, 20 (1996), 4-18.
- 10 Een werkgroep van studenten Boekwetenschap o.l.v. Lisa Kuitert heeft daar geprobeerd duidelijkheid over te krijgen. Met dank aan de werkgroepsleden: Susanne Schultdt, Lisanne Mathijssen, Rindert Jagersma, Janneke Verdijk, Erin Jansen, Esther Uiterlinden, Marianne Minkels, Kim Allaway, Sanne van der Veen en Marly Wolf.
- 11 R. van der Meulen 1883, 69.
- 12 R. van der Meulen, *De Boekenwereld. Theorie en Practijk van den Boekhandel. Benevens het meest wetenswaardige van de daaraan verwante vakken* (Leiden: Sijthoff, 1897), 93.
- 13 Toko-boekoe als benaming komt voor bij G. Kolff in *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 1875, 314.
- 14 Zie besluit 10 December 1850 (Ind. Staatsblad No. 41) en *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 1852, nr 5.
- 15 'Boeken, in losse bladen, ingenaaid of gebonden', aldus R. van der Meulen 1883, 72. Tijdschriften en kranten lijkt hij hier dus niet onder te verstaan.
- 16 Zie voor de vroege geschiedenis van de drukpers in Nederlands-Indië: Katharine Smith Diehl, *Printers and Printing in the East Indies to 1850. Part 1: Batavia* (New Rochelle, N.Y.: Aristide D. Caratzas, 1990).
- 17 Deze opsomming van bezwaren en problemen in *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 1866, 213.
- 18 *Parlementaire redevoeringen over koloniale belangen, 1849-[1862]* (Zaltbommel: Norman [1862]) Dl 3, 85.
- 19 *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 1851, nr 34.
- 20 Kruseman 1886-1887, 498, die de discussie over deze bepalingen in de Tweede Kamer parafraseert.
- 21 Het omgekeerde kwam ook voor, mailedities van Nederlands-Indische kranten voor de Nederlandse markt, zie *Nieuwsblad* 1867, 44.

- 22 G. Termorshuizen, “‘Indie is ook in het litterarische eene melkkoe.’ Indisch-Nederlandse letterkunde van de negentiende eeuw.” Theo D’Haen, *Europa Buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen* (Amsterdam: Bert Bakker, 2002), 114.
- 23 Termorshuizen 2001, 83.
- 24 Kruseman 1886-1887, 502.
- 25 “Het reglement op de drukwerken in Nederlandsch Indië.” *De Gids*, 1857, 373-399, hier 384.
- 26 *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 1873, 198.
- 27 *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 1867, 44.
- 28 *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 1877, 45.
- 29 J.A. van der Chijs, *Proeve eener Ned. Indische bibliographie (1659-1870)* (Batavia: Bruyning & Wijt, 1875-1903) die zijn informatie uit het *Koloniaal Verslag* 1871 heeft gehaald.
- 30 *Koloniaal Verslag* van 1885-1886, 62.
- 31 *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 1867, 44. Over Nosse uitgebreid Termorshuizen 2001, 277-279.
- 32 Kruseman 1886-1887, 509. De adressanten waren W. Bruining, H. M. van Dorp, Lange & Co, W. J. van Haren Noman & Kolff.
- 33 Kruseman 1886-1887, 521.
- 34 *De Gids* 1857, 388.
- 35 *De Gids* 1857, 354.
- 36 Maters 1998, 48.
- 37 Praamstra 2007, 474.
- 38 Termorshuizen 2001, 85-87.
- 39 Termorshuizen 2001, 370.
- 40 *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 1875, 313. Zie ook Van der Chijs 1875-1903.
- 41 Zie *De Gids* 1857, 389. Van een boekje met deze titel is in Picarta geen spoor terug te vinden, misschien gaat het om een grap.
- 42 Marita Mathijssen, “De Januskop van Jacob van Lennep.” Ika Sorgdrager & Dik van der Meulen (red.), *‘Ik heb u den Havelaar niet verkocht’. Multatuli contra Van Lennep.* (Amsterdam: Bas Lubberhuizen, 2010), 22-38; Marita Mathijssen, “Slaapmuts of huisdrukker? Joost de Ruyter als eerste uitgever van *Max Havelaar*.” Idem, 51-62. Zie met name p. 25 en 58 van deze bundel.
- 43 C.E. van Kesteren, “Het werk van Dr. Snouck Hurgronje over de Atjehers.” *De Indische Gids* 1894, 443-457.
- 44 Ch. Snouck Hurgronje, *De Atjèhers*. (Leiden: E.J. Brill/Batavia: Landsdrukkerij, 1893-1895). (2 delen).
- 45 W.R. van Hoëvell, *Parlementaire redevoeringen over koloniale belangen, 1849-[1862]* (Zaltbommel: Noman, 1865), deel 4, 92-95.
- 46 *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1863, 321.
- 47 In de eerste helft 20ste eeuw zou hooguit 2% van de inheemse bevolking het Nederlands machtig zijn geweest. Kees Groeneboer, *Westerse koloniale taalpolitiek in Azië: het Nederlands, Portugees, Spaans, Engels en Frans in vergelijkend perspectief* (Amsterdam: KNAW, 1998), 6.
- 48 Hoëvell 1865, 96.
- 49 Hoëvell 1862, 76-80.

- 50 Van der Chijs 1875-1903, aanvulling, 59.
 51 *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 1867, 44.
 52 Van der Meulen 1883,71
 53 *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* 1867, 131-132.
 54 *Koloniale Jaarboeken* 4, 1864, 55.
 55 Maters 1998, 40.
 56 *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* 1849-1, 36.
 57 Hoëvell 1862, 82.
 58 Maters 1998, 48.
 59 Termorshuizen 2001, 359.
 60 Praamstra 2007, 837-838.
 61 Maters 1998, 49-50.

De leenbibliotheek als instrument van informele censuur

- 1 Zie de inleiding voor een verdere toelichting van deze begrippen. Om een loodzwaar notenapparaat te voorkomen verwijs ik in dit artikel veelal niet naar onderliggende bronnen; die informatie is te vinden in mijn recent verschenen: *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920*. (Nijmegen: Vantilt, 2011). Enkele delen uit dit artikel zijn in iets gewijzigde vorm opgenomen in *Een stad vol lezers*.
- 2 Voor Amsterdam zie bijvoorbeeld: J.H. Rössing, "Het honderdjarig bestaan van 'Het Leesmuseum' te Amsterdam." *Eigen Haard* 26 (1900), 724-731; Voor Utrecht en Den Haag: Boudien de Vries, "De roman *Lidewijde* en de burgerlijke leescultuur." *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 25, no. 2 (1999), 156. Rotterdam: Lizet Duyvendak, "Een nieuwe leesvoorziening in Rotterdam: een echte *free library*?" Lizet Duyvendak, Pierre Pesch, *Grenzeloos lezen. 150 jaar Rotterdamsch Lees kabinet*. (Rotterdam: Douane, 2009), 15.
- 3 Johanna van Driel, 'Alom te bekomen'. *Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800* (Amsterdam: De Buitenkant, 1999), hoofdstuk VIII. Marja Keyser, "Als warme broodjes. Lezers en boeken in Amsterdamse winkelbibliotheken in de negentiende eeuw." *De negentiende eeuw* 24, no. 3-4 (2000), 213-227.
- 4 Marita Mathijssen, "Gij zult niet lezen. De geschiedenis van een gedoogproces." Idem, *Nederlandse literatuur in de romantiek 1820-1880* (Nijmegen: Vantilt, 2004), 167-188.
- 5 Mathijssen 2004, 186-188.
- 6 Zie bijvoorbeeld J. Bruinwold Riedel, *Onze volksbibliotheken* (Amsterdam: z.u., 1893).
- 7 *Lijst van boeken, geschikt om opgenomen te worden in de volksbibliotheken* (Amsterdam: Van Looy & Gerlings, 1894). *Lijst van boeken, een leidraad bij de samenstelling of aanvulling der volksbibliotheken* (Amsterdam: S.L. van Looy, 1904).
- 8 Dit begrip komt van Jacques Dane, *De vrucht van bijbelsche opvoeding. Populaire leescultuur en opvoeding in protestants-christelijke gezinnen, circa 1880-1940* (Hilversum: Verloren, 1996), 75. Zie ook Jacques Dane, "Lectuur van Satan. Censuur en zelfcensuur in calvinistisch Nederland, ca. 1880-1940." *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 2 (1995), 103-123.
- 9 Dane 1995, 105.
- 10 P. Potters, *De boekenwet* ('s-Hertogenbosch: Teulings, 1921).

- 11 De voorschriften van de Constitutie van 1897, met als titel *Officiorum ac munerum*, werden door paus Benedictus XV in een iets gewijzigde vorm opgenomen als algemene decreten, ofwel canones, in het nieuwe kerkelijke wetboek, de *Codex Iuris Canonici* van 1918.
- 12 Lamb. Voncken, *De nieuwe kerkelijke boekenwet. Commentaar op de constitutie: Officiorum ac munerum* (Zwolle: Waanders, 1911), 8. Dit is een uitgebreid kerkrechtelijk werk, dat ook de mening van allerlei buitenlandse commentatoren aanhaalde.
- 13 Voncken 1911, 8.
- 14 Potters 1921, 3.
- 15 Potters 1921, 9.
- 16 Potters 1921, 15-16. Het werd zo moeilijk voor rooms-katholieke boekhandelaren om zeker te weten wat nu wel en wat niet kon dat in 1937 de Idil werd opgericht, de rooms-katholieke Informatiedienst Inzake Lectuur. Hoewel formeel een adviesdienst, werden de adviezen van de Idil door velen als voorschriften beschouwd. Zie het artikel van Cecile van Eijden-Andriessen elders in deze bundel.
- 17 Conan Doyle is onsterfelijk geworden met zijn verhalen over detective Sherlock Holmes.
- 18 Henri Borel, vooral bekend door zijn ontwikkelingsroman *Het jongentje*. Literatuurcriticus van het liberale dagblad *Het Vaderland*, vriend van Frederik van Eeden.
- 19 Lina van Bussum, *Het kwartet: oorspronkelijk meisjesboek* (Amersfoort: Valkhoff, z.j. [1906], 215-216). Dit is de tweede druk. De eerste druk dateert van 1904.
- 20 Bovenstaande citaten: *Bulletin der Vereeniging van den H. Vincentius van Paulo*, 1911: 730-732; 1915: 242; 1916: 387-388, 1919: 573.
- 21 Zie bijvoorbeeld: Paul Schneiders, *Lezen voor iedereen. Geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland* (Den Haag: Nederlands Bibliotheek en Lectorium, 1990), 94-95; Annemiek Buijs, "Over 'Lelies van onschuld', verboden vruchten en boekheidenen: een geschiedenis van het lezen in Nederlands Limburg in de twintigste eeuw." *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* XLIII (1998), 39.
- 22 J. Woltjer, *Beginsel en norm in de literatuur. Rede bij de overdracht van het rectoraat aan de Vrije Universiteit, op 28 October 1901* (Leiden: Donner, 1901), 6. Op deze titel werd ik geattendeerd via de publicaties van Dane. Dit geldt ook voor de hierna te noemen publicatie van Wielenga.
- 23 Deze gegevens zijn gebaseerd op een aantal catalogi van leesbibliotheken in Haarlem, met een enkele uit Dordrecht en Rotterdam.
- 24 Lisa Kuitert, "De verkoop van een verboden boek: over de lotgevallen van Henri Barbusse's *De Hel*." *De boekenwereld* 8, (1991/1992), 3-9.
- 25 B. Wielenga, *Moderne letterkunde en christelijke opvoeding* (Amsterdam: Holland, 1922), 60-71.
- 26 Wielenga 1922, 142.
- 27 Wielenga 1922, 144 en 147, zie ook: Dane 1995, 112.
- 28 Erica van Boven, *Een hoofdstuk apart. 'Vrouwenromans' in de literaire kritiek 1898-1930* (Amsterdam: Sara/Van Gennep, 1992), 125; Jacqueline Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle. Een receptie-historisch overzicht van het proza tussen 1885 en 1900* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1993), 276 en 306. Hoven schreef uiteindelijk meer dan honderd romans, novellen en kinderverhalen.
- 29 *Rapport omtrent de Volksbibliotheken van het Nut. Hare toestand en voorstellen tot*

- reorganisatie (Amsterdam: Van Looy, 1913), 63. In deze publicatie staat ook een overzicht van het aantal Nutsbibliotheken dat een bepaalde titel in huis heeft.
- 30 Over pikante lectuur en pornografie zie: Nop Maas, *Seks!...in de negentiende eeuw*. (Nijmegen: Vantilt, 2007) en Marita Mathijssen, *De gemaskerde eeuw* (Amsterdam: Querido, 2002), 78-94.
- 31 Marc Adang, “‘Eens zal de dag, opgaand, vinden arbeid en schoonheid vereend’. Over socialisme en kunstopvoeding in Nederland aan het begin van de twintigste eeuw.” M.G. Westen, *‘Met den tooverstaf van ware kunst’: cultuurspreiding en cultuuroverdracht in historisch perspectief* (Leiden: Nijhoff, 1990), 82-85; Marc Adang, *Voor sociaal-democratie, smaakopvoeding en verheffend genot. De Amsterdamse vereniging Kunst aan het Volk (1903-1928)* (Amsterdam: Aksant, 2008), 48-51. Daarnaast zijn twee catalogi gebruikt uit het archief van de ANDB, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam, inventarisnummers F72 en 5072.

Idil, ‘richtingwijzer in een labyrint’

- 1 Herman Divendal, *Over lectuur en voorlichting* (Tilburg: Het Nederlands Boekhuis, 1950), 10. Dit artikel is gebaseerd op het proefschrift van Cecile van Eijden-Andriessen, *‘Moralinezuur’ en voorlichting. De twee gezichten van Idil in het katholieke debat om de moderniteit 1937-1970* (Oosterhout: ZHC, 2010).
- 2 Hyacinth Hermans o.p., “Het papieren gevaar”, *De Maasbode*, 22 september 1906.
- 3 Auxentius en Servatius, *De kerk en het boek. Index, Codex en natuurwet in grote lijnen weergegeven en toegelicht* (Tilburg: Het Nederlands Boekhuis, 1955), 5.
- 4 Van Eijden-Andriessen 2010, 349.
- 5 H. Robbers, *Neo-thomisme en moderne wijsbegeerte* (Utrecht/Brussel: Het Spectrum, 1951), 43-45.
- 6 Marit Monteiro, *Katholieke cultuur in kantelend perspectief* (Nijmegen: Radboud Universiteit, 2005), 9.
- 7 C. Pauwels, “Boekenwet, censuur en index.” *De openbare bibliotheek* 3 (1960), 343-344.
- 8 Auxentius en Servatius 1955, 13-14.
- 9 Ernest Michel, *Neo-communisten* (Malden: Christophore, 1932); *Collectio Epistolarium Pastolarium Decretorum* 7, bisdom ’s-Hertogenbosch, 399.
- 10 “Index wordt historisch.” *Katholiek Archief* 21 (1966), 550.
- 11 Zie voor dit tijdschrift o.a. Bram Noot, *Lezen met een roomse bril. Opvattingen over literatuuronderwijs in katholieke scholen 1868-1924* (Oosterhout: ZHC, 2010), 217-221.
- 12 Titus Brandsma, “Bij een lustrum.” *De Maasbode* (avondblad), 1-4-1930.
- 13 Anton van Duinkerken, “Fatsoenlijke kritiek.” N. Donkersloot, *De Menselijke geest: Essays en kritieken* (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1954), 5-22.
- 14 Joris Baers, *Lectuur-Repertorium* (Antwerpen: De Vlaamsche Boekcentrale, 1932), XXIII-XXVIII.
- 15 Interview met Ferd Verbiest, 14-9-2004.
- 16 Rogier van Aerde, “Kan het allemaal op die kleine kaartjes?” *Roeping* 31 (1955-1956), 661-663.
- 17 KDC, Archief Idil, inv. nr. 242, recensie van *Bevrijdingsfeest* door Piet Oomes.
- 18 *Idil Tijdingen* 10 (1946-1947), recensie *Vrouw en vriend*, 633.

- 19 L. van den Ham, recensie *Vrouw en vriend*, KDC, Archief Idil, inv. nr. 139.
 20 KDC, Archief Idil, inv. nr. 3, brief Toon Remmelt KRO aan Idil, 2-8-1959.
 21 KDC, Archief Idil, inv. nr. 27, stichtingsbrief Idil, 8-4-1949.
 22 J.J. Oversteegen, *Vorm of vent. Opvattingen over de aard van het literaire werk in de Nederlandse kritiek tussen de twee wereldoorlogen* (Amsterdam: Polak & Van Genep, 1978), 353.
 23 KDC, Archief Idil, inv. nr. 294, overzicht recensies *Voort ijlt de regeringswagen*.
 24 Anton van Duinkerken, reacties in *De Tijd*, 29 september en 8 oktober 1949.
 25 KDC, Archief Idil, inv. nr. 283, brief A. van Duinkerken aan L.S., 29 mei 1948.
 26 Nederlands Letterkundig Museum, inv. nr. 444, brief Ouwendijk aan Asselbergs, 2-10-1949.
 27 KDC, Archief Idil, inv. nr. 89, tweede verklaring ABC.
 28 Van Eijden-Andriessen 2010, 193-195.
 29 “Wie alle kwaad verhindert, belemmert nog veel meer goed!”, *De boekverkoper* 30 (1952), 5.
 30 *Lectuurkompas. 25.000 beoordelingen van boeken verschenen in de jaren 1937 tot 1962* (Tilburg: Het Nederlands Boekhuis, uitgave Idil, 1963).
 31 Clemon Tonnaer, *Catholici non legunt* (Den Haag: NBLC, 2000), 39.

Gecensureerd door de burens

- 1 R.A.H. Vos, “The Dutch Press under the German Occupation, 1940-1945”. A.C. Duke en C.A. Tamse (red.), *Too Mighty to be Free. Censorship and The Press in Britain and The Netherlands*. (Zutphen: De Walburg Pers, 1987), 176-194.
 2 W.A. Kramer, “De zaak Liepmann”, *De Groene Amsterdammer*, 3-3-1934; Havik, Gijs, *Exil-Literatuur. De perceptie van het Nederlandse Boekenvak (1933-1934)* (Master-scriptie Redacteur/Editor, Amsterdam: UVV, 2007), 10; A.C. Josephus Jitta, “De vrijheid van drukpers”. *De Groene Amsterdammer*, 10-3-1934.
 3 Hendrik Edelman, *International Publishing in the Netherlands, 1933-1945. German Exile, Scholarly Expansion, War-Time Clandestinity* (Leiden/Boston: Brill, 2010).
 4 Peter Manasse, “Ein Mensch fällt aus Deutschland. Allert de Lange, Boekenvrienden Solidariteit en Em. Querido.” Hans Renders, Lisa Kuitert en Ernst Bruinsma, *Inktpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2006), 293-316.
 5 Fritz H. Landshoff, *Querido Verlag, Amsterdam, Keizersgracht 333. Erinnerungen eines Verlegers. Mit Briefen und Dokumenten* (Berlin und Weimar: Aufbau-Verlag, 1991).
 6 Heinz Liepmann, *Das Vaterland: eindtatsachen Roman aus dem heutigen Deutschland* (Amsterdam: Van Kampen, 1933), 260.
 7 Menno ter Braak aan E. du Perron 15 en 18 februari 1934, zie: *Menno ter Braak/E. du Perron. Briefwisseling 1930-1940*. (H. van Galen Last, red.), deel II. (Amsterdam: Van Oorschot, 1964), 326-332.
 8 E. du Perron aan Menno ter Braak, *Briefwisseling II*, 383.
 9 Hermann Rauschning, *Hitlers eigen woorden; politieke gesprekken over zijn werkelijke bedoelingen*. (Den Haag: Leopolds Uitgevers-Mij N.V., 1940). Vertaald uit het Duits door Menno ter Braak en Max Nord naar de oorspronkelijke Duitse uitgave (*Gespräche mit Hitler*), die eerder in datzelfde jaar bij Europa Verlag AG in Zürich verschenen was.

- 10 Hans Renders, "Laveren tussen loyaal en formalistisch." *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 123, 3 (2008), 414-422.
- 11 Lisa Kuitert, "De verkoop van een verboden boek: over de lotgevallen van Henri Barbusse's *De Hel*". *De Boekenwereld* 8, no. 1 (1991), 3-11.
- 12 Frank van Vree, *De Nederlandse Pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen: Historische Uitgeverij Groningen, 1989), 26-57.
- 13 Karel Dibbets, *Sprekende films; De komst van de geluidsfilm in Nederland 1928-1933* (Amsterdam: Otto Cramwinckel Uitgever, 1993).
- 14 René Vos, *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam: Sijthoff, 1988), 122.
- 15 Nic. Schrama, *Dagblad De Tijd 1845-1974* (Nijmegen: Valkhofpers, 1996).
- 16 *La censure de l'imprimé; Belgique, France, Québec et Suisse romande XIXe et XXe siècles*. Sous la direction de Pascal Durand, Pierre Hébert, Jean-Yves Mollier et François Vallotton ([z.p.]: Éditions Nota bene, 2006), 11. Zie ook: Durand, Pascal *Médias et censure. Figures de l'orthodoxie* (Liège: Éditions de l'Université de Liège, 2004).
- 17 Zie verder voor de organisatie van de Cultuurinstellingen tijdens de Tweede Wereldoorlog: Adriaan Venema, *Schrijvers, uitgevers & hun collaboratie. Het systeem* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1988). En Renders 2006.
- 18 Brieven van Van Ham aan okw in doorslag aanwezig in het DVK-Archief in het NIOD.
- 19 Arnold Lubbers, "De commissie van Voorlichting voor Leerboeken 1940-1945". *De Boekenwereld* 23, No. 2 (2006), 67-80.
- 20 De advertentie van Valkhof verscheen in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 23-4-1941, 364. En op 27 november van datzelfde jaar publiceerde het *Nieuwsblad* de lijst van verboden boeken tussen 1 oktober 1941 en 24 november 1941, waarop *De zoon van Dik Trom* voorkomt.
- 21 De eerste druk verscheen bij Valkhoff & Co, Amsterdam 1907. Deze 23ste druk is overigens wel verschenen, maar staat niet in *Brinkman's Cumulatieve Catalogus*. K-nummer 799, in Picarta.pica.nl ten onrechte beschreven als Kultuurkamernummer 799. Zie voor k-nummer het artikel van Gerrold van der Stroom en René Kruis, "Het k-nummer." *Inktpatronen* 2006, 378-401. Een cluster van achttien boeken dat de boekproductie tijdens de Tweede Wereldoorlog bibliografisch ontsluit, alsmede de jaargangen van het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 1940-1945 (in totaal bijna 16.000 bladzijden), zijn digitaal te raadplegen: <http://biografieinstituut.ub.rug.nl/root/Brinkman>.
- 22 DVK-Archief, Censuur/Schrijvers/Intern 0174727/102177c (64-65).
- 23 DVK-Archief, Censuur/Schrijvers/Intern 0174726/102177e (13-16).
- 24 DVK-Archief, Censuur/Schrijvers/Intern 0174726/102177e (48).
- 25 Jan Schilt, *Hier wordt het belang van het boek geschaad... Het Nederlandse boekenvak 1933-1948* (Amsterdam: Uitgeverij Jan Mets, 1995).
- 26 P.J. Buijnsters, *Het Nederlandse Antiquariaat tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: De Buitenkant, 1997), 17-18.
- 27 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 24 januari 1942.
- 28 Hans Renders, "Het boekbedrijf tijdens de bezetting in Nederland." *Inktpatronen* 2006, 9-21.
- 29 Brief Referat Schriftum aan DVK d.d. 20 juni 1942. DVK-Archief, Censuur 177c-b.

- 30 Van der Stroom en Kruis 2006, 391.
- 31 Van der Stroom en Kruis 2006, 392. De lijst van bedrijven en corresponderende nummers kwam pas in 1996 boven water en staat sinds maart 2010 integraal op internet: <http://home.planet.nl/~terlio43/k-nummers/k-nummers.pdf> [geraadpleegd op 7-4-2010].
- 32 Zie bijvoorbeeld de beschrijving in het Literatuur dossier Marten Toonder (1912-2005) van de KB. *Suizebol en Bijdepink/Phiny Dick*; met illustraties van M. Toonder. – 's-Gravenhage [etc.]: Van Goor, [1941]. – 63 p., [2] bl. pl.: zw. tek. met steunkl., gekl. tek.; 27 cm Kultuurkamernummer K 788. Zie: <http://www.kb.nl/dossiers/toonder/toonder-lit2.html>. Zie ook noot 20.
- 33 Dirk de Jong, *Het vrije boek in onvrije tijd. Bibliografie van illegale en clandestiene belletrie* (Schiedam: Interbook International bv, 1978), reprint van de eerste druk uit 1958.
- 34 Sjaak Hubregtse, "Lotgevallen van een gelijkgeschakelde uitgeverij. De Arbeiderspers." *Inktpatronen* 2006, 50; Frederike Doppenberg, 'De Arbeiderspers moest blijven marcheerren'; *Een uitgeverij in oorlogstijd* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 2009), 155.
- 35 DVK-Archief, sign. HSSPPF, 61 AC, NIOD. Hans Renders, *Gevaarlijk Drukwerk. Een vrije uitgeverij in oorlogstijd* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2004), 35.
- 36 Onno Sinke, *Verzet vanuit de verte. De behoedzame koers van Radio Oranje* (Amsterdam: Augustus, 2009), passim.
- 37 Hans Renders, "De Bezige Bij. Resistance and Bibliography." *Quaerendo. A Quarterly Journal from The Low Countries devoted to Manuscripts and Printed Books* 40, No. 3-4 (2010), 364-383.
- 38 Venema 1988; Jan Schilt, *Hier wordt het belang van het boek geschaad... Het Nederlandse boekenvak 1933-1948* (Amsterdam: Uitgeverij Jan Mets, 1995) en Gerard Groeneveld, *Zwaard van de geest. Het bruine boek in Nederland 1921-1945* (Nijmegen: Vantilt, 2001).
- 39 Pascal Fouché, *L'Édition Française sous l'Occupation 1940-1944* (Parijs: Bibliothèque de Littérature Française contemporaine de l'Université, deel 3, 1987). "Les Listes Otto", 21-37 en "La liste d'interdiction Belge", 37-40.
- 40 Brief in map 'Censuur', DVK 171 a 50 k.
- 41 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 13 augustus 1941.
- 42 Hans Renders, "Fout na de oorlog." *Intermediair*, 23 september 1988, 5-13.
- 43 Venema 1988 haalt in zijn *Schrijvers, uitgevers & hun collaboratie. Het systeem* 76 lectoren voor het voetlicht, 73-116.
- 44 Wam de Moor, *J. van Oudshoorn 1933-1951* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1982), 614-624.
- 45 DVK-Archief, Censuur 0174726/102177f (12-14).
- 46 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 9-4-1941.
- 47 Frank van den Boogaard, *Een stoottroep in de letteren. Groot Nederland, de ss en de Nederlandse literatuur (1942-1944)* ('s-Gravenhage: Stichting Bibliographia Neerlandica, 1987).
- 48 Dit citaat staat merkwaardigerwijs niet in de biografie van Anton Roothaert (Frans Walch, De Prom, Baarn, 1996). Zie over deze kwestie Hans Renders, "Een schaduw van een schim", *Het Parool*, 21-3-1997.
- 49 DVK-Archief 171d/111a/b.
- 50 Zie voor het verschijnsel fronteditie: Hans-Eugen Bühler, in *Verbindung mit Edel-*

- gard Bühler, *Der Frontbuchhandel 1939-1945. Organisationen, Kompetenzen, Verlage, Bücher. Eine Dokumentation* (Frankfurt am Main: Büchhändler-Vereinigung GmbH, 2002).
- 51 Antoon de Baets, *Censorship of Historical Thought. A World Guide, 1945-2000* (Westport, Conn., & London: Greenwood Press, 2002).
- 52 H.G.J. Verschuur, *De zuiveringschaos in de pers. Eenige beschouwingen over de willekeur, de inconsequenties en de onrechtvaardigheden der huidige perszuiveringen.* (Z.p.: z.u., 1945) en Renders 2004, 11-12.

Overheidsensuur en zelfcensuur in de 20^e en 21^e eeuw in Nederland en Vlaanderen

- 1 Anoniem, “Brijs weigert letterkundige prijs na Booncensuur.” *NRC*, 6-2-2008. Tegen het verbod om de foto’s van Boon te exposeren kwam verschillende kanten protest (Bart Dirks, “Veel protest na verbod foto’s Boon.” *De Volkskrant*, 5-2-2008.)
- 2 Wim Hazeu, *Wat niet mocht... Een overzicht van censuur, ernstige en minder ernstige gevallen van vrijheidsbeknotting in Nederland (1962-1971) of de stem van de ‘zwijgende’ meerderheid of nog een jeugdsentiment van de jaren zestig* (Amsterdam: De Harmonie, 1972); C.J. Aarts en Mizzi van der Pluijm, *Verboden boeken. Verboden door pausen en dictators, puriteinen en boekenhaters. Samengesteld door –. Met een voorwoord van Nico Scheepmaker* (Amsterdam: De Bijenkorf, 1989); Lies Janssen en Willem van Toorn (red.), *Manuscripten branden niet. Censuur in de twintigste eeuw* (Amsterdam: De Balie, NPS, RVU 1997).
- 3 Klaus Beekman en Ralf Grüttemeier, *De wet van de letter. Literatuur en rechtspraak* (Amsterdam: Athenaenum – Polak & Van Gennep, 2005), 12.
- 4 J.H. Spoor, D.W.F. Verkade, D.J.G. Visser, *Auteursrecht. Auteursrecht, naburige rechten en databankenrecht*. 3^e, geheel herz. dr. (Deventer: Kluwer, 2005), 7.10.
- 5 Lies Pelger en Hans van Duijker, *Een onderzoek naar ‘censuur’ en de mogelijkheid tot ‘censuur’ in het Nederlandse cabaret, in het theater en bij de omroep sinds 1950* (Amsterdam: doctoraalscriptie, UvA, 1976), 91.
- 6 Pelger/Van Duijker 1976, 104.
- 7 Pelger/Van Duijker 1976, 95-96.
- 8 Greetje Heemskerk, “Aanstotelijk voor de eerbaarheid’. Gemeentelijk toezicht op leesbibliotheken.” *Literatuur* 6 (1989), 190-199.
- 9 Heemskerk 1989, 194-195.
- 10 Heemskerk 1989, 195.
- 11 Zie Egbert Dommering, “Grensoverschrijdende censuur: het EHRM en oude en nieuwe media” (<http://www.ivir.nl/publicaties/dommering/censuurA&M.pdf>: 5) [datum raadpleging: 18.11.2010]
- 12 “Van een onzer verslaggevers, Politie neemt vertaling *The Pearl* in beslag.” *Het Parool*, 28-6-1969. Zie ook Hazeu 1972, 72 en 78.
- 13 ANP, “Boete geëist tegen uitgever van ‘Parel!’” *Het Parool*, 9-1-1970.
- 14 Willem Frederik Hermans, *Ik heb altijd gelijk* (Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1951), 31.
- 15 Willem Frederik Hermans, *Mandarijnen op zwavelzuur* (Groningen: De mandarijnenpers, 1963), 124 e.v.
- 16 Beekman/Grüttemeier 2005, 97v. Hermans nam bij zijn verdediging een absoluut

- autonomistisch standpunt met betrekking tot literatuur in. Zijn raadsman, A. Mout, deed dit overigens niet, evenmin als de rechtbank, die niet op voorhand uitsloot dat een schrijver op grond van uitspraken van een personage zou kunnen worden veroordeeld (Grüttemeier 2010, 50).
- 17 Cit. Beekman / Grüttemeier 2005, 81.
- 18 Gerard Kornelis van het Reve, *Vier Pleidooien* (Amsterdam: Polak & Van Gennep, 1971), 11.
- 19 Maghiel van Crevel, "Butsen en scheuren in de officiële werkelijkheid. Censuur in de Volksrepubliek China." *Armada*. Censuur, no. 25 (2002), 41; zie verder Kees Mercks, "Van corrigeren tot liguideren. Censuur in de Tsjechische literatuur." *Armada*. Censuur, no. 25(2002), 82 e.v., en Dommering 2010, 6.
- 20 "Gerard Reve wil niet in Roemenië verschijnen." *Het Parool*, 27-1-1977.
- 21 Beekman/Grüttemeier 2005, 80 e.v.
- 22 "Off. van justitie: zedenkwetsend. Gedicht uit 'Nader tot u' uit etalage." *De Typhoon*, 5-5-1967.
- 23 Onder de titel "'God is bloot', vloekte Hugo Claus in Knokke" wordt het stuk in *De Post* (14-1-1968) onderuitgehaald. Men noemt het een 'dol experiment' en voegt daaraan toe: 'Niemand begreep er een lor van. Maar dat hoefde ook niet. Er kwam enorm veel blotigheid aan te pas en dat lokte telkens nieuwe drommen luie kijkers van de trappen in de casino-hal naar de filmzaal.'
- 24 Hugo Bousset, "6 juni 1968. Hugo Claus wordt veroordeeld wegens zedenschenning. – Spanningen tussen literatuur en publieke opinie in Vlaanderen." *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Hoofddred. M.A. Schenkeveld-van der Dussen. (Groningen: Martinus Nijhoff, 1993), 796-801.
- 25 Piet van den Ende, "Claus voor zijn rechters. Schrijver aangeklaagd wegens 'zedenschennend' toneelstuk". *Het Parool*, 24-5-1968.
- 26 Alain Teister, "De drie naakte mannen en een duif." *Het Parool*, 12-6-1968; "Boete voor Hugo Claus in hoger beroep wegens obscene stuk." *Het Parool*, 17-3-1969.
- 27 Fernand Auwera, "Jef Geeraerts, omstreden auteur." *De Volkskrant*, 20-12-1969.
- 28 Dick van de Pol, "De procureur wil de dierenbescherming te hulp roepen in zijn strijd tegen 'de platte, vunzige pornografie' uit Nederland." *Vrij Nederland*, 30-1-1971.
- 29 Van de Pol 1971. Claeys verklaarde zijn vele acties tegen justitie onder meer uit de 'censuurmoetheid' die leefde in België. Linkse intellectuelen waren weliswaar tegen censuur, maar het bleef bij de intellectuelen in verbaliteit steken, meende hij: 'De censuurgevallen vermenigvuldigen zich en de tussenruimte wordt kleiner en kleiner. Het is werkelijk een opeenstapeling van censuurgevallen, om alleen nog maar te spreken over de gevallen die bekend geraken. Er zijn er tussendoor voortdurend weer, waar je niets over verneemt. Het is altijd een kleine groep mensen die ertegen gaat reageren; in feite is het altijd dezelfde stencilmachine die heet moet staan; het zijn dezelfde mensen die de communiqués opstellen: een groepje in Brussel en een groepje in Antwerpen en als deze mensen bij ieder censuurgeval zouden reageren, dan zouden zij anders niets meer doen, een full-time job zou het worden.' (Weverbergh, "Het dossier Jan. Hoe Herman J. Claeys de Belgische zeden schendt." *Vrij Nederland*, 25-4-1970).
- 30 Angela Dekker, "Index on Censorship neemt afscheid van een tijdperk." *Vrij Nederland*, 10-7-1993. De VPRO ging hiertegen bij de Raad van State in beroep met als gevolg dat de berisping bij koninklijk besluit werd vernietigd (Pelger/Van Duijker 1976, 89-90).

- 31 Van Gaal 1996, 638-643; T.A. Schiphof, "Onder verdenking: de overheid en het theater." T. Pronk en G.A.I. Schuijt (red.), *Hoe vrij is kunst? Onderdrukking, censuur en andere beperkingen aan de vrijheid van expressie* (Amsterdam: Cramwinckel, 1992), 35.
- 32 Dat Nederland ook vroeger al filmcensuur kende laat *Rubber* zien. De verfilming van de gelijknamige roman van M.H. Székely-Lulofs door Gerard Rutten heeft zelfs een paar maal geleid tot ingrijpen van de filmkeuring. W.G.N. de Keizer, de behoudende hoofdredacteur van *De Locomotief* drong aan op ingrijpen van dit instituut: 'Onder verwijzing naar de scène met de amok makende koelie roept De Keizer "het hoog college der filmcensuur" in Nederland op alle tendentieuze stukken uit de film te weren, voordat de vertoning voor publiek plaatsvindt' (Frank Okker, *Tumult. Het levensverhaal van Madelon Székely-Lulofs* (Amsterdam: Atlas, 2008), 157-158. Had de maker van de film de bacchanalen in het boek al teruggebracht tot een enkel woest feest, de commissie van de filmkeuring ging verder. De biografie van Székely-Lulofs schrijft hierover: 'De commissie heeft de scène waarin een aantal beschonken planters onder het portret van de koningin het Wilhelmus aanheft laten schrappen. Ook Meesters' woorden "Naar de verdommenis!" vinden geen genade' (Okker, 2008, 157). De gecensureerde film ging op 3 september 1936 in première en leidde tot rellen in verschillende bioscopen. NSB'ers verstoorden de voorstelling: 'Zij menen dat de film antinationalistisch is en de inheemse bevolking opzet tegen de Nederlanders' (Okker, 2008, 158). Tijdens de oorlog wordt de film opnieuw gecensureerd. Dan op raciale gronden: 'Tijdens de Duitse bezetting worden grote stukken uit de film geknipt, met name uit de scènes van Meesters met zijn Japanse huishoudster Kiku San' (Okker, 2008, 158).
- 33 J.H.J. van den Heuvel, "Filmkeuring en confessionele dominantie." T. Pronk en G.A.I. Schuijt (red.), *Hoe vrij is kunst? Onderdrukking, censuur en andere beperkingen aan de vrijheid van expressie* (Amsterdam: Cramwinckel, 1992), 58-59.
- 34 [Redactie *Skoop*], "Enquête." *Skoop* 7, no. 1-3, maart 1971, 31.
- 35 J.M.H.J. Hemels, "Filmkeuring." *Skoop* 7, no. 1-3, maart 1971, 73.
- 36 Hemels 1971, 74.
- 37 Rob du Mee en Charles Boost, "Hella Haase." *Skoop* 7, no. 1-3, maart 1971, 78 en 82.
- 38 Schiphof 1992, 38.
- 39 G. Groeneveld, "'Het boek mag niet leiden tot ontarding van den volksgeest': boekcensuur in Nederland tijdens de bezetting 1940-1945." *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, vol. 2 (1995), 125-151.
- 40 *De kroon op het kwetsen. De affaire H. Brandt Corstius / P.C. Hoofdprijs 1984*. (Amsterdam: Joost Nijsen, 1985).
- 41 Ad Gijselhart, *De column als vrijplaats* (Amsterdam: Sijthoff, 1986), 163.
- 42 De geïncrimineerde uitspraken waren de volgende drie: "Sinds ik mijn liefdesconsulent Jurrien Rood vroeg om commentaar in te spreken bij een animatiefilmpje over twee copulerende gele sterren in een gaskamer, heb ik weinig meer mogen vernemen over deze brandende kwestie"; "Wat ruikt het hier naar Caramel. Vandaag verbranden ze alleen de suikerzieke joden"; "Moet je horen Jezus, wat dacht je van een vrolijke familiefilm over een klein meisje dat de hele oorlog door de Gestapo belt: – Kom me halen! Kom me halen! M'n dagboek is klaar! ... en ze komen niet!!" (cit. Beekman / Grüttemeier 2005, 104).
- 43 Beekman / Grüttemeier 2005, 99 e.v.

- 44 Herman Brusselmans, *Uitgeverij Guggenheimer* (Amsterdam: Prometheus, 1999), 42.
- 45 Beekman / Grüttemeier 2005, 160 e.v.
- 46 Ian Buruma, *Grenzen aan de vrijheid. Van De Sade tot Wilders* (Z.p.: Lemniscaat, 2010), 58.
- 47 N. van Lingen, *Auteursrecht in hoofdlijnen*, 3^e herz. dr. (Alphen aan den Rijn: Samson/Tjeenk Willink, 1990), §21.
- 48 Mirjam Prenger (red.), *Een selectieve blik. Zelfcensuur in de Nederlandse journalistiek* (Apeldoorn/Antwerpen: Het Spinhuis, 2007).
- 49 Pierre Assouline, "Geen zelfcensuur meer!" *De Volkskrant*, 14-6-2008.
- 50 John Schoorl, "OM seponeert zaak-Nekschot." *De Volkskrant*, 22-9-2010.
- 51 Dommering 2010, 15 e.v.
- 52 Dommering 2010, 26.
- 53 Van den Heuvel 1992, 64-65.

GEBRUIKTE LITERATUUR

Marita Mathijssen, Inleiding

- Beekman, Klaus en Ralf Grüttemeier, *De wet van de letter. Literatuur en recht-spraak*. Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Genneep, 2005.
- Dane, J., *De vrucht van Bijbelsche opvoeding: populaire leescultuur en opvoeding in protestants-christelijke gezinnen, circa 1880-1940*. Hilversum: Verloren, 1996.
- Eijden-Andriessen, Cecile van, 'Moralinezuur' en voorlichting. *De twee gezichten van Idil in het katholieke debat om de moderniteit 1937-1970*. Oosterhout: ZHC, 2010.
- Hazeu, Wim, *Wat niet mocht... Een overzicht van censuur, ernstige en minder ernstige gevallen van vrijheidsbeknotting in Nederland (1962-1981)*. Amsterdam: De Harmonie, 1982.
- Jongenelen, Ton, *Van smaad tot erger. Amsterdamse boekverboden 1747-1794*. Amsterdam: Stichting Jacob Campo Weyerman, 1998.
- Karolides, Nicholas J., Margaret Bald and Dawn B. Sova, *100 Banned Books. Censorship Histories of World Literature*. Introduction by Ken Wachsberger. New York: Checkmark Books, 1999.
- Knuttel, W.P.C., *Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden. Beredeneerde catalogus*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1914.
- De marge van de vrijheid. Over censuur, zelfcensuur en tolerantie*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2002.
- Peeperkorn, David, *Jean-Jacques Rousseau en zijn uitgever Marc-Michel Rey. Een verhaal uit de prehistorie van het auteursrecht*. Zutphen: Walburg, 2009.
- Plachta, Bodo, *Zensur*. Stuttgart: Reclam, 2006.
- Spoor, J.H., D.W.F. Verkade en D.J.G. Visser, *Auteursrecht. Auteursrecht, naburige rechten en databankenrecht*. 3^e, geheel herz. dr. Deventer: Kluwer, 2005.
- Weekhout, Ingrid, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw*. Den Haag: Sdu, 1998.
- Wolf, Mariëtte, *Vrijheid onder druk. Een beeld van de persvrijheid in Nederland*. Amsterdam: Persmuseum, 1989.

Herman Pleij, Literatuur en censuur in de zestiende eeuw

- Antwerps Liedboek, Het.* Ed. D.E. van der Poel e.a. Tiel: Lannoo, 2004, 2 dln
- Baelde, M., “De toekenning van drukkersoctröoien door de Geheime Raad in de zestiende eeuw”, *De gulden passer* 40 (1962), 19-58.
- Bijns, Anna, *Refereinen*. Naar de nalatenschap van A. Bogaers, uitg. door W.L. van Helten. Rotterdam: Dunk, 1875.
- Bijns, Anna, *Schoon ende suverlijc boecxken inhoudende veel... constige refereinen* (1528). Facsimile-ed. L. Roose. Leuven: Acco, 1987. 2 dln.
- Braekman, W.L., “Erasmus vander Eecke. Brugs drukker van “quade boucken””, *Jaarboek De Fonteyne* 47/48 (1997-1998), 89-101.
- Briels, J.G.C.A., *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkoopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630*. Nieuwkoop: De Graaf, 1974.
- Bruaene, A.-L. van, “Printing Plays. The Publication of the Ghent Plays of 1539 and the Reaction of the Authorities”, *Dutch Crossing* 24 (2000), 265-284.
- Bujanda, J.M. de, *Index de l'Université de Louvain 1546, 1550, 1558*. Genève: Droz, 1986.
- Bujanda, J.M. de, *Index d'Anvers 1569, 1570, 1571*. Genève: Droz, 1988.
- Cuijpers, P.M.H., *Teksten als koopwaar: vroege drukkers verkennen de markt*. Nieuwkoop: De Graaf, 1998.
- Decavele, J., *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*. Brussel: Academie voor Wetenschappen, 1975. 2 dln.
- Decavele, J., *De eerste protestanten in de Lage Landen. Geloof en heldenmoed*. Leuven, Davidsfonds, 2004.
- Een devoot ende profitylyck Boecxken*. Ed. D.F. Scheurleer. 's-Gravenhage: Nijhoff, 1889.
- Eisenstein, E.L., *The printing press as an agent of change*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- Erasmus, D., *Correspondentie. Deel twee: brieven 142-297*. Vertaling M.J. Steens. Rotterdam: Donker, 2004.
- Gent, M.J. van, “*Pertijelike Saken.*” *Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk*. Leiden: Universiteit Leiden, 1996.
- Gielis, G., *Verdoelde schaepkens, bytende wolven. Inquisitie in de Lage Landen*. Leuven: Davidsfonds, 2009.
- Giesecke, M., *Der Buchdruck in der frühen Neuzeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994.
- Heijting, W., *Profijtelyke boekskens. Boekcultuur, geloof en gewin*. Hilversum: Verloren, 2007.
- Herk, A. van, *Fabels van liefde. Het mythologisch-amoureuze toneel van de rederijkers (1475-1621)*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 2009.
- Hirsch, R., *The printed word. Its impact and diffusion*. London: Variorum, 1978.
- Hollander, A.A. den, *Verboden bijbels: Bijbelcensuur in de Nederlanden in de eerste helft van de zestiende eeuw*. Amsterdam: Vossiuspers, 2003.

- Kronenberg, M.E., *Verboden boeken en opstandige drukkers in de hervormings-tijd*. Amsterdam: Van Kampen, 1948.
- Leeuwen, J. van, "Over slapscheten en levereters. Pamfletten en strooibriefjes in de laatmiddeleeuwse Vlaamse stad." *Madoc* 18 (2004), 77-85.
- Machiels, J., *Privilegie, censuur en indexen in de Zuidelijke Nederlanden tot aan het begin van de 18^e eeuw*. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1997.
- Mariken van Nieuweghen & Elckerlijc*. Ed. B. Ramakers e.a. Amsterdam: Prometheus, 1998.
- Marnef, G., *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool, 1550-1577*. Amsterdam: Meulenhoff, 1996.
- Munters, Chr., *Dagboek van gebeurtenissen, 1529-1545*. Ed. J. Grauwels. Assen: Van Gorcum, 1972.
- Nyeuvont, loosheit ende practike, Van*. Ed. E. Neurdenburg. Utrecht: Oosthoek, 1910.
- Ordinancie, statuyt ende gebot provisionnael onss Heeren des Conincx Aengaende de Printers, Boeckvercoopers ende Schoelmeesters*. Brussel, M. van Hamont, 1570, ex: London, British Library.
- Ordonnantie ende Edict (...) Metten Cataloghe van den ghereprobeerden ende verboden boecken*. Leuven: S. Sassen, 1550, ex: London: British Library.
- tPlacaet vande Keyserlicke Maiesteyt, Beroerende alle heresijen, ketterijen ende verboden boucken*. Delft: Symon Jansz., 1540, ex: London: British Library.
- Pleij, H., "Een verloren gegane Nederlandse bewerking van een Keulse 'boerde' uit de 16de eeuw." *Spiegel der letteren* 12 (1969-1970), 198-200.
- Pleij, Herman, "Mariken van Nieuweghen en de doperij", in: *Spektator* 3 (1973/1974), 232-233.
- Pleij, Herman, *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stads cultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd*. Amsterdam: Meulenhoff, 1988.
- Pleij, Herman, "Anna Bijns als pamflettiste? Het refrein over de beide Maartens." *Spiegel der letteren* 42 (2000), 187-225.
- Pleij, Herman, *Komt een vrouwtje bij de drukker... Over gezichtsveranderingen van de literatuur uit de late middeleeuwen*. Amsterdam: Bert Bakker, 2008.
- Pleij, Herman, *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1400-1560*. Amsterdam: Bert Bakker, 2007.
- Reusch, F.H., *Der Index der verbotenen Bücher*. Bonn: Cohen, 1883-1885. 3 dln.
- Scheerder, J., "De werking van de Inquisitie." *Opstand en pacificatie in de Lage Landen*. Gent: Snoeck Ducaju, 1976, 153-165.
- Sepp, Chr., *Verboden lectuur. Een drietal Indices librorum prohibitorum toegelicht*. Leiden: Brill, 1889.
- Waterschoot, W., "De rederijkerskamers en de doorbraak van de reformatie in de Zuidelijke Nederlanden." *Jaarboek De Fonteyne* 45/46 (1995-1996), 141-153.

Olga van Marion, Verboden in de Gouden Eeuw

- Brandt, Geeraardt, "Het leven van Joost van den Vondel." J. v. Vondel, *Poëzy of Verscheide Gedichten. Op een nieu by een vergadert, en met veele ook voorheen nooit gedrukte dichten vermeerdert. Mitsgaders een aanleidinge ter Nederduit-sche Dichtkunste, en het Leven des Dichters*. Franeker: Leonard Strik, 1682. Editie A.J.E. Harmsen, Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren, 2000.
- Cordes, Rudolf, *Jan Zoet, Amsterdammer 1609-1674. Leven en werk van een kleur-rijk schrijver*. Hilversum: Verloren, 2008.
- Frijhoff, Willem en Marijke Spies (red.), *Bevochten eendracht*. Den Haag: Sdu, 1999. (Nederlandse cultuur in Europese context 1650)
- Gelder, H.A. Enno van, *Getemperde vrijheid. Een verhandeling over de verhou-ding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrij-heid van meningsuiting in zake godsdienst, drukpers en onderwijs, gedurende de 17e eeuw*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1972.
- Gemert, Lia van, "De Haagsche Broeder-Moord: Oranje ontmaskerd." *Litera-tuur* 1 (1984), 268-276.
- Gemert, Lia van (hoofdred.), Hermina Joldersma, Olga van Marion, Dieuwke van der Poel, Riet Schenkeveld-van der Dussen, *Women's Writing from the Low Countries 1200-1875. A Bilingual Anthology*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010.
- Groenveld, S., "Een enckel valsch ende lasterlijck verdictsel.' Een derde actie van prins Willem II in juli 1650." S. Groenveld, M.E.H.N. Mout en I. Schöffer (red.), *Bestuurders en geleerden. Opstellen over onderwerpen uit de Nederland-se geschiedenis van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, aangeboden aan Prof. Dr. J.J. Woltjer bij zijn afscheid als hoogleraar van de Rijksuniversiteit te Leiden*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw 1985, 113-125.
- Groenveld, S., "Het Mekka der schrijvers? Statencolleges en censuur in de ze-ventiende-eeuwse Republiek." H. Duits, A.J. Gelderblom, M.B. Smits-Veldt (red.), *Eer is het Lof des Deuchts. Opstellen over renaissance en classicisme aangeboden aan dr Fokke Veenstra*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw 1986, 225-245.
- Hekman, Bouke, *De affaire De Lalande-Lestevenon. Feit en fictie over een spraak-makend schandaal in het zeventiende-eeuwse Amsterdam*. Leiden: Leiden University Press, 2010.
- Israel, Jonathan I., *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Moder-nity, 1650-1750*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Jacobs, J.A., "Jan Claesz. van Dorp en enkele door hem in 1618 gedrukte pam-fletten." J.W. Marsilje et al., *Uit Leidse bron geleverd. Studies over Leiden en de Leidenaars in het verleden, aangeboden aan drs. B. N. Leverland bij zijn afscheid als adjunct-archivaris van het Leidse Gemeentearchief*. Leiden: Ge-meentearchief, 1989, 285-288.

- Keblusek, Marika, *Boeken in de hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw*. Hilversum: Historische Vereniging Holland/Verloren, 1997. (Hollandse Studiën 33)
- Leemans, Inger, *Het woord is aan de onderkant. Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670-1700*. Nijmegen: Vantilt, 2002.
- Marion, Olga van, "Geen Homerus! Zelfpresentatie in twee poëtische gedichten van Anna en Tesselschade Roemers." *De Zeventiende Eeuw*, 25-2 (2009), 53-63.
- Meijer Drees, Marijke en Els Stronks (red.), *Wat wonders, wat nieuws! De zeventiende eeuw in pamfletten*. Amsterdam, Athenaeum-Polak & Van Genneep, 2002. (Griffioen)
- Melles, J., *Joachim Oudaan. Heraut der verdraagzaamheid 1628-1692*. Utrecht: Kemink & Zoon, 1958.
- Moerkerken, P.H. van, *Adriaan Koerbagh 1633-1669. Een strijder voor het vrije denken*. Amsterdam: Van Oorschoot, 1948.
- Nadler, Steven, *Spinoza*. Vertaald door Frans van Zetten. Amsterdam: Contact, 2001.
- Postma, Hester, "Persensuur in Friesland in de zeventiende eeuw." *De Vrije Fries* 84 (2004), 133-158.
- Salman, Jeroen, "Inleiding." *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 2 (1995), 9-12.
- Spaans, Jo, "Censorship, Satire and Religion. A Seventeenth-century Satirical Print on the Condemnation of Balthasar Bekker's *The Enchanted World*." J.A.C. van Ophem and C.H.E. Verhaar (red.), *On the Mysteries of Research. Essays in Various Fields of Humaniora* (Leeuwarden/ Ljouwert: Fryske Akademy), 2007, 273-287.
- VandenBossche, Hubert, *Adriaan Koerbagh en Spinoza*. Mededelingen 39 vanwege het Spinozahuis. Leiden, Brill, 1978.
- Verkruisje, P.J., "Oktober 1678: Amsterdamse boekverkopers vragen om maatregelen tegen venters van 'allerhande vuyle en schandaleuse Boeckjens'. De verspreiding van populaire literatuur." M.A. Schenkeveld-van der Dussen (hoofdred.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen: Martinus Nijhoff, 1993, 292-297.
- Weekhout, Ingrid, *Boekensensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw*. Den Haag: Sdu, 1998 (Nederlandse cultuur in Europese context; monografieën en studies, 11).

Inger Leemans, Censuur als onmacht

- Birn, Raymond, *La censure royale des livres dans la France des lumières*. Paris: Jacob, 2007.
- Birn, Raymond, "De Liège à Paris: la route du livre à l'aube du XVIIIe siècle."

- Roland Mortier, Hervé Hasquin (eds.), *Études sur le XVIIIe siècle* 14 (1987), 11-37.
- Bruin, J. de, *Plakkaten van Stad en Lande. Overzicht van Groningse rechtsvoor-
schriften in de periode 1594-1795*. Groningen: Nederlands Agronomisch-his-
torisch Instituut, 1983.
- Bosch, Roeland Albert, *Het conflict rond Antonius van der Os. Predikant te Zwolle
1748-1755*. Kampen: IJsselakademie, 1988.
- Bunge, Wiep van, "Censorship of philosophy in the seventeenth-century Dutch
Republic." Mogens Lærke (ed.), *The use of censorship in the Enlightenment*.
Leiden: Brill, 2009, 95-120.
- Censuur: voorschrift en praktijk*. Thema-nummer van het *Jaarboek voor Neder-
landse Boekgeschiedenis* 2 (1995).
- Eeghen, I.H. van, "De gevangene van de Mont-Saint-Michel." *Spiegelhistoriael*
1 (1966), 104-110.
- Eeghen, I.H. van, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*. 5 dln. Amsterdam: Is-
rael, 1978.
- Eijnatten, Joris van, *Mutua Christianorum Tolerantia: Irenicism and Toleration
in the Netherlands: The Stinstra Affair, 1740-1745*. Florence: Olschki, 1999.
- Eijnatten, Joris van, "Van godsdienstvrijheid naar mensenrecht. Meningsvor-
ming over censuur en persvrijheid in de Republiek, 1579-1795." *Bijdragen en
mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 118 (2003), 1-21.
- Eijnatten, Joris van, *Liberty and concord in the United Provinces: religious tolera-
tion and the public in the eighteenth-century Netherlands*. Leiden: Brill, 2002.
- Gelder, H.A. Enno van, *Vrijheid en onvrijheid in de Republiek. Geschiedenis der
vrijheid van drukpers en godsdienst van 1572 tot 1798*. Haarlem: Tjeenk wil-
link, 1947.
- Gelder, H.A. Enno van, *Getemperde vrijheid. Een verhandeling over de verhou-
ding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrij-
heid van meningsuiting in zake godsdienst, drukpers en onderwijs gedurende
de 17e eeuw*. Groningen: Wolters Noordhoff, 1972.
- Gibbs, G.C., "The role of the Dutch Republic as the intellectual entrepot of Eu-
rope in the seventeenth and eighteenth centuries." *Bijdragen en mededelin-
gen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 86 (1971), 323-349.
- Goerree, Willem, *De kerkelyke en weereldlyke historien [...] Beneffens veel voor-
naame kerk-zaaken, en Op- en Ondergaande Ketteryen, Sektarizen en Dwaal-
geesten, zederd het Evangelium tot aan Onze Tyden ter baane gekomen*. Ley-
den: Johannes van Abkoude, 1730.
- Groenveld, S., "The Mecca of Dutch authors? State assemblies and censorship
in the seventeenth-century Dutch Republic." A.C. Duke & C.A. Tamse (ed.),
Too mighty to be free. Censorship and the press in Britain and the Netherland.
Zutphen: Walburg Pers, 1987, 63-86.
- Haas, Anna de (ed.), *Achter slot en grendel. Schrijvers in Nederlandse gevangen-
schap 1700-1800*. Zutphen: Walburg Pers, 2002.

- Haefs, Wilhelm & York-Gothart Mix (ed.), *Zensur im Jahrhundert der Aufklärung. Geschichte, Theorie, Praxis*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2007. Reeks: *Das achtzehnte Jahrhundert*, 12.
- Hanou, André, "Materiaal voor de kennis van Rabelais en diens werk tijdens de Nederlandse Verlichting – VIII." *Faicts & Dicts* 40 (2006), 5-10.
- Hatin, Eugène, *Les gazettes de Hollande et la presse clandestine aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Paris: R. Pincebourde, 1964.
- Huisman, Jessica, *Over dominees, God, macht en Verlichting. De achtergronden van de religieuze conflicten in Zwolle, 1700-1760*. Masterscriptie Universiteit Utrecht, 2005.
- Huussen, A.H., "Censorship in the Netherlands." Robert P. Maccubbin & Martha Hamilton-Philips (ed.), *The Age of William and Mary. Power, Politics and Patronage 1688-1702. A reference encyclopaedia and exhibition catalogue*. Williamsburg: The College of William and Mary in Virginia, 1989, 347-351.
- Huussen, A.H., "Censuur in Stad en Ommelanden van Groningen 1594-1795." *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 2 (1995), 13-33.
- Israel, Jonathan, *Radical Enlightenment. Philosophy and the making of modernity 1650-1750*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Jongenelen, Ton, "Vuile boeken maken vuile handen. De vervolging van persdelicten omstreeks 1760." *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 2 (1995), 77-96, 214-215.
- Jongenelen, Ton, *Van smaad tot erger. Amsterdamse boekverboden*. Amsterdam: Stichting J.C. Weyerman, 1998.
- Knuttel, W.P.C., *Acta der Particuliere Synoden van Zuid-Holland 1621-1700*. Den Haag: Nijhoff, 1908-1916 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Kleine Serie 3, 5, 8, 11, 15, 16).
- Knuttel, W.P.C., *Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden. Beredeneerde catalogus* ('s-Gravenhage:, Martinus Nijhof, 1914).
- Koopmans, Joop W., "Censuur; over of onder de toonbank?" Anna de Haas (ed.), *Achter slot en grendel*, 15-25.
- Koopmans, Joop W., "Om de lieve vrede? Buitenlandse invloeden op de Nederlandse censuur in de achttiende eeuw." *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 11 (2004), 83-97.
- Koopmans, Joop W., "Dutch censorship in relation to foreign contacts (1581-1795)."; H. Brand ed., *Trade, Diplomacy and Cultural Change. Continuity and Change in the North Sea Area and the Baltic c. 1350-1750* (Hilversum 2005), 220-237.
- Leemans, Inger, *Het woord is aan de onderkant. Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670-1700*. Nijmegen: Vantilt, 2002.
- Leemans, Inger, "De weg naar de hel is geplaveid met boeken over de Bijbel. Vrijgeest en veelschrijver Willem Goeree (1635-1711)." *Nederlandse letterkunde* 9 (2004), 255-273.
- Leemans, Inger, "De viceroy van de hel: radicaal libertinisme." Henk van Nierop

- e.a. (ed.), *Romeyn de Hooghe. De verbeelding van de late Gouden Eeuw*. Zwolle: Waanders, 2009, 32-47.
- Lombard, Jean, *Courttilz de Sandras et la crise du roman à la fin du grand siècle*. Parijs: Presses universitaires de France, 1980.
- Meyer, W., "De strijd der refugiés in Holland tegen het staatsbeleid van Lodewijk XIV." *De tijdspiegel* 3 (1904), 40.
- Meyer, W., "Jean Maximilien Lucas." *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen* 4 (1906), 221-222.
- Meyer, T.J., "Brieven uit de studentenkerker." *Leids jaarboekje* (1971), 43-64.
- Moeltzner-Berlin, A., *Zwanzig Jahre maskierte Druckerarbeit. Pierre du Marteaus Drucke aus den Jahren 1660-1680 in der Königl. Bibliothek zu Berlin*. Berlin: Königliche Bibliothek, 1913.
- Negroni, Barbara, *Lectures interdites. Le travail des censeurs au XVIIIe siècle. 1723-1774*, Paris: Albin Michel, 1995.
- Nijs, Thimo de & Eelco Beukers, *Geschiedenis van Holland*. Hilversum: Verloren, 2003.
- Ravaison, François, *Archives de la Bastille. Documents inédits*. 19 dln. Parijs: Durand et Pedone-Lauriel, 1866-1904.
- Sauvy, Anne, *Livres saisis à Paris entre 1678 et 1701: d'après une étude préliminaire de Motoko Ninomiya*. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1972.
- Servaaas Van Rooijen, A.J., *Verboden Boeken, Geschriften, Couranten, enz. in de 18e eeuw. Eene Bijdrage tot de Geschiedenis der Haagsche censuur*. Haarlem: W.C. de Graaf, 1881-1882.
- Smet, R. de, *Hadrianus Beverlandus (1650-1716). Non unus e multis peccator. Studie over het leven en werk van Hadriaan Beverland*. Brussel 1988. Brussel: Paleis der Academiën, 1988.
- Smet, R. de, "Traces of Hadriaan Beverland (1650-1716) in the Zeeuws documentatiecentrum at Middelburg, 1692-1715." *LIAS* 19 (1992) no.1, 73-91.
- Streng, J.C., *Zwols biografisch woordenboek. Een draagbaar mausoleum*. Hilversum: Verloren, 2004.
- Wall, Ernestine van der, *Socrates in de hemel? Een achttiende-eeuwse polemiek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk*. Hilversum: Verloren, 2000.
- Weekhout, Ingrid, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw*. Den Haag: Sdu, 1998.

Marita Mathijssen, Manuscriptkeuringen en boekverboden

- Altena, Peter, "Op de tulband 'een aapenkop'? De revolutionaire vraagal (1798) van Gerrit Paape en een kleine geschiedenis van vraag-en-antwoordweekbladen." In: Van Wissing 2008, 285-305, 347-350.
- Amurath-Effendi [Pieter van Woensel], *De lantaarn voor 1800*. Amsterdam: In

- 't Nieuwe Licht, 1800, 41-42; http://www.dbnl.org/tekst/woen003lanto4_01/woen003lanto4_01_0008.php.
- Burg, Martijn van der, *Nederland onder Franse invloed. Culturele overdracht en staatsvorming in de napoleontische tijd 1799-1813*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 2009.
- Expositie Censuur!* Amsterdam: Persmuseum, [2008].
- Cerutti, Sofie, "Illegale handel in boeken rond 1791. Paapes biografie van Willem V of hoe een boekhandelaar in het rasphuis belandde." In: *De achttiende eeuw* 30 (1998)1, 59-78.
- Haasse, Hella S., *Schaduwbeeld of Het geheim van Appeltern. Kroniek van een leven*. Amsterdam: Querido, 1989.
- Hattum, M. van, *Jan Fredrik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger*. Amsterdam: Schiphouwer en Brinkman, 1996.
- Helmers, J.F., *De Hollandsche natie*. Editie Lotte Jensen. Met medewerking van Marinus van Hattum. Nijmegen: Vantilt, 2009
- Hulshoff, Maria Aletta, *Oproeping van het Bataafsche Volk*. Z.p.: z.u, 1806. http://nl.wikisource.org/wiki/Oproeping_van_het_Bataafsche_volk
- Jensen, Lotte, *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw*. Nijmegen: Vantilt, 2008.
- Jongenelen, Ton, *Van smaad tot erger. Amsterdamse boekverboden 1747-1794*. Amsterdam: Stichting Jacob Campo Weyerman, 1998.
- Joor, Johan, *De Adelaar en het Lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het Koninkrijk Holland en de Inlijving van het Franse Keizerrijk (1806-1813)*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 2000.
- Judo, Frank en Stijn Van de Perre (red.), *De prijs van de Scheiding. Het uiteenvallen van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1830-1839)*. Kapellen: Pelckmans, 2007.
- Kloek, Joost, en Wijnand Mijnhardt, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving*. Den Haag: Sdu, 2001.
- Kruseman, A.C., *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880*. Amsterdam: P.N. van Kampen, 1886. Dl. 1.
- Kruseman, A.C., *De Fransche wetten op de Hollandsche drukpers 1806 tot 1814*. Amsterdam: P.N. van Kampen & zoon, 1889.
- Loosjes, Pz., A., *De laatste zeetogt van den Admiraal De Ruiter. In twaalf boeken*. Haarlem: Loosjes, Pz., A., 1812. 3 dln.
- Loosjes, Pz., A., *Bijlage tot den laatsten zeetogt van den admiraal De Ruiter*. Haarlem: Loosjes, Pz., A., 1814.
- Mathijssen, Marita, *Relatiebemiddelaars voor en na de scheiding van tafel en bed. 1830 en de Nederlandse en Vlaamse literatuur*. Gent: Academia Press, 2010 (Zevenentwintigste Pacificatielezing).
- Netz, Robert, *Histoire de la censure dans l'édition*. Paris: Presses Universitaires de France, 1997.

- Plasse, Jan van de, *Kroniek van de Nederlandse dagblad- en opiniepers*. Amsterdam: Cramwinckel, 2005.
- Proclamatie*. Den Haag: 's Lands Drukkery, 1798.
- Roche, Emile, *La censure en Hollande pendant la domination française (9 Juillet 1810-16 Novembre 1813)*. La Haye: D.A. Daamen; Paris: Louis Arnette, 1923.
- Rosendaal, Joost, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795*. Nijmegen: Vantilt, 2003.
- Rosendaal, Joost, *De Nederlandse revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799*. Nijmegen: Vantilt, 2005.
- Rosendaal, Joost, "Het eerste propagandatijdschrift. De gemeene man aan het gemeene volk van Nederland." In: Van Wissing 2008, 199-216, 336-338.
- Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2004.
- Schama, Simon, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813*. Amsterdam: Agon, 1989.
- Schenkeveld, Riet (red.), *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997.
- Schriks, Chris, *Het kopijrecht. 16de tot 19de eeuw*. Zutphen: Walburg Pers Kluwer, 2004.
- Staatsregeling voor het Bataafsche Volk 1789. De eerste Grondwet van Nederland*. Inleiding Joost Rosendaal. Nijmegen: Vantilt, 2005.
- Thijssen, Jo, 'Leerzaame prentjens voor de jeugd'. *Schoolprenten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Utrecht: Matrijs, 2009.
- Wiersma, Geertje, *Mietje Hulshoff of De aanslag op Napoleon*. Amsterdam: Bert Bakker, 2003.
- Wissing, Pieter van (red.), *Stookschriften. Pers en politiek tussen 1780 en 1800*. Nijmegen: Vantilt, 2008.
- Zanten, Jeroen van, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2004.

Lisa Kuitert, Censuur in Nederlands-Indië

- Bosma, U., A. Sens en G. Termorshuizen, *Journalistiek in de tropen: de Indisch- en Indonesisch-Nederlandse pers 1850-1958*. Amsterdam: Aksant/Persmuseum 2005.
- Chijs, J.A. van der, *Proeve eener Ned. Indische bibliographie (1659-1870)*. Batavia: Bruyning & Wijt, 1875-1903.
- Dongelmans, B.P.M., "De vreugden van de boekgeschiedenis." *De negentiende eeuw*, 20 (1996), 4-18.
- Groeneboer, Kees, *Westerse koloniale taalpolitiek in Azië: het Nederlands, Portugees, Spaans, Engels en Frans in vergelijkend perspectief*. Amsterdam: KNAW, 1998.

- Hoogerwerf, E., *Persgeschiedenis van Indonesië tot 1942. Geannoteerde bibliografie*. Leiden: KITLV, 1990.
- Kesteren, C.E. van, "Het werk van Dr. Snouck Hurgronje over de Atjehers." *De Indische Gids* 16 (1894), 443-457.
- Kruseman, A.C., *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880*. Amsterdam: P.N. van Kampen, 1886-1887.
- Maters, Mirjam, *Van zachte wenk tot harde hand: persvrijheid en persbreidel in Nederlands-Indië 1906-1942*. Hilversum: Verloren, 1998.
- Mathijssen, Marita, "De Januskop van Jacob van Lennep." Ika Sorgdrager & Dik van der Meulen (red.), *'Ik heb u den Havelaar niet verkocht.' Multatuli contra Van Lennep*. Amsterdam: Bas Lubberhuizen, 2010, 22-38.
- Mathijssen, Marita, "Slaapmuts of huisdrukker? Joost de Ruyter als eerste uitgever van *Max Havelaar*." Ika Sorgdrager & Dik van der Meulen (red.), *'Ik heb u den Havelaar niet verkocht.' Multatuli contra Van Lennep*. Amsterdam: Bas Lubberhuizen, 2010, 51-62.
- Meulen, R. van der, *Boekhandel en Bibliographie, theorie en practijk geschetst in een reeks aaneensluitende opstellen*. Leiden: Sijthoff, 1883.
- Meulen, R. van der, *De Boekenwereld. Theorie en Practijk van den Boekhandel. Benevens het meest wetenswaardige van de daaraan verwante vakken*. Leiden: Sijthoff, 1897.
- N.N. "Het reglement op de drukwerken in Nederlandsch Indië." *De Gids* 10, (1857), 373-399.
- Parlementaire redevoeringen over koloniale belangen, 1849-[1862]*. Zaltbommel: Noman, 1862.
- Praamstra, Olf, *Busken Huet. Een biografie*. Amsterdam: Boom/SUN, 2007.
- Smith Diehl, Katharine, *Printers and Printing in the East Indies to 1850. Part 1: Batavia*. New Rochelle, N.Y.: Aristide D. Caratzas, 1990.
- Snouck Hurgronje, C.H. *De Atjehers*. Leiden: E.J. Brill/Batavia: Landsdrukkerij, 1893-1895.
- Termorshuizen, G., *Journalisten en heethoofden. Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse dagbladders 1744-1905*. Amsterdam/Leiden: Nijgh & Van Ditmar, KITLV, 2001.
- Termorshuizen, G., "'Indie is ook in het litterarische eene melkkoe.' Indisch-Nederlandse letterkunde van de negentiende eeuw." Theo D'Haen, *Europa Buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen*. Amsterdam: Bert Bakker, 2002, 98-132.

Boudien de Vries, De leenbibliotheek als instrument van informele censuur

- Adang, Marc, "Eens zal de dag, opgaand, vinden arbeid en schoonheid vereend." Over socialisme en kunstopvoeding in Nederland aan het begin van de twin-

- tigste eeuw.” M.G. Westen, *‘Met den tooverstaf van ware kunst’: cultuurspreiding en cultuuroverdracht in historisch perspectief*. Leiden: Nijhoff, 1990.
- Adang, Marc, *Voor sociaal-democratie, smaakopvoeding en verheffend genot. De Amsterdamse vereniging Kunst aan het Volk 1903-1928*. Amsterdam: Aksant, 2008.
- Bel, Jacqueline, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle. Een receptie-historisch overzicht van het proza tussen 1885 en 1900*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1993.
- Boven, Erica van, *Een hoofdstuk apart. ‘Vrouwenromans’ in de literaire kritiek 1898-1930*. Amsterdam: Sara/Van Gennep, 1992.
- Bruinwold Riedel, J., *Onze volksbibliotheken*. Amsterdam, 1893.
- Buijs, Annemiek, “Over ‘Lelies van onschuld’, verboden vruchten en boekheidenen: een geschiedenis van het lezen in Nederlands Limburg in de twintigste eeuw.” *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* XLIII (1998), 37-87.
- Bulletin der Vereeniging van den H. Vincentius van Paulo*, diverse jaargangen.
- Bussum, Lina van, *Het kwartet: oorspronkelijk meisjesboek*. Amersfoort z.j. [1906], 215-216.
- Dane, Jacques, “Lectuur van Satan. Censuur en zelfcensuur in calvinistisch Nederland, ca. 1880-1940.” *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 2 (1995), 103-123.
- Dane, Jacques, *De vrucht van bijbelsche opvoeding. Populaire leescultuur en opvoeding in protestants-christelijke gezinnen, circa 1880-1940*. Hilversum: Verloren, 1996.
- Driel, Johanna van, *‘Alom te bekomen.’ Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800*. Amsterdam: De Buitenkant, 1999.
- Duyvendak, Lizet, “Een nieuwe leesvoorziening in Rotterdam: een echte *free library*?” Lizet Duyvendak en Pierre Pesch, *Grenzeloos lezen. 150 jaar Rotterdamsch Leeskabinet*. Rotterdam: Douane, 2009, 11-18.
- Keyser, Marja, “Als warme broodjes. Lezers en boeken in Amsterdamse winkelbibliotheken in de negentiende eeuw.” *De negentiende eeuw* 24, no. 3-4 (2000), 213-227.
- Kuitert, Lisa, “De verkoop van een verboden boek: over de lotgevallen van Henri Barbusse’s *De Hel*.” *De boekenwereld* 8, (1991/1992), 3-9.
- Lijst van boeken, een leidraad bij de samenstelling of aanvulling der volksbibliotheken*. Amsterdam, 1904.
- Lijst van boeken, geschikt om opgenomen te worden in de volksbibliotheken*. Amsterdam, 1894.
- Maas, Nop, *Seks!...in de negentiende eeuw*. Nijmegen: Vantilt, 2007.
- Mathijssen, Marita, “Gij zult niet lezen. De geschiedenis van een gedoogproces.” Idem, *Nederlandse literatuur in de romantiek 1820-1880*. Nijmegen: Vantilt, 2004, 167-188.
- Mathijssen, Marita, *De gemaskerde eeuw*. Amsterdam: Querido, 2002.
- Potters, P., *De boekenwet*. ’s-Hertogenbosch: Teulings, 1921.

- Rapport omtrent de Volksbibliotheken van het Nut. Hare toestand en voorstellen tot reorganisatie.* Amsterdam: Van Looy, 1913.
- Rössing, J.H., "Het honderdjarig bestaan van 'Het Leesmuseum' te Amsterdam." *Eigen Haard* 26 (1900), 724-731.
- Schneiders, Paul, *Lezen voor iedereen. Geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland.* Den Haag: Nederlands Bibliotheek en Lektuurcentrum, 1990.
- Voncken, Lamb., *De nieuwe kerkelijke boekenwet. Commentaar op de constitutie: Officiorum ac munerum.* Zwolle: Waanders, 1911.
- Vries, Boudien de, "De roman *Lidewijde* en de burgerlijke leescultuur." *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 25, no. 2 (1999), 129-156.
- Vries, Boudien de, *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920.* Nijmegen: Vantilt, 2011.
- Wielenga, B., *Moderne letterkunde en christelijke opvoeding.* Amsterdam: Holland, 1922.
- Woltjer, J., *Beginsel en norm in de literatuur. Rede bij de overdracht van het rectoraat aan de Vrije Universiteit, op 28 October 1901.* Leiden: Donner, 1901.

Cecile van Eijden-Andriessen, Idil, 'richtingwijzer in een labyrint'

- Aerde, Rogier van, "Kan het allemaal op die kleine kaartjes?" *Roeping* 31 (1955-1956), 661-663.
- Auxentius en Servatius, *De kerk en het boek.* Index, Codex en natuurwet in grote lijnen weergegeven en toegelicht. Tilburg: Het Nederlands Boekhuis, 1955.
- Baers, Joris, *Lectuur-Repertorium.* De Vlaamse Boekcentrale, Antwerpen 1932.
- Blaman, Anna, *Vrouw en vriend.* Amsterdam: Meulenhof, 1947.
- Brandsma, Titus, "Bij een lustrum." *De Maasbode* (avondblad), 1-4-1930.
- Collectio Epistolarium Pastoralium Decretorum* 7, Bisdom 's-Hertogenbosch 1928-1939. Sint Michielsgestel: Bisdom 's Hertogenbosch, 1939.
- Divindal, Herman, *Over lectuur en voorlichting.* Tilburg: Het Nederlands Boekhuis, 1950.
- Duinkerken, Anton van, [reacties op Idilrecensies], *De Tijd*, 29-9-1949 en 8-10-1949.
- Duinkerken, Anton van, "Fatsoenlijke kritiek." N. Donkersloot, *De menselijke geest: Essays en kritieken.* Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1954, 5-22.
- Eijden-Andriessen, Cecile van, 'Moralinezuur' en voorlichting. *De twee gezichten van Idil in het katholieke debat om de moderniteit 1937-1970.* Oosterhout: Zuidelijk Historisch Contact 2010.
- Hermans, Hyacinth, "Het papieren gevaar." *De Maasbode*, 22 september 1906.
- Idil Tijdingen* 10 (1946-1947), recensie *Vrouw en vriend*, Anna Blaman, 633.
- "Index wordt historisch." *Katholiek Archief* 21 (1966), 550.
- Lektuurkompas. 25.000 beoordelingen van boeken verschenen in de jaren 1937-1962.* Tilburg: Het Nederlands Boekhuis, 1963.

- Maritain, Jacques, *Art et scolastique*. Paris: La Librairie de l'art Catholique, 1920.
- Michel, Ernest, *Neo-Communisten*. Malden: Christophore, 1932.
- Monteiro, Marit, *Katholieke cultuur in kantelend perspectief*. Nijmegen: Radboud Universiteit, 2005.
- Noot, Bram, *Lezen met een roomse bril. Opvattingen over literatuuronderwijs in katholieke scholen 1868-1924*. Tilburg: Zuidelijk Historisch Contact, 2010.
- Ouwendijk, Dick, *Opstand en geweten*. Bussum: Kroonder, 1949.
- Oversteegen, J.J., *Vorm of vent. Opvattingen over de aard van het literaire werk in de Nederlandse kritiek tussen de twee wereldoorlogen*. Amsterdam: Polak & Van Gennep, 1987.
- Pauwels, C., "Boekenwet, censuur en Index". *De openbare bibliotheek* 3 (1960), 343-344.
- Robbers, H., *Neo-thomisme en moderne wijsbegeerte*. Utrecht/Brussel: Het Spectrum, 1951).
- Tonnaer, Clemon, *Catholici non legunt. De katholieke Centrale Vereniging voor Lectuurvoorziening in Nederland (1951-1968) tussen ideaal en werkelijkheid*. Den Haag: uitgave NBLC, Vereniging van Openbare Bibliotheken, 2000.
- Vestdijk, Simon, *Bevrijdingsfeest*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1958.
- "Wie alle kwaad verhindert, belemmert nog veel meer goed!" *De boekverkoper* 30 (1952), 5.

Archivalia

1. Katholiek Documentatie Centrum Nijmegen

- Inv. nr. 3, Brief KRO aan Idil 2-8-1959.
- Inv. nr. 27, Stichtingsbrief Idil, 8-4-1949.
- Inv. nr. 89, Tweede verklaring Adviserende Bisschoppelijk Commissie.
- Inv. nr. 139, Ham, Lambert van den, Recensie *vrouw en vriend*, Anna Blaman.
- Inv. nr. 242, Oomes, Piet, Recensie *Bevrijdingsfeest* Simon Vestdijk.
- Inv. nr. 283, Brief Anton van Duinkerken aan L.S., 29-5-1948.
- Inv.nr. 294, Overzicht recensies *Voort ijlt de regeringswagen*.

2. Nederlands Letterkundig museum (NLM) Den Haag

- Inv. nr. 444, Brief Ouwendijk aan Asselbergs [Anton van Duinkerken], 2-10-1949.

Hans Renders, Gecensureerd door de bureaus

- Baets, Antoon de, *Censorship of Historical Thought. A World Guide, 1945-2000*. Westport, Conn., & London: Greenwood Press, 2002.
- Boogaard, Frank van den, *Een stoottroep in de letteren. Groot Nederland, de ss en de Nederlandse literatuur (1942-1944)*. 's-Gravenhage: Stichting Bibliographia Neerlandica, 1987.
- Brinkman's Cumulatieve Catalogus*, G.J. van der Lek, *Brinkman's cumulatieve*

- catalogus van boeken*. Leiden: A.W. Sijthoff's Uitgeversmij NV, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944 en 1945.
- Bühler, Hans-Eugen, "In Verbindung mit Edelgard Bühler". *Der Frontbuchhandel 1939-1945. Organisationen, Kompetenzen, Verlage, Bücher. Eine Dokumentation*. Frankfurt am Main: Büchhändler-Vereinigung GmbH, 2002.
- Buijnsters, P.J., *Het Nederlandse Antiquariaat tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: De Buitenkant, 1997.
- Dibbets, Karel, *Sprekende films; De komst van de geluidsfilm in Nederland 1928-1933*. Amsterdam: Otto Cramwinckel Uitgever, 1993.
- Doppenberg, Frederike, 'De Arbeiderspers moest blijven marcheren.' *Een uitgeverij in oorlogstijd*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 2009.
- Durand, Pascal, *Médias et censure. Figures de l'orthodoxie*. Liège: Éditions de l'Université de Liège, 2004.
- Edelman, Hendrik, *International Publishing in the Netherlands, 1933-1945. German Exile, Scholarly Expansion, War-Time Clandestinity*. Leiden/Boston: Brill, 2010.
- Fouché, Pascal, *L'Édition Française sous l'Occupation 1940-1944*. Parijs: Bibliothèque de Littérature française contemporaine de l'Université, 1987. Deel 3.
- Galen Last, H. van (red.), *Menno ter Braak/E. du Perron. Briefwisseling 1930-1940*. Amsterdam: Van Oorschot, 1964, 326-332. Deel 2.
- Groeneveld, Gerard, *Zwaard van de geest. Het bruine boek in Nederland 1921-1945*. Nijmegen: Vantilt, 2001.
- Havik, Gijs, *Exil-Literatuur. De perceptie van het Nederlandse Boekenvak (1933-1934)*. Masterscriptie Redacteur/Editor, Amsterdam: UVA, 2007.
- Hubregtse, Sjaak, "Lotgevallen van een gelijkgeschakelde uitgeverij. De Arbeiderspers." Hans Renders, Lisa Kuitert en Ernst Bruinsma (red.), *Inkpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2006, 39-63.
- Inkpatronen*: zie Renders 2006.
- Jong, Dirk de, *Het vrije boek in onvrije tijd. Bibliografie van illegale en clandestiene belletrise*. Schiedam: Interbook International BV, 1978, reprint van de eerste druk uit 1958.
- Josephus Jitta, A.C., "De vrijheid van drukpers." *De Groene Amsterdammer*, 10-3-1934.
- Kramer, W.A., "De zaak Liepmann." *De Groene Amsterdammer*, 3-3-1934.
- Kuitert, Lisa, "De verkoop van een verboden boek: over de lotgevallen van Henri Barbusse's *De Hel*." *De Boekenwereld* 8, no. 1 (1991), 3-11.
- Landshoff, Fritz H., *Querido Verlag, Amsterdam, Keizersgracht 333. Erinnerungen eines Verlegers. Mit Briefen und Dokumenten*. Berlin und Weimar: Augbau-Verlag, 1991.
- Liepmann, Heinz, *Das Vaterland: ein Tatsachen Roman aus dem heutigen Deutschland*. Amsterdam: Van Kampen, 1933.
- Lubbers, Arnold, "De commissie van Voorlichting voor Leerboeken 1940-1945." *De Boekenwereld* 23, no. 2 (2006), 67-80.

- Manasse, Peter, "Ein Mensch fällt aus Deutschland. Allert de Lange, Boekenvrienden Solidariteit en Em. Querido." Hans Renders, Lisa Kuitert en Ernst Bruinsma, *Inktpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2006, 293-316.
- Mollier, Jean-Yves, *La censure de l'imprimé; Belgique, France, Québec et Suisse romande XIXe et XXe siècles*. Sous la direction de Pascal Durand, Pierre Hébert, Jean-Yves Mollier et François Vallotton, [z.p.] Éditions Nota bene, 2006.
- Moor, Wam de, *J. van Oudshoorn 1933-1951*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1982.
- Rauschnig, Hermann, *Hitlers eigen woorden; politieke gesprekken over zijn werkelijke bedoelingen*. Vertaald [uit het Duits] en ingeleid door Menno ter Braak en Max Nord. Den Haag: Leopolds Uitgevers-Mij N.V., 1940.
- Renders, Hans, "Fout na de oorlog." *Intermediair*, 23 september 1988, 5-13.
- Renders, Hans, "Een schaduw van een schim." *Het Parool*, 21-3-1997.
- Renders, Hans, *Gevaarlijk Drukwerk. Een vrije uitgeverij in oorlogstijd*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2004.
- Renders, Hans, Lisa Kuitert en Ernst Bruinsma (red.), *Inktpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2006.
- Renders, Hans, "Laveren tussen loyaal en formalistisch." *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 123, no. 3 (2008), 414-422.
- Renders, Hans, "De Bezige Bij. Resistance and Bibliography." *Quaerendo. A Quarterly Journal from The Low Countries devoted to Manuscripts and Printed Books* 40, No. 3-4 (2010), 364-383.
- Schilt, Jan, *Hier wordt het belang van het boek geschaad... Het Nederlandse boekenvak 1933-1948*. Amsterdam: Uitgeverij Jan Mets, 1995.
- Schrama, Nic., *Dagblad De Tijd 1845-1974*. Nijmegen: Valkhofpers, 1996.
- Sinke, Onno, *Verzet vanuit de verte. De behoedzame koers van Radio Oranje*. Amsterdam: Augustus, 2009.
- Stroom, Gerrold van der en René Kruis, "Het κ-nummer." Hans Renders, Lisa Kuitert en Ernst Bruinsma (red.), *Inktpatronen. De tweede Wereldoorlog en het Boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen*, Amsterdam: De Bezige Bij, 2006, 378-401.
- Venema, Adriaan, *Schrijvers, uitgevers & hun collaboratie. Het systeem*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1988.
- Verschuur, H.G.J., *De zuiveringschaos in de pers. Eenige beschouwingen over de willekeur, de inconsequenties en de onrechtvaardigheden der huidige perszuiveringen*. [Z.p., z.u.], 1945.
- Vos, R.A.H., "The Dutch Press under the German Occupation, 1940-1945." A.C. Duke en C.A. Tamse (red.), *Too Mighty to be Free. Censorship and The Press in Britain and The Netherlands*. Zutphen: De Walburg Pers, 1987, 176-194.
- Vos, René, *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting*. Amsterdam: Sijthoff, 1988.
- Vree, Frank van, *De Nederlandse Pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de*

- vorming van de publieke opinie*. Groningen: Historische Uitgeverij Groningen, 1989, 26-57.
- Walch, Frans, *Roothaert. Een biografie*. Baarn: de Prom, 1996.

Klaus Beekman, Overheidsensuur en zelfensuur in de twintigste en eenentwintigste eeuw in Nederland en Vlaanderen

- Aarts, C.J. en Mizzi van der Pluijm, *Verboden boeken*. Verboden door pausen en dictators, puriteinen en boekenhaters. Samengesteld door –. Met een voorwoord van Nico Scheepmaker. Amsterdam: De Bijenkorf, 1989.
- Assouline, Pierre, “Geen zelfensuur meer!” *De Volkskrant*, 14-6-2008.
- Auwers, Fernand, “Jef Geeraerts, omstreden auteur”. *De Volkskrant*, 20-12-1969.
- Beekman, Klaus en Ralf Grüttemeier, *De wet van de letter*. Literatuur en rechtspraak. Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Genneep, 2005.
- Bousset, Hugo, “6 juni 1968. Hugo Claus wordt veroordeeld wegens zedenschending. – Spanningen tussen literatuur en publieke opinie in Vlaanderen.” *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Hoofred. M.A. Schenkeveld-Van der Dussen. Groningen: Martinus Nijhoff, 1993, 796-801.
- Brusselmans, Herman, *Uitgeverij Guggenheimer*. Amsterdam: Prometheus, 1999.
- Buruma, Ian, *Grenzen aan de vrijheid. Van De Sade tot Wilders*. (Z.pl.: Lemniscaat, Stichting Maand van de Filosofie, 2010).
- Crevel, Maghiel van, “Butsen en scheuren in de officiële werkelijkheid. Censuur in de Volksrepubliek China.” *Armada*. Censuur, no. 25 (2002), 36-49.
- Dekker, Angela, “Index on Censorship neemt afscheid van een tijdperk.” *Vrij Nederland*, 10-7-1993.
- Dommering, Egbert, “Grensoverschrijdende censuur: het EHRM en oude en nieuwe media.” (<http://www.ivir.nl/publicaties/dommering/censuurA&M.pdf>: 1-29) [datum raadpleging: 18-11-2010]
- Ende, Piet van den, “Claus voor zijn rechters. Schrijver aangeklaagd wegens ‘zedenschennend’ toneelstuk.” *Het Parool*, 24-5-1968.
- Gijselhart, Ad, *De column als vrijplaats*. Amsterdam: Sijthoff, 1986.
- Groeneveld, G., “‘Het boek mag niet leiden tot ontwaarding van den volksgeest’: boekencensuur in Nederland tijdens de bezetting 1940-1945.” *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, vol. 2 (1995), 125-151.
- Grüttemeier, Ralf, “De Rechter en de ‘autonomiedoctrine’: over institutionele en poëtische autonomie in literaire processen.” *Voors* 28, no. 3 (2010), 42-52.
- Hazeu, Wim, *Wat niet mocht... Een overzicht van censuur, ernstige en minder ernstige gevallen van vrijheidsbeknotting in Nederland (1962-1971) of de stem van de ‘zwijgende’ meerderheid of nog een jeugdsentiment van de jaren zestig*. Amsterdam: De Harmonie, 1972.
- Heemskerk, Greetje, “‘Aanstotelijk voor de eerbaarheid.’ Gemeentelijk toezicht op leesbibliotheken.” *Literatuur* 6, 1989, 190-199.

- Hemels, J.M.H.J., "Filmkeuring". *Skoop* 7, no. 1-3 (1971), 70-75.
- Hermans, Willem Frederik, *Ik heb altijd gelijk*. Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1951.
- Hermans, Willem Frederik, *Mandarijnen op zwavelzuur*. Groningen: De mandarijnenpers, 1963.
- Heuvel, J.H.J. van den, "Filmkeuring en confessionele dominantie." T. Pronk en G.A.I. Schuijt (red.), *Hoe vrij is kunst? Onderdrukking, censuur en andere beperkingen aan de vrijheid van expressie*. Amsterdam: Cramwinckel, 1992, 58-67.
- Janssen, Lies en Willem van Toorn (red.), *Manuscripten branden niet. Censuur in de twintigste eeuw*. Amsterdam: De Balie, NPS, RVU, 1997.
- De kroon op het kwetsen. De affaire H. Brandt Corstius / P.C. Hooftprijs 1984*. Amsterdam: Joost Nijsen, 1985.
- Lingen, N. van, *Auteursrecht in hoofdlijnen*, 3^e herz. dr. Alphen aan den Rijn: Samsom/Tjeenk Willink, 1990.
- Mee, Rob du en Charles Boost, "Hella Haase." *Skoop* 7, no. 1-3 (1971), 78-83.
- Mercks, Kees, "Van corrigeren tot liquideren. Censuur in de Tsjechische literatuur." *Armada*. Censuur, no. 25 (2002), 72-84.
- Okker, Frank, *Tumult. Het levensverhaal van Madelon Székely-Lulofs*. Amsterdam: Atlas, 2008.
- Pelger, Lies en Hans van Duijker, *Een onderzoek naar 'censuur' en de mogelijkheid tot 'censuur' in het Nederlandse cabaret, in het theater en bij de omroep sinds 1950*. Amsterdam: UvA, 1976.
- Pol, Dick van de, "De procureur wil de dierenbescherming te hulp roepen in zijn strijd tegen 'De platte, vunzige pornografie' uit Nederland." *Vrij Nederland*, 30-1-1971.
- Prenger, Mirjam (red.), *Een selectieve blik. Zelfcensuur in de Nederlandse journalistiek*. Apeldoorn/Antwerpen: Het Spinhuis, 2007.
- Pronk, T. en G.A.I. Schuijt (red.), *Hoe vrij is kunst? Onderdrukking, censuur en andere beperkingen aan de vrijheid van expressie*. Amsterdam: Cramwinckel, 1992.
- Reve, Gerard Kornelis van het, *Vier Pleidooien*. Amsterdam: Polak & Van Geneep, 1971.
- [Redactie *Skoop*], "Enquête." *Skoop* 7, no. 1-3 (1971), 8-69.
- Schiphof, T.A., "Onder verdenking: de overheid en het theater." In: T. Pronk en G.A.I. Schuijt (red.), *Hoe vrij is kunst? Onderdrukking, censuur en andere beperkingen aan de vrijheid van expressie*. Amsterdam: Cramwinckel, 1992, 31-42.
- Spoor, J.H., D.W.F. Verkade en D.J.G. Visser, *Auteursrecht. Auteursrecht, naburige rechten en databankenrecht*. 3^e, geheel herz. dr. Deventer: Kluwer, 2005.
- Weverbergh, "Het dossier Jan. Hoe Herman J. Claeys de Belgische zeden schendt." *Vrij Nederland*, 25-4-1970.

LIJST VAN ILLUSTRATIES

- p. 27 *Int paradijs van Venus*, gedrukt omstreeks 1530 te Utrecht door Jan Berntsz; ex: London, British Library. Naar de facsimile-editie: *Int paradijs van Venus [...]*. Bezorgd en ingeleid door W.L. Braekman, Sint-Niklaas: Danthe, 1981.
- p. 28 *Die evangelien van den spinrocke [...]*. Antwerpen: omstreeks 1520, Michiel Hillen van Hoochstraten. Exemplaar: München, Bayerische Staatsbibliothek.
- p. 41 Titelprent van: J. v. Vondel, *Palamedes oft Vermoorde Onnooselheyd*. Amsterdam: Jacob Aertsz. Calom, 1625. Collectie Universiteitsbibliotheek Amsterdam.
- p. 58 *Vénus dans le cloître ou la religieuse en chemise. Entretiens curieux*, Cologne: Jacques Durand, 1683. Collectie Universiteitsbibliotheek Amsterdam.
- p. 62 *De Politieke Kruyer* (1783). Collectie Universiteitsbibliotheek Amsterdam.
- p. 62 *Het Geldersche Zwyn* (1786). Collectie Atlas van Stolk 18239.
- p. 70 Gecensureerde Nutsprent 1811. Uit: Jo Thijssen, *Leerzame prentjens voor de jeugd*. Utrecht: Matrijs, 2009, 78.
- p. 74 Anonieme spotprent op het einde van de Franse perscensuur. Uit: Johan Joor, *De Adelaar en het Lam*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 2000, 533.
- p. 77 De drukkerij annex boekwinkel van G. Kolff te Batavia. Uit: G. Termorshuizen, *Journalisten en heethoofden*. Amsterdam/Leiden: Nijgh & Van Ditmar, KITLV, 2001.
- p. 83 C. Snouck Hurgronje, *De Atjèhers*. Titelpagina en bekendmaking van de regering. Collectie Universiteitsbibliotheek Amsterdam.
- p. 95 Lina van Bussum, *Het kwartet*. 2e dr. Amsersfoort 1906. Tekening Jan Sluijters. Privé collectie.
- p. 99 *De Roomsche kudde*. Tekening van Albert Hahn, uit *De Notenkraker*, 27 juli 1912. Collectie KDC, Nijmegen.
- p. 104 De censor. Tekening van Albert Funke Küpper, uit *De Notenkraker*, 8 oktober 1932. Collectie Universiteitsbibliotheek Amsterdam.
- p. 109 A. Gielen s.j. temidden van zijn boeken. Bron: Collectie KDC/KLiB, Nijmegen.
- p. 111 Vergadering van Idilrecensenten. Collectie KDC/Klib, Nijmegen.

LIJST VAN ILLUSTRATIES

- p. 113 Voorbeeld van een fiche: Recensie van de roman *Bevrijdingsfeest van Simon Vestdijk*. Bron: Archief Idil, inv. Nr. 242.
- p. 119 Omslag van het *Lectuurkompas*. Collectie Universiteitsbibliotheek Amsterdam.
- p. 126 Aanvraag van kengetal. Collectie NIOD.
- p. 128 Rijksminister Dr. Joseph Goebbels ontvangt in het Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda Nederlandse kunstenaars en schrijvers (Berlijn, datum onbekend). Collectie NIOD.
- p. 132 Advertentie in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 2 april 1941.
- p. 139 Omslagen van de 'Rode boekjes', uitgegeven door Triton Pers. Privé collectie.
- p. 143 *Nader tot U* uit de etalage. *Algemeen Dagblad*, 5 mei 1967. *Typhoon*, 5 mei 1967; *NRC*, 5 mei 1967; *Het Vrije Volk*, 5 mei 1967. Privé collectie.
- p. 145 *Gandalf* nr 43 (1970) in beslag genomen. Privé collectie.
- p. 147 Omslag *Skoop* (1974): 'Film, erotiek & censuur'. Privé collectie.

OVER DE AUTEURS

Klaus Beekman is als gastonderzoeker verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Daarvoor was hij hoofddocent aan dezelfde universiteit (leerstoelgroep Moderne Nederlandse letterkunde.) In 1984 promoveerde hij op *De reportage als literair en avant-gardistisch genre*. Hij is hoofdredacteur van de reeks Avant-Garde Critical Studies (ed. Rodopi). In deze reeks publiceerde hij *Institution & Innovation* (1994) en, samen met Antje von Graevenitz, *Marcel Duchamp* (1989), met Ralf Grüttemeier *Instrument Zitat* (2000) en met Jan de Vries *Avant-Garde and Criticism* (2007). Over avant-gardistische en postmoderne literatuur publiceerde hij verder in diverse Nederlandse tijdschriften en boeken, zoals *Van Romantiek tot postmodernisme* (2010). Samen met Ralf Grüttemeier schreef hij *De wet van de letter. Literatuur en rechtspraak* (2005). Over hetzelfde onderwerp publiceerde hij in *Trema. Recht, taal en literatuur* (2005) en *Internationale Neerlandistiek* (2009).

Cecile van Eijden-Andriessen studeerde algemene cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit Nederland en behaalde haar doctoraal in 2003. Zij specialiseerde zich in de cultuurgeschiedenis van het katholicisme en promoveerde in oktober 2010 aan de Universiteit van Tilburg. Een bewerking van haar doctoraalscriptie 'Wij fiere, vrije, Roomsche meisjes' verscheen in het *Noord-Brabants Historisch Jaarboek* (2005-2006). Haar dissertatie werd gepubliceerd onder de titel: 'Moralinezuur' en voorlichting. *De twee gezichten van Idil in het katholieke debat om de moderniteit 1937-1970* (2010).

Lisa Kuitert is hoogleraar Boekwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde in 1993 op een studie naar negentiende-eeuwse literaire uitgaverijen getiteld *Het ene boek in vele delen. De uitgave van literaire series 1850-1900* (De Buitenkant). Die studie kreeg een twintigste-eeuwse pendant in haar vijfdelige boekwerk *Het uiterlijk behang. Reeksen in de Nederlandse literatuur 1945-1996* (De Bezige Bij). Met H. Renders en E. Bruinsma is zij verantwoordelijk voor de samenstelling van het in 2006 verschenen overzichtswerk: *Inkpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen* (De Bezige Bij). Momenteel doet zij onderzoek naar de ontdekking door Nederlandse boekhandelaren van een markt voor Nederlandstalige boeken in negentiende-eeuws Zuid-Afrika en Nederlands-Indië. Kuitert zit in de redactie van *De Boekenwereld, tijdschrift voor boek en prent* (Vantilt) en *Quaerendo. A Quarterly Journal from the Low Countries devoted to Manuscripts and Printed Books* (Brill).

Inger Leemans is hoogleraar Cultuurgeschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Zij begon als neerlandica aan de Universiteit Utrecht, waar zij in 2002 promoveerde op *Het woord is aan de onderkant. Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670-1700*, bekroond met de Praemium Erasmianum. De afgelopen jaren werkte zij als universitair docent aan de Radboud Universiteit Nijmegen, waar zij onder andere onderzoek uitvoerde naar de Duits-Nederlandse culturele uitwisseling in de achttiende en negentiende eeuw. Momenteel werkt zij aan de afronding van *De vertaalmachine*, een monografie over dit onderwerp. Als visiting professor aan de History Department van de University of California Los Angeles (UCLA) gaf zij college over Nederlandse geschiedenis en over de Radicale Verlichting. Inger Leemans is actief in de Werkgroep 18e Eeuw en maakt deel uit van de redactie van het *Tijdschrift voor Geschiedenis*. In 2010/2011 werkt zij voor de Taalunie aan het NIAS aan een literatuurgeschiedenis van de achttiende eeuw.

Olga van Marion was tot 2008 docent Historische Nederlandse Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam en gastdocent aan verschillende buitenlandse universiteiten, nadat ze in 2005 als NWO-onderzoeker was gepromoveerd op *Heldinnenbrieven. Ovidius' Heroides in Nederland* (Nijmegen, Vantilt). Sinds 2009 is ze universitair docent Oudere Letterkunde in Leiden en VENI-laureaat met het project *Indigenous roots of the Dutch Renaissance. A study of the conceptions of the medieval in early modern Dutch literature* (2009-2012). Ze is onder meer co-editeur van Lia van Gemert (hoofdred.), *Women's Writing from the Low Countries 1200-1875. A bilingual Anthology* (Amsterdam, AUP).

Marita Mathijssen is emeritus hoogleraar Nederlandse Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Zij is gespecialiseerd op het gebied van de negentiende-eeuwse literatuur en op het gebied van de editiewetenschap. In 2002 verscheen haar boek *De gemaskerde eeuw*, over de mentaliteit van de negentiende eeuw (derde druk 2007), in 2004 *De Nederlandse literatuur in de Romantiek*. In 2009 hield zij de Huizinga-lezing onder de titel *Historische sensatiezucht*. Zij is medeoprichter van de Werkgroep *De Negentiende Eeuw* en het gelijknamige tijdschrift (1977), en van het tijdschrift *Nederlandse Letterkunde*. Daarnaast is zij bekend van haar columns in *NRC Handelsblad*. Zij ontving de Prins Bernhard Fonds Cultuurprijs voor haar werkzaamheden voor de Nederlandse letterkunde.

Herman Pleij is emeritus hoogleraar Historische Nederlandse Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Hij houdt zich vooral bezig met literatuur en drukpers in de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd, en publiceerde op dat gebied vele studies, waarvan er enkele vertaald zijn in het Engels. In 2007 publiceerde hij *Het gevleugelde woord. Nederlandse literatuur van 1400-1560* als deel van de Taalunie-literatuurgeschiedenis. Recent verscheen zijn bundeling

van studies over de middeleeuwse literatuur *Komt een vrouwtje bij de drukker...* (2008). Op dit moment werkt hij aan een studie over Anna Bijns. Hij ontving een eredoctoraat van de Katholieke Universiteit Brussel.

Hans Renders is hoogleraar Geschiedenis en Theorie van de Biografie en directeur van het Biografie Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij schreef *Zo meen ik dat ook jij bent. Biografie van Jan Hanlo* (1998/2007) en *Wie weet slaag ik in de dood. Biografie van Jan Campert* (2004). In 2004 publiceerde hij *Gevaarlijk Drukwerk. Een vrije uitgeverij in oorlogstijd*. Ook was hij mederedacteur van *Inkpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen* (2006). In 2008 verscheen zijn *De Zeven Hoofdzonden van de Biografie. Over biografen, historici en journalisten*.

Boudien de Vries is universitair hoofddocent Sociale Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. In 1986 verscheen haar proefschrift *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895*. Haar huidige onderzoek en publicaties liggen op het gebied van de negentiende-eeuwse boekgeschiedenis, de stadsgeschiedenis, burgerlijke cultuur en verenigingsgeschiedenis. In het bijzonder is zij geïnteresseerd in de leescultuur. Haar monografie over Haarlem (*Een stad vol lezers*) verschijnt in 2011 bij uitgeverij Vantilt in Nijmegen.

PERSONENREGISTER

A

Aerde, Rogier van 112
Aimard, Gustave 100, 103
Alberdingk Thijm, J.A. 97
Aleander, Hieronymus 21, 22
Allart, Johannes 68, 71
Allert de Lange 122
Andriessen, P.J. 95, 97
Ange Huet, Joost l' *zie* Huet, Joost
 l'Ange
Anna, prinses 55
Annunzio, Gabriele d' 98
Aquino, Thomas van 106
Assouline, Pierre 150

B

Baba Tjoa Tjoan Lok 86
Baechem (Egmondanus), Nicolaas
 21, 22
Baers, Joris 109-113
Bakker, Piet 134
Balzac, Honoré de 94, 98
Banning, H. 97
Barbusse, Henri 98, 124
Bartsma, (ds.) 133
Batavus 61
Batavus, Justus 62
Baum, Vicky 131
Bayle, Pierre 45, 159
Beecher Stowe, Harriet 78
Beekman, Klaus 14, 117
Beel, Louis 117
Beets, Nicolaas 97
Bekker, Balthasar 33, 50
Benedictus XV, paus 94, 105, 167

Bentinck, Willem 55
Berghen, Adriaan van 22
Berntsz, Jan 27
Bethléem, Louis 110
Beverland, Adriaan 48
Beverluis, Martien 133
Bicker, Andries 32, 38, 41
Bicker, Cornelis 32, 38
Bijns, Anna 17, 18, 24, 28
Bilderdijk, Willem 66, 127
Blaman, Anna 7, 114
Blécourt, Mr. De 122
Boddaert, Pieter 73
Boeteman, Dirk 46
Bohn 69
Bolland, G.J.P.J. 94
Boon, Louis Paul 137, 172
Booy, C. de 133
Borel, Henri 96, 167
Borgert, H. 114
Bos, Gerardus 130, 131
Bosboom-Toussaint, Geertruida 97,
 100, 102
Boss, Hugo 149
Bouwman, Mies 138
Braak, Menno ter 123
Braddon, Mary Elisabeth 100, 101, 103
Brand, Paul 116
Brandenburg 122
Brandsma, Titus 111
Brandt, Geeraardt 40, 41
Brandt, Hendrick 77
Brandt Corstius, Hugo (ps. Raoul
 Chapkis) 14, 138, 148, 149
Breeckvelt, Johannes 36

Breeckevelt, Ludolph 36
 Breeckevelt, Willem 31, 32, 36
 Bretonnière, François (soms: Louis)
 Chavigny de la *zie* Chavigny de
 la Bretonnière, François (soms:
 Louis)
 Brijs, Stefan 137
 Brill, E.J. 83
 Brink, Jan ten 67
 Brinkman, Elco 148
 Brom, Gerard 111
 Bronckhart, Jean François 45
 Brouwer, Johan 133
 Bruining, W. 78
 Bruning, Henri 133
 Brusse, M.J. 98
 Brusselmans, Herman 149
 Buruma, Ian 149
 Busken Huet, C. 82, 86
 Bussum, Lina van 95, 96

C

Calom *zie* Colom, Jacob
 Cals, Joseph 148
 Camus, Albert 7
 Capellen tot den Pol, Joan Derk van
 der 60
 Carmiggelt, Simon 138
 Chamberlain, Neville 131
 Chapkis, Raoul *zie* Brandt Corstius,
 Hugo
 Charteris, Leslie 130
 Chatrian, Alexandre 102
 Chavigny de la Bretonnière, François
 (soms: Louis) 47, 58, 159
 Chijs, J.A. van der 77
 Citroen, Paul 130
 Claesz van Dorp, Jan 32, 36, 37
 Claeyns, Herman J. 14, 144, 145, 173
 Claus, Hugo 7, 14, 117, 119, 142-144
 Clerq, Claes de 37
 Colmjon, Gerben 131
 Colom (Calom), Jacob 40

Conan Doyle, Arthur 95, 167
 Conscience, Hendrik 97
 Coolen, Antoon 7
 Corelli, Marie 94, 98, 100, 101
 Couperus, Louis 96, 98, 100
 Courtilz de Sandras, Gatien 46
 Cremer, J.J. 100, 102
 Cremer, Jan 7, 119, 148
 Crosnier, Jean 47, 159
 Cuperus, (ds.) 54

D

Dahn, Felix 102
 Dale, Jan van den 29
 Daum, P.A. 86
 Dekker, Maurits 131
 Demeulemeester, An 149
 Descartes, René 9, 33, 50
 Deyssel, Lodewijk van 98, 101, 102
 Dickens, Charles 97, 100
 Diepen, A. 107
 Diepenbrock, A. 115
 Dijkhuizen, Guus 144
 Doesborch, Jan van 21, 29
 Doolaard, A. den 130
 Dorp *zie* Van Dorp & Co.
 Dorp, Jan Claesz van *zie* Claesz van
 Dorp, Jan
 Duinkerken, Anton van 116, 117, 120,
 140
 Dumas, Alexandre 108
 Dumas zoon, Alexandre 94, 97, 102

E

Ebers, George 102
 Eeden, Frederik van 98, 167
 Eekhout, Jan H. 133, 134
 Eijden-Andriessen, Cecile van 13, 139
 Eijnatten, Joris van 57
 Einstein, Albert 131
 Eliot, George 100
 Emma, koningin 75
 Erasmus, Desiderius 18, 20, 21
 Erckmann, Emile 102

F

Feijlbrief, J.K. (ps. J. van Oudshoorn)
133
Flaubert, Gustave 100
France, Anatole 107
Frank, Anne 8
Frederik Willem II 59
Fritz, G.F. 80
Fuhri, E. 78, 82, 85
Funke Küpper, Albert 104

G

Gebr. Grimberg & Co. 86
Gebr. Van den Hoek 101
Geeraerts, Jef 14, 144
Gerdes, E. 97
Gerlo, Ada *zie* Wageningen-Salomon, Annie van
Gide, André 107
Gielen, A. 108, 109
Gijsselaar, Kees (Cornelis) de 59
Gijssen, Marnix 114
Goebbels, Joseph 128
Goedewagen, Tobi 125, 134
Goeree, Willem 50, 51
Goethe, Johann Wolfgang von 86
Gogh, Theo van 14, 149, 150
Gorter, Herman 101
Grimberg *zie* Gebr. Grimberg & Co.

H

Hageman, Janna G. 140
Hahn, Albert 99
Hakvoort, Barent 50, 54
Ham, Jo van 125-27, 132-34, 170
Ham, Lambert van den 114, 115
Hartgens, Joost 38
Hartog, Jan de 114
Havel, Vaclav 145
Hazeu, Wim 145
Heemskerk, Greetje 138
Heijermans, Herman 97, 98, 101, 102
Heinsius, Anthonie 54

Helmers, J.F. 71-73
Hermans, Hyacinth 105
Hermans, Willem Frederik 7, 14, 117,
119, 140-42, 146
Heugten s.j., Jan van 109
Hillen van Hoochstraten, Michiel 28
Hindenburg, Paul von 122, 123
Hitler, Adolf 121-23, 133, 149
Hoek, Gebr. Van den *zie* Gebr. Van
den Hoek
Hoëvell, W.R. van 76, 81, 84, 85
Holtius, Nicolaus 56
Honert, Johan van den 55
Hooghe, Romeyn de 48
Hoven, Thérèse 100, 167
Huchet, Joseph 45-47
Huet, Joost l'Ange 75, 86, 87
Hugo, Victor 101, 102
Huizinga, Johan 134
Hulshoff, Maria Aletta 64, 65, 67

I

Ibo, Wim 138
Ibsen, Henrik 98
Innocentius VIII, paus 20

J

Jan, Schipper 38
Jansen, Hendrik 69
Jansse van Tooren, Pieter 63
Janssen s.j., Emiel 113, 116
Johannot 69
Jókai, Mór 102
Jong van Beek en Donk, Cécile de 101
Jong, Dirk de 130
Jong, Jan de 115
Josephus Jitta, A.C. 123
Juliana, koningin 146

K

Kampen, P.N. van 122
Karel V, keizer 21, 22
Kate, J.J.L. ten 97

Keller, Gerard 102
 Kemper, Joan Melchior 67
 Kesteren, C.A. van 83
 Kievit, C. Joh. 125, 126
 Kloos, Willem 98, 101
 Kloos-Reyneke van Stuwe, Jeanne 98,
 100, 133
 Knibbeler, Gérard 115
 Kock, Joannes Conradus de 63
 Kock, Paul de 100, 101
 Kocken, Chs. 80
 Koenen, Marie, 7
 Koerbagh, Adriaen (ps. Vrederick
 Waarmond) 32-34, 44, 50
 Koerbagh, Johan(nes) 34
 Koetsveld, Cornelis Eliza van 97
 Kolff, G. 77
 Kors o.p., J. 114
 Kramers, W.A. 123
 Kroonder, F.G. 116
 Kuitert, Lisa 12, 164
 Kundera, Milan 145

L

Lange, Allert de *zie* Allert de Lange
 Le Tellier, Charles 47
 Le Tellier, Louvois 47
 Leemans, Inger 12, 35
 Leenhof, Frederik van 50, 51, 53, 54, 57
 Leeuw, G. van der 133
 Lennep, Jacob van 82, 100, 138
 Leo X, paus 21
 Leo XIII, paus 93, 105, 106
 Leopold, Robert 123
 Liepmann, Heinz 121-23
 Liesveldt, Jacob van 22
 Locke, John 9, 45
 Lodewijk Napoleon 64, 66, 68
 Lodewijk XIV 35, 36
 Lokhorst, Emmy van 128
 Loosjes, Adriaan 69, 73
 Loots, Cornelis 72
 Looy, Jacobus van 98

Lubbers, Ruud 149
 Lucas, Jean Maximilien 47, 159
 Luchtmans 55
 Luther, Maarten 11, 17-24, 26-29
 Lutkie, Wouter 133

M

Maanen, Van 67
 Maarseveen, J.H. van 135
 Made, Jan van der 133
 Maintenon, Madame de 47
 Manget, J. 68
 Marion, Olga van 11, 12, 50
 Maritain, Jacques 106, 114, 116
 Marle, Corn. van 73
 Marlet, J. 119
 Marlitt, Eugenie 98, 100, 101, 103
 Marsman, Hendrik 127
 Marteau, Pierre 45, 46
 Martens, Dirk 21
 Mathijssen, Marita 12
 Maurik, Justus van 97
 Maurits, prins 11, 39, 40, 73
 Máxima, prinses 9
 Maximiliaan, keizer 20
 Meertens, P.J. 133
 Meijers, Lodewijk 35
 Melatie van Java 97
 Merwede, Matthijs van de (ps.
 M.v.M.Hr.van Cl.) 34, 35
 Meulenbelt, Anja 7
 Michel, Ernst 107
 Mill, John Stuart 121
 Mok, Maurits 129
 Molen, S.J. van der 133
 Moller, H. 109
 Mollier, Jean-Yves 124
 Monteiro, Marit 106
 Moolenijzer 73
 Moravia, Alberto 107
 Moulin, Pierre du 51
 Mulisch, Harry 7, 119, 141
 Muller, Statius 52

Müller 122
 Multatuli 82, 84, 94, 98, 100, 102
 Munters, Christiaen 19

N

Naeranus, Johannes 33
 Napoleon 59, 60, 64, 66-68, 73
 Nederhorst, Gerard 117
 Negroni, Barbara 52
 Nekschot, Gregorius 150
 Nietzsche, Friedrich 98
 Nord, Max 123, 169
 Nosse, J.J. 80

O

Ohnet, Georges 100
 Oldenbarnevelt, Johan van 11, 31, 33,
 36, 39, 40, 43
 Oomes, Piet 112, 115
 Os, Antonius van der 52-56
 Oudaan, Joachim 42-44
 Oudshoorn, J. van *zie* Feijlbrief, J.K.
 Ouida 102
 Ouwendijk, Dick 116
 Oversteegen, J.J. 116
 Ovidius 38

P

Paape, Gerrit 61, 64
 Pascal, Blaise 9, 45
 Paulus VI, paus 108
 Pauwels, C. 107
 Pauwels, François 131
 Peerelaer, M.T.H. 102
 Perron, Edgar du 123
 Pichegru, Jean-Charles 60
 Pius IV, paus 93
 Pius X, paus 106
 Plachta, Bodo 9
 Pleij, Herman 11
 Pol, Joan Derk van der Capellen tot
 den *zie* Capellen tot den Pol, Joan
 Derk van der

Potters, P. 94
 Praepositus, Johan 24

Q

Querido, Israël 98
 Querido, Emanuel 122, 127

R

Ram, Pieter 67
 Rap, Thomas 142
 Rauschnig, Hermann 123, 131
 Renders, Hans 13, 14
 Reve, Gerard (van het) 7, 14, 119, 141,
 142, 148
 Reyneke van Stuwe, Jeanne *zie* Kloos-
 Reyneke van Stuwe, Jeanne
 Richard, Paul 130
 Ritman, A. 140
 Roland Holst, Henriette 98
 Romme, C.P.M. 129
 Rooijackers, L. 115
 Roothaert, Anton 134
 Rossum, Johannes van 54, 55
 Rousseau, Jean-Jacques 9
 Royaards 55
 Rushdie, Salman 148
 Ruys, J. 68, 71, 72
 Ruyter, De (mevr.) 126
 Ruyter, Michiel de 69

S

Saint-Evremond, Charles 45
 Sand, George 94, 108
 Sandras, Gatien Courttilz de *zie*
 Courttilz de Sandras, Gatien
 Sartre, Jean-Paul 7, 107
 Schalen, Auxentius 105
 Schalken, Tom 145
 Schimmelpenninck, Rutger Jan 64, 65
 Schippers, Wim T. 146
 Schmidt, Annie M.G. 137, 138
 Schultens, Jan Jacob 56
 Schuurman, Dirk 60

- Scott, Walter 100
 Sluijters, Jan 95
 Smelik, Klaas 133
 Snouck Hurgronje, Ch. 83
 Solzjenitsyn, Aleksandr 145
 Spinoza, Baruch 34, 35, 50, 51
 Spoor, J.H. 137
 Steinbeck, John 130
 Stendhal 108
 Stinstra, Johannes 55
 Streuvels, Stijn 98
 Stuart Mill, John *zie* Mill, John Stuart
 Sue, Eugène 94, 100, 101
 Surig, H. 115
- T**
- Tengnagel, Mattheus Gansneb 37, 38
 Termorshuizen, G. 82
 Thieme, W.J. 133
 Timmermans, Felix 94, 98
 Tolstoj, Lev 100
 Tooren, Pieter Jansse van *zie* Jansse
 van Tooren, Pieter
 Traven, B. 130
 Trotski, Leon 131
- V**
- Vaernewijck, Marcus van 19
 Val, Louis Du 46
 Valckenaer, Johan 65
 Van Dorp & Co. 86
 Veer s.j., W. de 108
 Velare, Loy de 25
 Velde, Th. van de 108
 Ven, Servatius van de 105
 Verbiest, Ferd 115, 118, 120
 Verbiest, Gerard 108, 109, 112-16, 118,
 120
 Verkade, D.W.F. 137
 Verlem, Jan 61, 62
 Vermaat, A.J. 146
 Vermeij, Max 150
 Verwey, Albert 98
- Vestdijk, Simon 112-14, 117-19
 Visser, D.J.G. 137
 Visser, W.C.E. 127
 Voetius, Gisbertus 33
 Vondel, Clementia van den 41, 42,
 44, 158
 Vondel, Joost van den 11, 32, 39-44,
 69, 72
 Vosmaer, Carel 102
 Vranckx, Alfons 144
 Vree, Frank van 124
 Vries, Boudien de 13, 138
 Vries, Jan de 133, 134
 Vries, Johan de 100, 101
 Vriesland, Victor E. van 128, 129
- W**
- Waarmond, Vrederick *zie* Koerbagh,
 Adriaen 33
 Wagenaar, W. 115
 Wageningen-Salomons, Annie van
 (ps. Ada Gerlo) 134
 Wallis, A.S.C. 102
 Wallraff, Günther 83
 Walten, Ericus 50
 Waskowsky, Riekus 144
 Waterdrinker, Pieter 149
 Weekhout, Ingrid 33
 Went 132, 133
 Westergaard, Kurt 14
 Wiele, P. van der 115
 Wielenga, B. 98-100
 Wijdeveld, Gerard 133
 Wilde, Oscar 101
 Wilhelmina, prinses 59
 Willem Alexander, prins 9
 Willem I, koning 73, 74
 Willem II, stadhouder 31, 32
 Willem III, koning 75
 Willem III, stadhouder 12, 42-44, 51
 Willem IV, stadhouder 55
 Willem V, stadhouder 59, 61, 62, 73
 Wiselius, S.I. 64

Witt, Cornelis de 12, 42
Witt, Johan de 12, 42, 43
Witteman, Petrus Johannes 138
Woensel, Pieter van 64
Wolff, Maaïke de 40
Wolkers, Jan 7, 119
Wolsgryn, Aart 50
Woltjer, J. 96
Wutse 127
Wyersmans, Hendrik 50

Z

Zoet, Jan 11, 32, 37-39, 44
Zola, Émile 92, 94, 95, 97, 98, 100-02,
107
Zomere, Lieven de 22
Zweig, Stephan 131

INDEX

In Nederland is slechts in twee periodes sprake geweest van echte nationale overheidsensuur: in de Franse tijd van 1810-1813 en tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dat wil nog niet zeggen dat elk geschrift gedrukt kon worden. Vanaf de uitvinding van de boekdrukkunst werd controle uitgeoefend op de verspreiding van gedachtegoed dat gevaarlijk geacht werd voor de zeden, de godsdienst of de politiek. Door de eeuwen heen zijn er voortdurend gevallen van verboden boeken. Er is echter nog geen enkele studie waarin die ontwikkeling in Nederland over een langere periode bekeken wordt.

In *Boeken onder druk* wordt chronologisch per tijdvak aan de hand van een paar opvallende processen of verboden de stand van de censuur bekeken. De term is breed opgevat. Alles valt eronder wat met verboden op, processen tegen of het tegenwerken van openbaarmaking via druk te maken heeft. Ook zelfcensuur ter bescherming van de eigen positie kan hieronder vallen.

In de bijdragen wordt een beeld geschetst van een overheid die dan weer eens onberekenbaar is, dan weer scherp, dan weer wankelmoedig. Dat gebrek aan voorspelbaarheid leidde ook tot eigen controlediensten bij de katholieken (IDIL), en een zelfstandig moralistisch aanschafbeleid van openbare bibliotheken.

Marita Mathijssen is emeritus hoogleraar Moderne Nederlandse Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam en columnist bij NRC Handelsblad.

ISBN 978 90 8964 306 3

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

WWW.AUP.NL

ROMÆ M. DCC. LVIII.